

Hrant Dink Vakfı, Hrant Dink'in, 19 Ocak 2007'de, gazetesi Agos'un önünde öldürülmesinden sonra, benzer acıların yeniden yaşanmaması için; onun daha adil ve özgür bir dünyaya yönelik hayallerini, dilini ve yüreğini yaşatmak amacıyla kuruldu. Etnik, dinî, kültürel ve cinsel tüm farklılıklarıyla herkes için demokrasi ve insan hakları talebi, vakfın temel ilkesidir. Vakıf, ifade özgürlüğünün alabildiğine kullanıldığı, tüm farklılıkların teşvik edilip yaşandığı, yaşatıldığı ve çoğaltıldığı, geçmişe ve günümüze bakışımızda vicdanın ağır bastığı bir Türkiye ve dünya için çalışır. Hrant Dink Vakfı olarak 'uğruna yaşanması davamız', diyalog, barış, empati kültürünün hâkim olduğu bir gelecektir.

Hrant Dink Foundation was established after the assassination of Hrant Dink in front of his newspaper Agos on January 19, 2007, in order to avoid similar pains and to continue Hrant Dink's legacy, his language and heart and his dream of a world that is more free and just. Democracy and human rights for everyone regardless of their ethnic, religious or cultural origin or gender is the Foundation's main principle. The Foundation works for a Turkey and a world where freedom of expression is limitless and all differences are allowed, lived, appreciated, multiplied and conscience outweighs the way we look at today and the past. As the Hrant Dink Foundation 'our cause worth living' is a future where a culture of dialogue, peace and empathy prevails.

ERMENİ KÜLTÜR VARLIKLARIYLA
SİVAS

SİVAS
WITH ITS ARMENIAN CULTURAL HERITAGE

Araştırma, Sivaslı Ermeniler ve Dostları Derneği'nin katkılarıyla yapılmıştır
Research was made by the support of Association of Sivas Armenians and Friends

ERMENİ KÜLTÜR VARLIKLARIYLA SİVAS SIVAS WITH ITS ARMENIAN CULTURAL HERITAGE

yayına hazırlayanlar
edited by
VAHAKN KESHISHIAN
KORAY LÖKER
MEHMET POLATEL

çeviri
translation

AYŞE AKSAKAL
BETÜL KADIOĞLU
NAZİFE KOSUKOĞLU
CANSEN MAVİTUNA
LİNDİA STARK
CANSU YAPICI

ingilizce düzelti
english proofreading

SARAH ATKINSON
KATE FERGUSON

proje koordinatörleri
project coordinators

LEBRİZ İSVAN
NAGEHAN USKAN

kitap ve kapak tasarımı
book and cover design

SERA DİNK

grafik uygulama
graphics application

ERGE YEKSAN

ön kapak fotoğrafı: Surp Garabed Kilisesi, Tuzhisar
front cover photo: Surp Garabed Church, Tuzhisar

ön kulak fotoğrafı: Surp Nişan Manastırı
front flap photo: Surp Nshan Monastery

arka kulak fotoğrafı: Surp Hreşdagabed Kilisesi, Düzyayla
back flap photo: Surp Hreshdagabed Church, Düzyayla

renk ayrımı ve baskı
color separation and printing

MAS MATBAACILIK SAN. VE TİC. A.Ş.

Hamidiye Mahallesi, Soğuksu Caddesi
no: 3 34408 Kâğıthane-İstanbul
(90)212 294 10 00
kitap@masmat.com.tr
sertifika no: 12055

ISBN 978-605-81657-5-5

© Hrant Dink Vakfı Yayınları
Anarad Hıçutyun Binası
Papa Roncalli Sok. No: 128
Harbiye 34373 Şişli / İstanbul
T: 0212 240 33 61-62
F: 0212 240 33 94
info@hrantdink.org
www.hrantdink.org

İstanbul, 2018
Istanbul, 2018

Bu yayının Avrupa Birliği'nin mali desteğiyle üretilmiştir. Bu yayının içeriğinden sadece Hrant Dink Vakfı sorumludur ve Avrupa Birliği'nin görüşlerini tamamiyle yansıtmayabilir.

This publication was produced with the financial support of the European Union. Its contents are the sole responsibility of the Hrant Dink Foundation and do not necessarily reflect the views of the European Union.

ERMENİ
KÜLTÜR VARLIKLARIYLA

SİVAS
SİVAS

WITH ITS ARMENIAN
CULTURAL HERITAGE

İl il devam eden kültür varlıkları araştırmasının adımlarından biri olan bu çalışmayı, *Agos*'un kurucuları arasında yer alan ve Ermenice sayfalarının editörlüğünü yapan, yıllardır Anadolu'yu karış karış gezip Ermeni yapılarının izlerini süren ve bu çalışmaların ilk tohumlarını, *Agos*'ta yazdığı yazılarla atan, 28 Mart 2015'te kaybettiğimiz Sarkis Seropyan'a adıyoruz.

Haziran 2012, Kayseri, Ağırnas köyü

June 2012, Kayseri, Ağırnas village

We dedicate this book, which is a part of an ongoing research on cultural heritage of several cities, to Sarkis Seropyan, who passed away on March 28, 2015. Editor of the Armenian section of *Agos* weekly newspaper, of which he was also among the founders, he had laid the foundations of this work by sharing with us his pursuit of the traces of Armenian buildings in different corners of Anatolia in his columns in *Agos*.

Seksen yıl önce, Sivaslı bir ailenin ilk çocuğu olarak İstanbul'da dünyaya geldi. Henüz iki yaşındayken öksüzlüğü tattı. Önce Dolapdere'deki Arti Gırtaran'da, sonra Esayan Okulu'nda, Muşlu büyük aziz Mesrob Maşdots'un yarattığı alfabenin öğrencisi oldu. Öksüzlüğü, liseye, üniversiteye devam edip güzel sanatlar eğitimi almasına elvermedi. İş hayatına atıldı. Soğutmacılık alanında mütevazı bir çalışan oldu.

Sonuna kadar Aziz Mesrob'un takipçisi olarak kaldı. Doymak bilmeyen bir okurdu. Ermeni tarihçiliğinin babası olan Aziz Moses, ölümsüz romancı Raffi, en sevdiği dostları oldular. Onlar aracılığıyla, atalarının topraklarına ömrü boyunca bağlı kaldı.

Askerlik yıllarında, bu topraklara olan bağı daha da perçinlendi. İlahi bir tesadüfle, askerliğini, atalarının doğum yeri olan Sivas'ta yaptı.

Çok genç yaşta aile 'reisi' oldu. Hem anneannesine, hem de annesine baktı.

Evlendi, iki çocuk, iki de torun sahibi oldu.

Atalarının toprağı onu her daim çağırırdı. Dört-beş kişilik, küçük bir grupla çıktığı Anadolu gezilerinde Kayserili dostu Berç Kamparosyan'la yoldaşlık etti. Uzaktaki bir köy kilisesinin veya manastırın kalıntıları onun değişmez ziyaret yerleriydi. Muş'taki Surp Garabed Manastırı'na adak ziyaretine giderken, Ganaçyan'ın ölümsüz eserini mırıldanıyordu: "Çangli, muradımı ver bana..."

Yıllar boyu süren geziler ve okumalar ürünü vermeye başladı; İstanbul Ermeni basınının sayfaları onun yeni çalışma alanına dönüştü. *Jamanak*'tan *Marmara*'ya, *Kulis*'ten *Surp Pırgıç*'e, her gazete ve dergide gezi notları, anıları ve araştırma yazıları yer aldı. Ermeniceden Türkçeye masallar ve kitaplar çevirdi. Ermeni yazını, bu topraklardaki Türk, Kürt, Alevi ve diğer tüm toplulukların da tanınması gerektiğine inandı. Kalan yıllarını bu inanca adadı.

Yıllar sonra kendini iş hayatından emekli etti. Ve ilahi tesadüf, bu noktada bir kez daha devreye girdi. Yolu Hrant Dink'le keşişti. Aralarındaki fikir alışverişinin ardından, başka arkadaşlarının da desteğiyle haftalık *Agos* gazetesinin ilk sayısını ortaya çıkardılar. Böylece *Agos*'un iki 'baron'u oldu: Baron Hrant ve Baron Seropyan.

Gazetenin Ermenice sayfalarının editörlüğünü üstlendi. Ofisteki küçük masasının çevresi her daim ziyaretçilerle şenlenirdi. Bu ziyaretçiler her seferinde, Anadolu'nun kim bilir hangi köyüne, hangi şehrine, manastırına, aile köklerine ya da Ermeni geleceğine ilişkin sorularıyla gelirdi.

Sevgili arkadaşı Hrant Dink'i kaybetmesiyle hayatının en ağır darbelerinden birini aldı. Son günlerine kadar, *Agos* ailesinin en kıdemli üyesi oldu.

Ermeni Mimarlar ve Mühendisler Derneği HAYCAR'ın 'gayriresmî başkanı' olarak her yıl Anadolu gezilerine öncülük etti. İlerleyen yaşına karşın, bu ziyaretler ona her seferinde güç kattı.

Hayatı boyunca iki ilkeye sadık kaldı: Atalarının onurunu korumak ve adaletsizliğe asla boyun eğmemek.

He was born in Istanbul eighty years ago, as the first child of a family from Sivas. He tasted the bitterness of becoming an orphan at the early age of two. First at Arti Grtaran in Dolapdere, then at the Esayan School, he became a student of the alphabet created by Mesrob Mashdots, the great saint from Moush. As an orphan, he could not go on to study at high school or university, or study fine arts. He started working as a humble worker in the refrigeration industry.

He remained a disciple of Saint Mesrob till the end. He was an insatiable reader. Saint Moses, the father of Armenian historiography, and the immortal novelist Raffi became his most beloved friends. It was through their mediation that he remained attached throughout his entire life to the lands of his ancestors.

His ties to these lands were consolidated during his military service. By divine coincidence he was assigned to Sivas, the birthplace of his ancestors.

He became the 'head' of his family at a very young age. He took care of both his grandmother and his mother.

He got married; he had two children, and two grandchildren.

The lands of his ancestors always beckoned to him. He organized trips to Anatolia together with his fellow 'Kayserian' Berç Kamparosyan for groups of four-five people. The remains of a faraway village church or monastery would be his primary destinations. On his pilgrimage to the Surp Garabed Monastery in Moush, he would whisper words from Ganaçyan's eternal work: "Çangli, make my wish come true..."

The trips he went on and the books he read over the years eventually bore fruit; pages of the Armenian press in Istanbul became his new field of work. He wrote travel notes, memoirs and research pieces for every newspaper and magazine from *Jamanak* and *Marmara* to *Kulis* and *Surp Pırgıç*. He translated fairy tales and books from Armenian to Turkish. He believed that Turks, Kurds, Alevis, and all other communities living on these lands had to know Armenian literature. He dedicated his remaining years to this belief.

Years later, he declared himself retired. And then, divine coincidence intervened once again. His path crossed with Hrant Dink's. Following an exchange of ideas, and with the support of other friends, they produced the first issue of the *Agos* weekly newspaper. Thus, *Agos* had two "barons": Baron Hrant and Baron Seropyan.

He became the editor of the Armenian pages of the newspaper. Visitors that constantly surrounded it always livened up his small desk at the office. These visitors would always come with questions about who knows which village, city, monastery of Anatolia, or about Armenian traditions, or their family roots.

He received one of the heaviest blows of his life when he lost his beloved friend Hrant Dink. He remained the most senior member of the *Agos* family until his final days.

As the "unofficial president" of the HAYCAR Association of Armenian Architects and Engineers, he led annual trips to Anatolia. Despite his advancing age, these trips became an invigorating inspiration for him.

He remained loyal to two principles throughout his life: Protecting the dignity of his ancestors and never succumbing to injustice.

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ

GİRİŞ	12
SİVAS'IN ÇOK KÜLTÜRLÜ TARİHİNE BİR BAKIŞ	18

I. KISIM - SİVAS KÜLTÜR VARLIKLARI ENVANTERİ

ÖN ARAŞTIRMA VE SAHA ÇALIŞMASI: YÖNTEM NOTLARI	26
ENVANTER	38

II. KISIM - HAFIZA VE KÜLTÜREL MİRAS

UNUTULMUŞ SOKAKLARDA BİR YÜRÜYÜŞ: SİVAS HAFIZA TURU	96
SİVAS ŞEHRİNDE ERMENİ OKULLARI	114
KÜLTÜREL MİRASIN YENİDEN KULLANIMINA ÖRNEK: TAVRA KÖYÜ SURP SARKİS KİLİSESİ	124
İHMAL EDİLMİŞ BİR MİRASIN ORTAYA ÇIKARILMASI: DİVRİĞİ'NİN KADİM ÜRETİM HAVZALARI	134

KAYNAKÇA VE DİZİN

KAYNAKÇA	146
DİZİN	158

CONTENTS

INTRODUCTION

INTRODUCTION	13
A GLIMPSE INTO SIVAS'S MULTICULTURAL HISTORY	18

PART I - SIVAS CULTURAL HERITAGE INVENTORY

INVENTORY RESEARCH AND FIELDWORK: NOTES ON METHODOLOGY	27
INVENTORY	38

PART II - MEMORY AND CULTURAL HERITAGE

A WALK THROUGH FORGOTTEN STREETS: SIVAS MEMORY TOUR	96
ARMENIAN SCHOOLS IN THE CITY OF SIVAS	115
A CULTURAL HERITAGE REUSE CASE: SURP SARKIS CHURCH OF TAVRA	125
UNCOVERING A NEGLECTED HERITAGE: INDIGENOUS PRODUCTION LANDSCAPES OF DIVRIĞI	135

BIBLIOGRAPHY AND INDEX

BIBLIOGRAPHY	147
INDEX	161

GİRİŞ

INTRODUCTION

GİRİŞ

Sivas Ermeni toplumunun izini süren bu kitap, şehrin çokkültürlü mirasını açığa çıkarıyor. Orta Anadolu'da geniş bir alana yayılmış olan Sivas'ın, farklı ve birbirini tamamlayan bölgeleriyle gerçek tarihî öneminin ancak çokkültürlü mirası bağlamında anlaşılabilirliğini düşünüyoruz.

Hrant Dink Vakfı 2014 yılından bu yana sürdürdüğü kültürel miras araştırması kapsamında, Türkiye genelinde Ermeni, Rum, Yahudi ve Süryani toplumlarına ait manastır, kilise, şapel, okul, sinagog, hastane, yetimhane ve mezarlık gibi yapıları kayıt altına alıyor. Bu araştırmaların sonucu çeşitli raporların yanı sıra turkiyekulturvarliklari.org adresinde interaktif bir harita ile sunuluyor. Bu bağlamda 2016-18 yılları arasında, tarihî kamu yapılarının araştırılması, koruma altına alınması ve yeniden canlandırılması süreçlerine katkı sunmak amacıyla, kültürel mirasın yaratıcı şekilde yeniden kullanımına dair olanakları da araştırma kapsamında değerlendirdik.

Sivas, Anadolu'da Ermenilerin hâlâ yaşamaya devam ettiği nadir şehirlerden biri. Şehir merkezi ve köylerde 15-20 aile yaşıyor. Merkezde aktif bir kilise olmasa da restorasyon çalışmaları devam eden Tavra Surp Sarkis Kilisesi orada yaşayan Ermeni aileler için hayati önem taşıyor. Bununla birlikte cemaat mülkiyeti Mezarlıklar Müdürlüğü'nde olan bir Ermeni mezarlığını kullanmaya devam ediyor. Şehirde Ermenice eğitim veren bir kurum ve cemaate ait bir vakıf bulunmuyor. İstanbul'da yaşayan Sivaslı Ermenilerin 2012 yılında kurduğu Sivaslı Ermeniler ve Dostları Derneği, hemşehriler arası ilişkileri güçlendirmek amacıyla kültürel etkinlikler düzenliyor. Dernek üyeleri bu kitaba kaynaklık eden araştırmaya da aktif olarak katıldılar.

Elinizdeki kitabın içeriğini, Hrant Dink Vakfı'nın Sivas üzerine yaptığı araştırmanın sonuçları oluşturuyor. Sunulan bilgilerin araştırmacılar ve tarih meraklıları kadar Sivas'ı tanımak

isteyenler için de ilgi çekici olacağını umuyoruz. Kuzeyde Karadeniz'e ulaşan, güneyde Halep'e kadar inen, doğusunda Fırat'a, batısında Kapadokya'ya dayanan bir memleket olan Sivas'ı anlatırken, bölgelerini ayrı ayrı anlatmaya gayret gösterdik. Çünkü Sivas'ı doğru kavramak için Suşehri'nden Gürün'e, Ulaş'tan Şarkışla'ya gitmek, Hafik ve Zara'yı ayrı ayrı araştırmak, bu geniş alanların içindeki her bir kasabayı, Gemerek'in Çepni'sini, Kangal'ın Mancılık'ını ayrı, Divriği'nin her bir köyünü ayrı anlamak gerekir. Bulguların sunumuna araştırma aşamasında karşılaştığımız zorlukları ve unutulma tehdidiyle karşı karşıya olan mekânların tespit süreçlerine dair izlenimlerimizi de kattık. Bu yolla benzer çalışmalara ve yöntem arayışlarına katkıda bulunmayı da hedefledik.

Kitabın başında, Sivas tarihine kısa bir giriş olması amacıyla hazırladığımız zaman çizelgesi yer alıyor. Bu bölüm, Sivas'ın çokkültürlü tarihini ele alan bir okuma denemesi olarak da görülebilir. Tarihsel gelişmeleri bir metin yerine bir zaman çizelgesinde anlatma fikri, çeşitli amaçlarla kullanılabilir bir sunum biçimi arayışından doğdu. Bu sayede Sivas'ın çokkültürlü tarihini anlatmanın yanı sıra, belirli zaman aralıklarına odaklanarak tekrar kullanılmaya uygun bir sunuş formu elde etmiş olduk. Olayların seçiminde iki ana kriter belirledik: İlki, tarihî dönüm noktaları ve medeniyetler arası etkileşimleri göstermesi; ikincisi de tarihe büyük bir etkisi olmasa da, topluluklar için önemli kabul edilmesi. Böylece tarihi, bir egemenlik serüveni ve topluluklar arası çatışmalar yerine, bir arada, birbirinin yanı başında yaşayan birçok toplumun ortak hikâyesi olarak anlattık.

Kitabın ikinci kısmında dört yıldır devam eden kültürel miras araştırmasının Sivas özelinde saptanan bulgular, kaynaklarıyla birlikte olabildiğince ayrıntılı biçimde sunuluyor. Hazırlık sürecinin parçası olarak yapılan literatür taramasında belirlenen 330 yapı, iki yıl süren araştırma sonucunda 426'ya yükseldi. Sivas'ın zengin kültürel yapısını, farklı toplumların yaşantılarını sosyal ve ekonomik bağlam içinde anlamayı hedefleyerek Bizans döneminden Orta Çağ Ermeni yapılarına, manastırlardan yakın dönem okullara, onarılan, inşa edilen, yeniden kullanılan kiliselere uzanan 137 yerleşim biriminde araştırma yaptık. Bilgilerine ulaştığımız kültür varlıklarını, yerinde tespit edilen ve edilemeyen ayrımı içeren bir liste halinde, tespit edilebilen yapıların detaylı harita ve fotoğrafları eşliğinde bir Kültürel Miras Envanteri olarak sunuyoruz.

Hafıza ve kültürel miras üzerine çalışmaların yer aldığı üçüncü kısmın ilk bölümünde mihmandarlarımızın yardımıyla, sözlü tarih mülakatları ve yazılı kaynaklardan derlediğimiz bilgiler ışığında hazırladığımız Sivas Hafıza Turu yer alıyor. Bugün üstü kapatılmış, yakın zamana kadar şehrin içinden akan ırmakların yollarını takip ederek, Hıristiyanlık tarihinin ilk günlerine gideceğiz, Orta Çağ ticaret yollarının kesiştiği Sivas'ı gezerken, kendimizi 19. yüzyıl

INTRODUCTION

In tracing the roots of the Armenian community, this book reveals the multicultural heritage of Sivas. Located in the heart of Anatolia, Sivas extends over a vast geography with subregions which are different and yet complete each other, and which can only be fully understood in the context of multicultural heritage.

Since 2014, the Hrant Dink Foundation has been recording sites of cultural heritage, such as monasteries, churches, chapels, schools, synagogues, hospitals, orphanages and cemeteries, throughout Turkey that belong to the Armenian, Greek, Jewish and Syriac communities. The results of this research, along with various other reports, are presented in an interactive map on the turkeyculturalheritage.org website. In this regard, between 2016-18, in order to contribute to the process of the research, protection and revitalization of these cultural heritage sites, we have

started to pursue the possibilities of creative reuse of the cultural heritage.

Sivas is one of the very few Anatolian cities where Armenians still live. Between 15 and 20 families live in the city and surrounding villages. Even though there are no Armenian churches in the city center, the Tavra Surp Sarkis Church, restoration discussions of which continue, is crucial for the community. The community continues to use the Armenian cemetery, which belongs to the Cemeteries Directorate of the Sivas Municipality. No institution in the city gives education in Armenian and no Armenian community organization or foundation exists there. The Sivas Armenians and Friends Association, founded in Istanbul in 2012, works to foster the compatriotic relations between Sivas Armenians through various cultural activities. Members of the Association actively took part in the research process that served as the reference for this book.

The content of this book is comprised of the results of research conducted about Sivas by the Hrant Dink Foundation. We hope that the information presented here interests not only researchers and history enthusiasts, but anyone who wants to learn more about Sivas. Sivas is a land that reaches to the Black Sea in the north, as far as Aleppo to the south, the Euphrates in the east and Cappadocia to the west. The vast geography creates particularities in the regions, and to each of these we have tried to give attention. In order to understand Sivas, one needs to go from Suşehri to Gürün, from Ulaş to Şarkışla, to consider Hafik and Zara separately; the towns of these dispersed regions, Çepni of Gemerek and Mancılık of Kangal should be taken as distinct places, and each of the villages of Divriği should be studied thoroughly by themselves. In presenting our findings, we also mention the challenges we had and the impressions we gained during the research

Sivas Şarkışla'dan Kızılırmak Nehri görünümü

Kızılırmak River seen from Şarkışla, Sivas

aydınlanmasının ortasında, Amerikan kolejinde ya da gazete matbaalarında bulacağız; varlığını sürdürmeye çalışan Ermeni toplumunun zanaatlara tutunma çabalarına şahit olacak, değirmenlerini ve hamamlarını göreceğiz. Hikâyeleri, eski ve yeni fotoğraflar eşliğinde bugünün ve geçmişin anlatılarını bir araya getirerek, geçmişi bugüne bağladık. Sokaklarda yürürken bizden önce yürüyenleri hayal ettik. Bugünkü Sivas'ı ve okuduğumuz anı kitaplarını ancak bu çokzamanlı tahayyülle kavrayabildiğimizi fark ettik.

Üçüncü kısmın ikinci bölümünde ise Sivas'ın eğitim hayatına dair bir derleme yer alıyor. Sivas'ta görüşlerine başvurduğumuz öğretmenler, akademisyen ve öğrenciler bu konu hakkında yeterli kaynağa ulaşamamaktan şikâyetçi olduklarını aktarmışlardı. Ermeni okullarının tarihini, farklı okul türlerini, okulların cemaat dernekleri, dinî kurumlar ve devlet kurumlarıyla ilişkilerini okumak, Sivas şehrini ve Ermenilerin Sivas'ta cemaat olarak yaşadıkları zamanları daha iyi anlamaya yardımcı olacaktır.

Kitabın sonraki kısmında kültürel mirasın yaratıcı şekilde yeniden kullanımı olanaklarına dair öneri ve tartışmaları paylaşıyoruz. İlk tartışma Divriği'de geçiyor. Kendine özgü bir bölge olan, Sivas merkeze olduğu kadar çevredeki diğer il merkezlerine, Malatya ve Erzincan'a da uzak olan bu bölge, kültürel miras açısından o kadar zengin ki her köşesi ayrı bir araştırma konusu sunuyor. Divriği'de araştırma

yaparken, o ana kadar masa başında fotoğraflar ve metinler yardımıyla anlayabildiklerimizin karşılaştıklarımıza ancak dipnot olabileceğini fark ettik. Divriği, şifaî bitki heykellerinin kapılarını süslediği dünya mirası Şifahanesi, imparatorluklara başkaldıran Pavlikyanlara üs olmuş kalesi ve bugün Kara Yakup Baba ziyaret yerine dönüşmüş Surp Hagop Manastırı ile bir kültürel miras cenneti. Bu zengin seçenekler arasından, Kesme köyünün hem doğa hem kültür varlıkları açısından farklı deneyimleri bir arada sunduğuna karar verdik. Bu çok katmanlı tarihi anlamak için saha çalışmasında Doğa Derneği ile beraber hareket ettik. Doğa Derneği 'kadim üretim havzaları' ve tarım kültürünü araştırırken, biz de köyün kültürel mirasını, çevresiyle ilişkisini, sosyal ve ekonomik konumunu inceledik. Bu çokdisiplinli çalışmanın sonuçları birçok bulguyu ortaya çıkarıyor. Burada bulunan kültür varlıklarının restorasyonu ve yeniden kullanımı düşünülürken, yapıların ve çevreleriyle kurdukları ilişkinin göz önüne alınması gerektiğinin önemi bir kez daha ortaya çıkıyor.

Kültürel mirasın yeniden kullanımına dair ikinci tartışmamız, şehir merkezinin hemen yanı başında, Sivas'ın tarihiyle özdeş Tavra köyünde başlıyor. Tavra'nın Surp Sarkis Kilisesi'ni, çevresiyle ve bir zamanların manastırlar bölgesiyle ilişkilerine değindiğimiz bir araştırmayla sunuyoruz. Sivas Ermenilerinin günümüzdeki en büyük sorunlarından birine, bir

Mancılık'ta Ermeni mezarlığı

Armenian cemetery in Mancılık

process of the cultural heritage that is faced by the threat of being forgotten. By this we aim to contribute to the methodological discussions used in researching similar topics.

The book starts with a timeline that takes a multicultural approach to Sivas' history. The idea of organizing the historic events in a timeline format, rather than as a continuous text, developed out of the need for a presentation form that could be used for multiple needs. By doing this, along with presenting the multicultural history of Sivas, we were able to have a presentation format that can be used by concentrating on different date intervals. We had two main criteria for including events in the timeline. First, the historic moments that are especially important for understanding the relations between the communities, and second, even if with no great impact on the course of history, events that were important for the different communities living in Sivas. By doing this, instead of presenting a race for sovereignty and clashes between the communities, we tried to present the histories of several communities that lived together or close to each other.

The second part of the book presents, in as detailed a way as possible, the findings of the Sivas part of the research that has been going on for four years. The list of 330 sites that were spotted during the preparation phase was expanded to 426 sites during the two year research period. By visiting 137

localities, we tried to come to an understanding of Sivas' rich cultural landscape, from the Byzantine era to the medieval Armenian sites, tracing the monasteries and the schools of more modern times, the renovated, constructed or reused churches, and the various communities, in their social and economic context. The cultural heritage sites are shared in this section, with a differentiation between the identified and the not identified, along with images and maps of the ones that have been identified.

The first section of the memory and cultural heritage part is the memory tour of Sivas city center that we prepared with the help of guides, oral history interviews and text excerpts that we collected from a variety of sources. Following the streams that passed through the city until the recent past, but which are now covered up, we will go back to the early days of Christianity, we will tour the city where medieval trade routes crossed, we will find ourselves in the middle of 19th century Enlightenment, in an American college or in the pressroom of a newspaper; we will witness how a struggling Armenian community is clinging to its crafts, we will see their mills and their public baths. With the help of stories and old photographs, we will try to put together the old and new narratives, thus connecting the past to the present, by imagining those who have walked these streets before us. We realized that we could gain a

Gürün'de, Karahisar yolu üzerinde eski ceviz ağaçları

Old walnut trees in Gürün, on the way to Karahisar

Sivas'ta kiliseleri olmadığı için evde ibadet eden Ermeniler

Not having a church, Armenians of Sivas practice worship at home

ibadet yerinin olmamasına da değindiğimiz bu tartışmada, Tavra'da bulunan kilisenin aslında tam da bu ihtiyacı karşılayacak bir fırsat olduğunu savunuyoruz. Cumhuriyet tarihi boyunca Sivas genelinden, özellikle de merkezden göçen Ermeniler, yıllar sonra hâlen Sivas'ı ziyaret ediyorlar. Yurtdışına gidenler Türkiye'yi ziyaret ederken, İstanbul'da yaşayan akrabalarıyla her yıl Sivas'a gidiyor. Memleket hasretlerini gidermek için köylerine uğradıktan sonra, Sivas ziyaretlerini tamamlamak için bir de Tavra'ya, buradaki mezarlığa uğradıklarına ve Huykesen'de bir mum yaktıklarına, birlikte gezme fırsatı bularak tanık olduk.

Sonuç olarak farklı yönleriyle, bölgeleri ve merkeziyle, kültürel mirasıyla bir Sivas kitabı bu. Divriği üzerine araştırma yaparken Arege, yeni adıyla Duruköy hakkında ilginç bir bilgiye rastlamıştık. Kaynağa göre, 11. yüzyılda Ermeniler Van'dan Sivas'a göç ederken, beraberlerinde en saygı duydukları din adamının, sonradan Aziz ilan edilecek olan Krikor Naregatsi'nin cenazesini de getirerek bu köyde defnetmişlerdi. Duruköy hakkında araştırma yaptığımızda, orada bir yatır olduğunu, Pir Şanmaz'ın yattığını öğrenmiştik. Duruköy ziyaretimizde, burada yatanın Ermeni mi Müslüman mı olduğu tartışmalarının birçok kere yaşandığını öğrendik.

Bize hikâyenin tarihini anlatan amca, burada yatanın "Müslümanlara Müslüman, Ermenilere Ermeni" görüldüğünü söylemişti. Demek ki Sivas'ta Krikor Naregatsi, Pir Şanmaz; Surp Hagop, Yakup Baba ve Aziz Vlas da Boğaz Evliyası oluyor. Sivas'tan öğrendiklerimizi eksiksiz bir biçimde buraya aktardığımızı umuyoruz. Çalışma boyunca sahada bize yardımcı olanlara, kimi zaman çok zor olmasına rağmen anılarını, memleketlerine dair duygularını, ailelerinin hikâyelerini bizimle paylaşanlara ve kolektif hafızanın su yüzüne çıkmasına katkı sunanlara teşekkürü borç biliyoruz.

hold on the literature we were consulting only through this multi temporal imagination.

The next chapter is a digest on Armenian educational life in Sivas. Teachers and scholars in Sivas have complained that they have not been able to find enough sources on this topic. This section will help us to better understand the history of the Armenian schools, the different kinds of schools, the educational associations of the city, the relationship of these institutions with state and religious organizations, and in general the city of Sivas in the times when Armenians constituted a community there.

In the part that follows we share cases of cultural heritage reuse. The first is in Divriği, a distinctive area with a vast distance from the nearby larger urban centers of Malatya and Erzincan as it is also far from the Sivas provincial center. Being so rich with cultural heritage, each corner of the district is the subject of special research. When we visited Divriği for fieldwork, we realized that everything we had learned from the books could only serve as footnotes compared to the reality of the vast cultural landscape. Divriği is a real cultural heritage heaven with its ancient hospital featuring carvings on its facade of the plants that were used as medicine, the fortress of the Paulicians who rose against empires, and the Surp Hagop Monastery that has become Kara Yakup Baba sacred site. From among this diverse spectrum we selected Kesme village, which brings together different nature and culture experiences. We partnered with Doğa Derneği [Nature Association] in order to better understand Kesme. While the Doğa Derneği researched Indigenous Production Landscapes and the agricultural traditions, we concentrated on the monastery, its relationship with its surroundings and its social and economic status. This multidisciplinary approach was helpful in revealing many facts and in presenting a different methodology. Once again, we were convinced that the restoration and reuse of such cultural heritage sites should be done through taking into consideration their surrounding landscape.

Our other cultural heritage reuse case is in Tavra village, very close to the provincial center, whose history has been intertwined with the center itself. We present Tavra's Surp Sarkis Church along with its relationship to its surrounding one time area of monasteries. The case discusses one of the most important issues of modern day Sivas Armenians: the absence of a community church. We argue that Tavra's church is an important opportunity to fulfill this need. Sivas Armenians who migrated from Sivas in general, and to the center especially, during the republican period continue to visit Siva today. Those who have migrated outside of Turkey, also visit Sivas upon visiting their relatives in Istanbul. We accompanied visitors to Sivas who, after visiting their

home villages, also went to Tavra to visit the cemetery, and to Huykesen to light a candle.

Finally, the book in your hands is a Sivas book with its multicultural heritage and history. We encountered an interesting story while working on Divriği's Arege village, Dürüköy by its present name. According to the source, when Armenians migrated to Sivas from Van in the 11th century, they brought with them the remains of their respected cleric, Krikor Naregatsi, which they planned to sanctify. We found out that there was the tomb of a Muslim holy person in Dürüköy village known as Pir Şanmaz. In the village we learned of a recurring discussion about whether the tomb belongs to an Armenian or a Muslim holy person. The villager who told us the story, said that the person appears "as a Muslim to the Muslims and as an Armenian to the Armenians". We realized that in Sivas Krikor Naregatsi becomes Pir Şanmaz, Surp Hagop becomes Yakup Baba, and Saint Blaise becomes Boğaz Evliyası, the patron saint of throats. We hope that we have reflected properly on our research and fieldwork findings. We feel indebted, and thank all those who helped us during our field studies, those who shared with us their memories, even if this was very hard for them at many times, those who shared with us their feelings towards their hometown, the stories of their families, and all those who helped us in surfacing the collective memory.

316

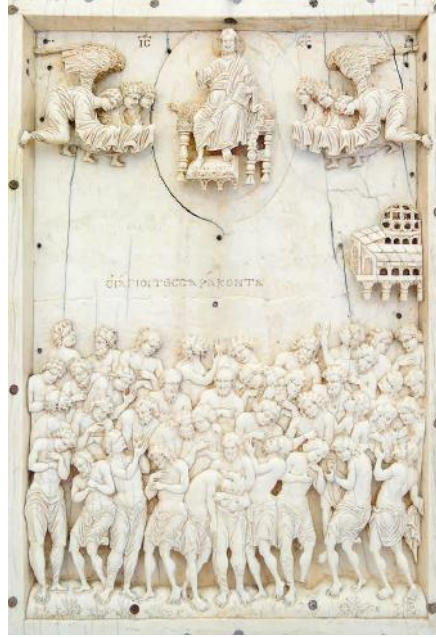
Üçüncü yüzyılın ikinci yarısında doğduğu düşünülen Sebastia Episkoposu Aziz Vlas öldürülür. Sebastialı Vlas ya da Surp Parseğ olarak da bilinen Aziz Vlas tıp konusunda uzmandır ve hekimlik de yapar. Birçok derde deva olduğu düşünülen ve şifa amacıyla başvurulmuş kutsal azizlerdendir. Adının geçtiği ilk kayıta, boğazına kılıç takılan bir hastayı tedavi ettiği aktarılan Aziz Vlas'ı Müslümanlar da 'Boğaz Evliyası' olarak tanır. Kapadokya ve Küçük Armenia valisi Agricola, 316 yılında Hıristiyan olduğu gerekçesiyle Aziz Vlas'ı tutuklayarak başını vurdurur. Ortaçağda ünlü artan Aziz Vlas adına dünyanın çeşitli yerlerinde kilise ve manastırlar bulunur.

Saint Blaise—bishop of Sebastia who is believed to have been born in the second half of the third century—was killed in this year. Saint Blaise, also known as Vlas of Sebastia or Surp Parsegh, was an expert in medicine and worked as a physician. Saint Blaise is believed to offer a cure to many ailments and is often prayed to by the sick. The earliest written record about him states that he cured a patient by removing a fish bone from the patient's throat, and Saint Blaise is therefore also known as the 'Saint of Throats' by Muslims. In 316, Agricola, the governor of Cappadocia and Lesser Armenia, arrested Saint Blaise for being a Christian, and ordered him to be beheaded. Saint Blaise's fame grew during the Middle Ages, and there are many churches and monasteries dedicated to him throughout the world.

320

Aziz Vlas'ın doğduğu Sebastia, Kırk Şehitler [Karasun Manuk] vakasıyla birlikte Hıristiyanlık için önemli bir merkez haline gelir. 4. yüzyılın başlarında Bizans İmparatorluğu'nda Hıristiyanlara yönelik yeni bir zulüm politikası uygulanır. Sebastia'da Hıristiyanlığa geçen kırk asker, komutanlarının Roma tanrılarına biat etmeleri emrini reddedince Sebastia'daki gölde soğuga mahkum edilir. Biri dayanamayıp vazgeçerse de gardiyanlardan biri onlara katılır. Daha sonra kırk kişi yakılarak öldürülür ve kemikleri Sebastia'ya defnedilir. Bu vaka Kırk Şehitler vakası olarak geçer.

The city of Sebaste where Saint Blaise was born became an important place for Christianity with the events known as the 'Forty Martyrs of Sebaste.' At the beginning of the 4th century, a new policy of oppression against Christians was put in place throughout the Byzantine Empire. In Sebaste, 40 soldiers who had converted to Christianity were tied down to a frozen lake near the city after having refused to offer sacrifices to Roman gods. Unable to bear the cold, one of the 40 soldiers yielded, but one of the guards joined the remaining 39 soldiers. These forty people were then burned to death, and their remains buried in Sebaste. These became to be known as the Forty Martyrs of Sebaste.

4. YÜZYIL 4TH CENTURY

Roma İmparatoru Diocletianus, Küçük Armenia eyaletini kurar ve Sebastia şehrini başkent yapar. 4. yüzyılın sonlarında, İmparator I. Theodosius zamanında Hıristiyanlık resmî din olur. 530 yılında, Bizans İmparatoru Justinian, Büyük Armenia'dan toprak olarak Küçük Armenia eyaletini dört küçük parçaya böler. Sebastia, Nicopolis, Colonia ve Satala surları yeniden yapılır ve yeni kilise, manastır ve kaleler inşa edilir. Nicopolis'teki manastır, Kırk Şehitlere adanır.

The Roman Emperor Diocletian founded the province of Lesser Armenia and made Sebaste its capital city. Christianity became the official religion at the end of fourth century during the reign of Emperor Theodosius I. In 530, the Byzantine Emperor Justinian, taking some of the lands of Greater Armenia, divided Lesser Armenia into four smaller parts. The city walls of Sebaste, Nicopolis, Colonia and Satala were re-erected, and new churches, monasteries and fortresses were built. The monastery in Nicopolis was dedicated to the Forty Martyrs.

575

Bizans İmparatoru Justinian'ın ölümünün ardından Sasani İmparatorluğu, Sivas'ı işgal eder ve yakıp yağmalar. Tekrar Bizans egemenliğine geçen Küçük Armenia, 640'lı yıllarda büyük bir eyalet olarak yeniden kurulur ve Sebastia başkent olur.

After the death of the Byzantine Emperor Justinian, the Sasanian Empire invaded and looted Sebaste. In the 640s under the dominance of the Byzantine Empire, Lesser Armenia was re-established as one large province with Sebaste as its capital city.

653

Doğu Hıristiyanlığı içindeki Pavlikyan tarikatı, üçüncü yüzyılda kurulsun da yükselişi ve görünür olması 653 yılını bulur. 650'lerde tarikat liderliğine Mananallı (Samsat'ın köyü) Konstantinos adlı bir Ermeni geçer ve öğretiyi yaymaya başlar. Küçük Armenia, Kapadokya ve Pontus bölgesinde yaygınlaşan öğretiyi Ermeni ruhaniliği de Bizans İmparatorluğu da karşı çıkar ve baskı altına almaya çalışırlar. Pavlikyanlar bu baskılara karşı Abbasi emirleriyle anlaşır. Bizans İmparatoru Teodora'nın başlattığı saldırılarda yüz binlerce insan hayatını kaybeder. Daha sonra Pavlikyanlar 5000 kişilik bir güçle Bizans saldırılarını püskürterek Divriği kalesini ele geçirir ve merkez haline getirirler.

Although the Eastern Christian Paulician sect was established in the third century, it only gained wider influence in 653. Constantine, an Armenian from Mananalıs (a village of Samsat) became the sect's leader in the 650s and started to spread its teachings. Paulicianism, which became popular in the regions of Lesser Armenia,

Cappadocia and Pontus, was rejected by the Armenian Church and the Byzantine Empire and both tried to oppress the movement. Faced with this oppression, the Paulicians reached an agreement with Abbasid emirs. Hundreds of thousands lost their lives during the attacks against the Paulicians ordered by the Byzantine Empress Theodora. The Paulicians, with an army of 5,000 soldiers, would later repel the attacks of Byzantine forces to conquer Divriği Fortress, which they made their headquarters.

873

Bizans büyük bir orduyla Divriği'yi ele geçirir. 10. yüzyıl başlarında Antakya Patriği Teodor'un önerisi üzerine Bizans İmparatoru I. Yannis Çimiskes tarafından önce Konstantinopolis, daha sonra da Philippopolis'e (Filibe) sürülür. Burada yaşamaya devam eden Pavlikyanların Avrupa Protestanlığına kaynak teşkil ettiği ileri sürülmektedir.

The Byzantine Empire conquered Divriği with a large army. At the beginning of the 10th century they were deported first to Constantinople and then to Philippopolis (Plovdiv) by the Byzantine Emperor John I Tzimiskes on the recommendation of Patriarch Theodore of Antioch. It is claimed that the Paulicians who continued to live in that area were the origin of Protestantism in Europe.

1021

Vasparağan Kralı Senekerim, Bizans İmparatoru II. Basil ile anlaşması sonucu Sivas valisi olur ve 14 bin kişiyle Sivas'a yerleşir.

As a result of an agreement with the Byzantine Emperor Basil II, Senekerim, King of Vasparağan, became the governor of Sivas and settled in Sivas with 14 thousand of his people.

1030

Senekerim'in oğlu Adom-Aşod, Surp Nişan Manastırı'nı inşa eder. Manastırda, Surp Asdvadzadzin, Surp Garabed ve Surp Nişan kiliselerinin yanında Varak kütüphanesi ve Ardruni krallarının tahtı yer alır. 1058'de ölen Katolikos Bedros Kedadarts da manastıra defnedilir. 11. ve 18. yüzyılları arasında manastır, Ermenice elyazması konusunda merkez haline gelir.

Adom-Ashot, son of Senekerim, built the Surp Nshan Monastery. In addition to Surp Asdvadzadzin, Surp Garabed and Surp Nshan churches, the monastery grounds also housed the Varak library and the throne of the Ardruni kings. Catholicos Bedros Kedadarts, who died in 1058, was buried in the monastery. Between the 11th and 18th centuries the monastery became a centre for Armenian manuscripts.

1058

Pakraduni Ermeni Krallığı'nın başkenti Ani 1045 yılında düşünce Kilikya'ya büyük bir Ermeni göçü başlar ve bir katolikoslük kurulur. Kilikya Katolikosluğu'nun ilk makamı 1058'de Sivas'ta kurulur. Dört yıl boyunca burada bulunan Katolikoslük, birçok yer değiştirdikten sonra 1293'te altı yüzyıldan fazla kalacağı Sis'e taşınır.

When Ani, the capital of the Pakraduni Kingdom of Armenia, fell in 1045, mass immigration to the region of Cilicia began, and a Catholicosate was founded there. The first seat of the Armenian Catholicosate of Cilicia was established in Sivas in 1058, where it remained for four years. The Catholicosate, was then relocated several times, before being moved to Sis in 1293, where it would remain for more than six centuries.

1175

Selçuklu hükümdarı II. Kılıç Arslan, Danişmend kontrolündeki Sivas'ı ele geçirir. Şehirde çok önemli Selçuklu anıtları inşa edilir. Sultan I. Keykavus tarafından 1217'de bir hastane yapılır. Darüşşifa olarak kullanılan yapı, Köseadağ Savaşı ve Timur işgaliyle harap olur; Osmanlı döneminde Şifaiye Medresesi olarak klasik medreseye dönüştürülür. I. Keykavus, 1220'de veremden öldüğünde buraya defnedilir. 13. yüzyıl sonlarında Konyalı Kaluyan'ın mimarlığında İslami eğitim merkezi Gök Medrese inşa edilir.

The Seljuk Sultan Kılıç Arslan II conquered Sivas, which was under Danishmend control. A number of important Seljuk buildings and monuments were built in the city, and in 1217 a hospital (Darüşşifa) was built by Sultan Keykavus I. During the Ottoman period the building was converted into a classical madrasa, Şifaiye, and it was here that Keykavus I was buried when he died of tuberculosis in 1220. The hospital building was destroyed during the Battle of Köseadağ and the occupation of the city by Tamerlane. At the end of the 13th century, Gök Madrasa was built by the architect Kaluyan from Konya.

1335

Köseadağ Savaşı'nın (1243) ardından Sivas, Moğol egemenliğine girer. Moğol valisi Emir Eretna 1335 yılında beylik kurar ve 1338'de Sivas'a hakim olur.

Following the Battle of Köseadağ (1243), Sivas fell under Mongol rule. The Mongolian governor Emir Eretna formed a principality—the Eretnids beylik—in 1335 and gained control of Sivas in 1338.

1381

Eretna Beyliği valisi Kayserili Kadı Burhaneddin Ahmed, 1381'de Eretna topraklarını ele geçirerek yönetimi devralır. Mısır, Şam ve Halep'te eğitim gören Kadı'nın on sekiz yıllık yönetimi boyunca çevredeki beyliklerle savaş devam eder. Kadı Burhaneddin döneminde 1398'de Akkoyunlular biter. Türbesi Sivas'tadır.

The kadı (Muslim judge) and governor of the Eretnids beylik, Burhaneddin Ahmed from Kayseri, conquered the Eretnid lands in 1381. During his eighteen years of government, Burhaneddin Ahmed, who was educated in Egypt, Damascus and Aleppo, continued to wage wars with neighboring principalities. Burhaneddin's reign was brought to an end by the Akkoyunlu. His tomb is in Sivas.

1401

Sultan I. Bayezid'i yenilgiye uğratan Timur egemenliği başlar. Kayıtlarda, 4000'e yakın Ermeni askerinin Sivas şehrini Timur güçlerine karşı savunurken yakalandığı ve canlı bir şekilde gömüldüğü belirtilir. Sivas şehri, bu işgalde tamamen yıkılır, kale duvarları ve surları harap olur.

This year saw the beginning of the reign of Tamerlane, following the defeat of Sultan Bayezid I. According to records, around 4,000 Armenian soldiers were caught and buried alive while defending Sivas against Tamerlane's forces. Sivas was completely destroyed, and all fortress and city walls were demolished.

1413

Sivas'ta Osmanlı egemenliği tekrar başlar. Kale duvarları yeniden inşa edilse de eski haline tam anlamıyla dönemez. Evliya Çelebi, 17. yüzyılda duvarların yıkıntı halinde olduğunu anlatır. Rum Beylerbeyliği kurulur ve Sivas, Amasya ve Tokat ile parçası olur. 16. yüzyılda Rum eyaleti kurulur ve 19. yüzyıla kadar Sivas bu eyalette yer alır.

The Ottoman Empire regained control over Sivas. Although the fortress walls were rebuilt, they were not restored to their original state. In the 17th century Evliya Çelebi described the walls as being in ruins. The Beylerbeylik of Rum was founded, and Sivas, Amasya and Tokat were included in this first-level province. The Eyalet of Rum was founded in the 16th century and Sivas remained in this Eyalet until the 19th century.

1562

Sebastia konseyi, Ermenilerin yaşadığı bölgeleri Türk ve Pers egemenliğinden özgürleştirmek amacıyla toplanır. Surp Nişan Manastırı'nda Sepastatsi I. Mikael başkanlığında düzenlenen konseyde, otuz yakın yüksek rütbeli din görevlisi ve zanaat temsilcileri katılır. Toplantıda desteğini almak için Papa IV. Pius ile görüşme kararı alınır. Tokatlı Apkar temsilci olarak gönderilir. 1564'te gerçekleşen görüşmede Papa, Ermeni Katolikosu'yla yüzyüze görüşmeyi şart koyar. Mesajı iletmek üzere Apkar ve papalık temsilcisi Armenia'ya dönerken temsilci yolda ölür ve görüşmeler kesilir. Böylelikle Sebastia konseyi kararları sonuçsuz kalır.

The council of Sebaste was summoned to save Armenian inhabited areas from Turkish and Persian domination. Around thirty senior clergymen and representatives of artisans participated in the council meeting, which was led by Sepastatsi Mikael I and held in the Surp Nshan Monastery. In the meeting a decision was taken to meet with Pope Pius IV to obtain his support, and Tokhatetsi Apkar was sent as the delegate. During the meeting, which took place in 1564, the Pope demanded to meet the Armenian Catholicos. The Papal representative was died while on his way with Apkar to Armenia to deliver the message, and talks with the Pope ceased. Thus, the decisions of the council of Sebaste did not lead to any results.

16. YÜZYIL 16TH CENTURY

Sivas'ın iç çalkantılarla geçirdiği bir dönemdir. Önce Safavilerle savaş dolayısıyla birçok Şii ve Alevi öldürülür. Şahkulu İsyanı olarak geçen bu dönemde Kızılbaşlar isyan eder. Osmanlı, isyanı bastırır ve 50 bine yakın insan öldürülür. 1526-27 yılından sonra Sivas'ta birçok isyan meydana gelir. Bunların birine dahil olan Pir Sultan Abdal idam edilir. Daha sonra şehir Celali isyanlarından da etkilenir. Bu dönemde Sivas ve çevresinde büyük bir kıtlık meydana gelir, birçok insan açlıktan ölür. Celali isyanları ve kıtlıklar Sivas'tan göçe neden olur.

The 16th century was a period of turmoil for Sivas. Many Shiites and Alawites were killed during the war with the Safavid Empire, and the Kizilbash

also rioted during this period, in what is known as the Şahkulu Rebellion. The Ottoman Empire quelled the riot, and almost 50 thousand people were killed. Many riots occurred in Sivas after 1526-27, and Pir Sultan Abdal, who was involved in one such riot, was executed. The city was also hit by the Celali rebellions. Sivas and the surrounding area also suffered from a great famine during this period, and many died of hunger. The Celali rebellions and famine were the cause of mass migration from Sivas.

1610

Sivas'ı ziyaret eden seyyah Polonyalı Simeon, Surp Asdvadzadzin ve Surp Sarkis adında iki kilise olduğunu yazar. 17. yüzyılın ortasında Surp Kevork adında üçüncü bir kilise daha inşa edilir.

Simeon of Poland, a traveller visiting Sivas, wrote that there were two churches in the city: Surp Asdvadzadzin and Surp Sarkis. A third church, Surp Kevork, was built in the middle of the 17th century.

1676

7 Şubat 1676 tarihinde Mihitarist Tarikatı'nın kurucusu Mihitar Sepastatsi doğar. Manug Bedrosyan adıyla doğan ve 15 yaşına kadar iki rahibe tarafından eğitilen Sepastatsi, 1691 yılında Surp Nişan manastırına girer ve aynı yıl din görevlisi olarak atanır; sonrasında adını Mihitar olarak değiştirir. Burada fazla kalmayan Mihitar, Eçmiadzin'in de dahil olduğu birçok manastırı ziyaret eder. Bu ziyaretlerde Avrupalı misyonerlerle tanışma fırsatı bulur. Daha sonra Sivas'a geri döner, Ermenice din kitapları, önemli Süryani ve Rum yazarların çevirilerini okur. 1696'da papaz olarak atanır, 1699'da rahip ünvanını alır.

Mkhitar Sepastatsi, the founder of the Mkhitarist Order, was born on 7 February 1676. Born Manug Bedrosian and educated by two priests until he was 15 years old, Sepastatsi entered the Surp Nshan Monastery in 1691 and was ordained a deacon that same year; after which he changed his name to Mkhitar. He did not stay at Surp Nshan for long and visited many monasteries, including Etchmiadzin, meeting many European missionaries during his visits. He then returned to Sivas where he read religious books in Arme-

nian and translations of influential Syriac and Greek writers. He was appointed as a friar in 1696 and received the title priest in 1699.

1701

Mihitar bu tarihte bir Ermeni okulu kurmak üzere İstanbul'a varır. Burada Surp Kevork Kilisesi'ne katılır ve Kutsal Makam, yani Roma ile birlikteliği savunmaya başlar. Katoliklere yönelik baskılar dolayısıyla önce Mora'ya oradan da Venedik bölgesine kaçar. Venedik'te San Lazzaro adası kendisine tahsis edilir ve oradaki harap kilise restore edilerek manastır inşa edilir. Mihitar, adada 30 yıl yaşar, birçok yayın yapar ve 16 Nisan 1749 tarihinde 74 yaşında ölür.

Mkhitar arrived in Istanbul to found an Armenian school, and there he joined the Surp Kevork Church and started to advocate for joining the Holy See in Rome. He fled the Ottoman Empire—first to Mora and then to Venice—due to the persecution of Catholics. In Venice he was granted the island of San Lazzaro, where a ruined church was restored to serve as a monastery. Mkhitar lived on the island for 30 years and published a number of books. He died at the age of 74 on 16 April 1749.

1808

Sivas merkezde, Surp Asdvadzadzin dışında Surp Hagop, Surp Pırgıç ve Surp Sarkis kiliseleri bulunur. Bölgede ayrıca Ermenilere ait birçok manastır da yer alır. Tavra köyü yakınlarında Surp Nişan, Surp Hagop ve Anabad manastırları, Sivas'ın doğusunda yer alan ve bugün adı Huykesen olarak geçen Khıntragadar Surp Asdvadzadzin Manastırı bunlardan bazılarıdır.

At this time, in addition to Surp Asdvadzadzin, the churches of Surp Hagop, Surp Prgich and Surp Sarkis were to be found in Sivas city centre, and there were also many Armenian monasteries in the region. Among these were the monasteries of Surp Nshan, Surp Hagop and Anabad, close to the village of Tavra, and Khıntragadar Surp Asdvadzadzin Monastery, today known as Huykesen, in the east of Sivas.

1850

1851'de Sivaslı hamallar tarafından kurulan Senekerimyan Derneği, 1852 yılında Sivas şubesini açar. Sivas'ta Aramyan Okulu inşa edilir. 1915'te bütün yöneticileri öldürülür, 1922'de de faaliyetlerine son verilir.

The Senekerimian Association, founded by porters from Sivas in 1851, opened its Sivas branch in 1852. The Aramyan School was built. All members of the association administration were killed in 1915, and it was closed down in 1922.

1851

Sivas'ta Amerikan Protestan misyonerleri ilk misyon istasyonunu kurarlar. Divriği ve Gürün'de 1855 yılında faaliyetlerini genişletirler. 1858 yılında inşa edilen ilk kiliselerini takiben 1910 yılına varıldığında, 10 farklı bölgede Amerikan misyonerlerine ait beş kilise, 30 okul ve bu okullarda eğitim gören 1.568 öğrenci bulunur. Eğitimin yanında sağlık alanında da çeşitli faaliyetlerde bulunurlar. 1905 yılında çıkan bir fermanla 20 yataklı bir hastane inşa edilir. Hastane, Sivas Amerikan misyonunun başında olan ve 1876'da ölen Dr. West'in adını alır. Amerikan Hastanesi dışında, Ermenilerin de kendilerine ait bir hastaneleri vardır.

American Protestant missionaries built their first mission station in Sivas, extending their activities to Divriği and Gürün in 1855. The missionaries built their first church in 1858, and by 1910 they had five churches, as well as thirty schools, with a total of 1,568 students, in ten different locations. In addition to schools and churches, the missionaries were also involved in other areas, such as healthcare, and a 20-bed hospital was built in 1905, having received an imperial decree. The hospital was named the West Memorial Hospital, in memory of the head of the American mission in Sivas, Dr. West, who died in 1876. There was also an Armenian hospital in Sivas, in addition to the American hospital.

1867

Sivas Vilayeti kurulur. Sivas Sancağı, Amasya Sancağı ve Karahisar-ı Şarki (Şebinkarahisar) Sancağı, vilayetin parçası olur. 1880 yılında sancak olan Tokat, Sivas vilayetine bağlanır.

The province of Sivas was established, which included the districts of Sivas, Amasya and Karahisar-ı Şarki (Şebinkarahisar). Tokat became a district of the Sivas province in 1880.

1877

Kanun-ı Esasi'nin ilanıyla birlikte ilk Osmanlı meclisi açılır. Sivas'ı temsilen Agop Şahinyan mebus olarak bu mecliste görev alır. Agop Şahinyan, Türkiye'de ilk kadın stüdyo fotoğrafçısı, Foto Galatasaray'ın sahibi Maryam Şahinyan'ın da dedesidir. Meclisin ikinci döneminde ise Kevork Efendi Sivas'tan mebus olur.

Following the declaration of the first constitution of the Ottoman Empire, the first Ottoman parliament was opened, with Agop Shahinian as a deputy of the Sivas province. Agop Shahinian was the grandfather of Maryam Shahinian, the owner of Photo Galatasaray and the first female studio photographer in Turkey. During the second parliamentary term, Kevork Efendi became the deputy of Sivas.

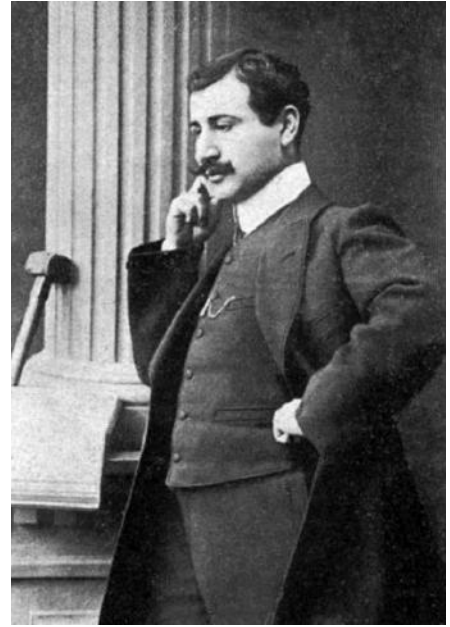

1877-78

Sivas, patlak veren Osmanlı-Rus savaşında Kafkas cephesinin menzili olur. Kafkaslardan ve Balkanlardan gelen 17 bin Müslüman göçmen Sivas'a yerleşir. Bu savaş sonucunda imzalanan Berlin Anlaşması'nda, Osmanlı'nın Ermenilerin yaşadığı altı vilayette reform yapması kararı alınır.

Sivas was the Caucasian front in the Ottoman-Russian war. 17,000 Muslim immigrants from the Caucasus and the Balkans settled in Sivas. According to the Treaty of Berlin, signed at the end of the war, the Ottoman Empire was to carry out reforms in six provinces with Armenian populations.

1884

Sivas'ın Pırknık köyünün Çubukyaryan ailesinde Taniel dünyaya gelir. Sonrasında Varujan soyadını kullanan Taniel Varujan, şair olarak ünlenir. Belçika'da eğitim gördükten sonra Sivas'a döner ve Aramyan Okulu'nda öğretmenlik ve müdürlük yapar. 24 Nisan 1915 gecesi İstanbul'da tutuklanır ve Ağustos'ta öldürülür. Şişli Ermeni mezarlığında adına bir anıt mezar vardır.

Taniel was born to the Chbukyarian family in the Sivas village of Pırknık. Later taking on the surname Varujan, Taniel was to become a renowned poet. After studying in Belgium he returned to Sivas where he worked as a teacher and principal at the Aramian School. He was arrested in Istanbul on the night of 24 April 1915 and killed in August the same year. A memorial in his name stands in the Armenian Cemetery in Şişli, Istanbul.

1895

Hamidiye Katliamlarında Sivas'ta 1.500 Ermeni hayatını kaybeder. Sivas Valiliğin bir raporuna göre, 17 Kasım 1895 tarihinde Sivas şehir çarşısında meydana gelen olay bir saat kadar sürer ve 438 Ermeni hayatını kaybeder, 88 kişi yaralanır. Aynı olay sırasında 5 Müslüman hayatını kaybetmiş ve 18 kişi yaralanmıştı. Ermenilerin öldürüldüğü diğer yerler arasında Gürün ve Divriği de bulunur.

1,500 Armenians lost their lives in Sivas during the Hamidian Massacres. According to a report published by the governorship of Sivas, a brutal attack that took place in the Sivas city bazaar on 17 November 1895 lasted just one hour, with 438 Armenians killed and 88 wounded. Five Muslims died and 18 were wounded during the same events. Armenians were also killed in Gürün and Divriği.

1901-02

Sivas'ta 1834 yılında dört okul varken, sonraki yıllarda eğitim hayatı gelişerek yeni okullar açılır. Ermeni Patrikhanesi'nin eğitim istatistiklerine göre 1901-1902 yılları arasında Ermeni okulların sayısı 46'ya yükselir. 4.072 erkek ve 549 kız öğrencinin eğitim gördüğü okullarda 73 öğretmen çalışmaktadır.

While there were only four Armenians schools in Sivas in 1834, since then education was expanded and many new schools were built. According to the statistics on education by the Armenian Patriarchate, in the years 1901-1902 there were 46 Armenian schools in Sivas, attended by 4,072 male students and 549 female students, thought by 73 teachers in total.

1908-12

1908 yılında anayasal düzenin yeniden ilanı ile birlikte 1878'de II. Abdülhamid tarafından kapatılan Meclis-i Mebusan tekrar açılır. 1908-12 yılları arasında, meclisin üçüncü döneminde Sivas'ı temsilen Dr. Nazaret Dağavaryan mebus seçilir. Doktor ve tarım uzmanı olan Dağavaryan, 1862'de Sivas'ta doğar. 1885-87 yıllarında *Kidagan Şarjum* [Bilimsel Hareket] dergisini çıkarır. Doğa tarihinden anatomiye, dinden hastalıklara farklı konularda kitaplar yazar. 24 Nisan 1915'te tutuklanır ve tehcir yolundayken öldürülür. Meclisin dördüncü döneminde, Sivas'ı temsilen Dr. Garabet Paşayan mebus olur. İstanbul doğumlu olan Paşayan, 1903-08 yılları arasında Mısır'da okul ve matbaa da kurar. 24 Nisan 1915'te tutuklanır, Ayaş'a sürülür ve öldürülür.

In 1908 the first Ottoman parliament, which was dissolved by Abdülhamid II in 1878, was reopened, with the reinstatement of the constitutional system. Dr. Nazaret DagHAVARIAN was elected as the parliamentary representative of Sivas in the third term of the parliament, between 1908 and 1912. Born in Sivas in 1862, DagHAVARIAN was a physician and agricultural expert. He published a journal called *Kidagan Sharjum* [Scientific Movement] between 1885 and 1887, and wrote books on a range of different subjects—from natural history to anatomy, from religion to diseases. He was arrested on 24 April 1915 and killed during the deportation. In the fourth term of parliament Dr. Garabet PASHAYAN became the representative of Sivas. Born in Istanbul, PASHAYAN built school and printing house in Egypt between 1903-08. He was arrested on 24 April 1915 and exiled to Ayaş, where he was killed.

1910

Sivas'ta Ermeniler birçok süreli yayın çıkartır. Sivas adıyla 1876-78 yıllarında Antranig Vartanyan tarafından çıkarılan gazete önce Türkçe-Ermenice, sonra Türkçe-Ermeni harfli Türkçe olarak yayın yapar. Hayg A. Vartanyan, 1909-11 yıllarında *Antranig* gazetesini çıkarırken, Garabed A. Barsamyan 1910-14 yıllarında *Hoğtar* gazetesini yayımlar. Taniel Varujan'ın da yazarları içerisinde olduğu *Hoğtar*'da, mimariden Anadolu'daki Ermeni yerleşimlerine kadar farklı konularda yazılar yayınlanır. Garabed Barsamyan da 24 Nisan 1915'te tutuklanıp öldürülen aydınlardandır.

Armenians in Sivas published many periodicals. The newspaper *Sivas*, published by Antranig Vartanyan between 1876 and 1878, was first published in Turkish and Armenian, and then in Turkish alongside Turkish written in Armenian script. Hayg A. Vartanyan published a newspaper called *Antranig* between 1909-11 and Garabed A. Barsamyan published *Hoghtar* between 1910-14. Articles on different subjects, from architecture to Armenian settlements in Anatolia, were published in *Hoghtar*, of which Taniel Varujan was among the writers. Garabed Barsamyan was among the intellectuals arrested on 24 April 1915 and later on killed.

1915

14 Haziran 1915 tarihinde ilk olarak Suşehri Ermenilerinin sürgün edilmesine dair emir gönderilir. 1914 nüfus sayımına göre 11.240 Ermeni yaşamaktadır. 21 Haziran'da ise bütün Sivas'ı kapsayacak şekilde istisnasız bütün Ermenilerin sürülmesi emredilir. Fakat 4 Temmuz'da tüccar ve zanaatla uğraşanlar tehirden muaf tutularak Sivas vilayeti dahilinde farklı bölgelere sürülmelerine karar verilir. 28 Eylül'de Sivas valisi Muammer Bey'in gönderdiği bilgilere göre, bu tarihe kadar 136.084 Ermeni Sivas ve çevresinde tehcir edilmiştir. Şehirde tehcir edilmeyi bekleyen 6055 Ermeni bulunmaktaydı. 1914 nüfus sayımına göre Tokat, Amasya ve Karahisar-ı Şarki'nin dahil olduğu Sivas vilayetinde 143.406 Ermeni kayıtlı. Valinin verdiği bilgiler ışığında 142 bine yakın Ermeninin sürülmek istendiği anlaşılmaktadır.

On 14 June 1915, an order was sent to deport all Armenians from the district of Suşehri, where, according to the 1914 census, 11,240 Armenians lived. On 21 June an order was given to deport all Armenians living in the province of Sivas without exception. However, those who were artisans and craftsmen were exempted from the deportation, and it was decided that they would be sent to other regions within the province of Sivas. According to information sent by the governor of Sivas, Muammer Bey, on 28 September 1915, 136,084 Armenians were deported from Sivas and the surrounding area, while 6055 were awaiting deportation in the city. The 1914 census shows us that there were 143,406 Armenians living in the province of Sivas, which included Tokat, Amasya and Karahisar-ı Şarki. According to the information provided by the governor, the intention was to deport almost 142 thousand Armenians.

1918

Savaş sonrası, Ermeniler Sivas'a dönmeye başladılar. 1919 yılı başlarında 2.000 Ermeni dönerken yıl ortasında bu sayı 10.000 olur. Fakat bu sayının büyük çoğunluğu diğer bölgelerden gelen Ermenilerdir. Patrikhane kayıtlarına göre ise 1921'de Sivas vilayetinde 16.800 Ermeni yaşamaktaydı. Sivas'ta ayrıca birçok yetimhane de açılır. 1920'de 1.200'e yakın kız ve erkek çocuğu yetimhanelerde bulunuyordu.

After the war, Armenians started to return to Sivas. While 2,000 Armenians returned to the city at the beginning of 1919, this number had increased to 10,000 by the middle of the year. However, the majority of these were Armenians coming from other regions. According to the records of the Patriarchate, 16,800 Armenians were living in the province of Sivas in 1921. Many orphanages were also opened in Sivas, with a total of 1,200 children staying in these orphanages in 1920.

1919

4 Eylül 1919 tarihinde Sivas Kongresi toplanır. Mustafa Kemal'in de katıldığı kongrede millî mücadelenin seyrine dair çeşitli kararlar alınır.

The Sivas Congress was held on 4 September 1919. Among the participants was Mustafa Kemal, and during the congress several decisions were taken about the progress of the national movement.

1919-21

Savaş ve tehcirde suçlu bulunanların yargılanmasına İstanbul'da kurulan divan-ı harb ile başlanır. Daha sonra, burada yargılananlar İngilizler tarafından Malta'ya götürülür. Sivas'taki tehcir uygulamaları dolayısıyla vali Muammer Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Sivas temsilcisi Gani Bey, eski vali Sabit Bey ve Merzifon kaymakamı Faik Bey yargılananlar arasındadır. 6 Eylül 1921 tarihinde hepsi Malta'dan kaçarlar. Daha sonra, İngiltere, Ankara'nın elinde bulunan İngiliz esirlerin iadesi karşılığında davalara son verir.

Those suspected of crimes of war and deportation were put on court martial in İstanbul, and later taken to Malta by the British administration. Governor Muammer Bey, the Sivas representative of the Committee of Union and Progress Gani Bey, former Governor Sabit Bey, and District Governor of Merzifon Faik Bey were among those put on trial. All fled from Malta on 6 September 1921. Afterwards, the British administration closed their cases in exchange for the return of British prisoners of war detained by the Ankara government.

1920

31 Mayıs 1920 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde alınan kararla Tokat ve Amasya, Sivas vilayetinden ayrılarak ayrı il olur. Şebinkarahisar ise 1923'te ayrı il statüsü kazanarak Sivas'tan ayrılır.

With the decision of the Grand National Assembly of Turkey on 31 May 1920, Tokat and Amasya were separated from the province of Sivas, and were both declared separate provinces. Şebinkarahisar was also declared a province in 1923.

1927

Nüfus sayımına göre Sivas'ta 3.477 Ermeni kayıtlıdır. 1945'teki sayımda ise Ermeni sayısı aynı kalırken, 135 Katolik, 16 Protestan ve 6 Yahudi yaşamaktaydı. 1996 yılında ise Sivas merkezde 142 Ermeni kalmıştır.

According to the 1927 census, there were 3,477 Armenians living in Sivas. In the 1945 census, the Armenian population remained the same and there were 135 Catholics, 16 Protestants and 6 Jews living in Sivas. By 1996, however, there were just 142 Armenians still living in central Sivas.

1952

Savaş sonrasında ayakta kalan Sivas merkezdeki Surp Asdvadzadzin Kilisesi dinamitlerle yıkılır.

The Surp Asdvadzadzin Church in central Sivas, which had not been damaged during the war, was demolished with a controlled explosion.

1953-2012

1950'lerden itibaren Sivas'ta yaşayan Ermenilerin İstanbul ve diğer bölgelere göçü artar. Ekonomik sorunlar, 1952'de merkezdeki kilisenin yıkılması, 6-7 Eylül gibi gayrimüslimlere yönelik ayrımcı politikaların Sivas'ta da etkisini hissettirmesi göç etme nedenleri arasında sayılır. 2012 yılında İstanbul'da Sivaslı Ermeniler ve Dostları Derneği kurulur. Sivas'a geziler düzenleyerek hafızayı canlı tutmayı hedefleyen dernek, hâlen ayakta olan kilise ve mezarların korunmasıyla ilgili çalışmalar da yürütmektedir.

Armenians increasingly began to migrate from Sivas to İstanbul and other cities from the 1950s onwards. Economic problems, the demolition of the church in city center in 1952, and discrimination against non-Muslims, as seen in the events of 6-7 September 1955, were among the reasons for the migration from Sivas. In 2012 the Association for Sivas Armenians and Friends was established in İstanbul. The association organizes trips to Sivas in order to revive memories and works to protect the remaining churches and cemeteries.

I. KISIM

SİVAS KÜLTÜR VARLIKLARI ENVANTERİ

PART I
SIVAS
CULTURAL HERITAGE
INVENTORY

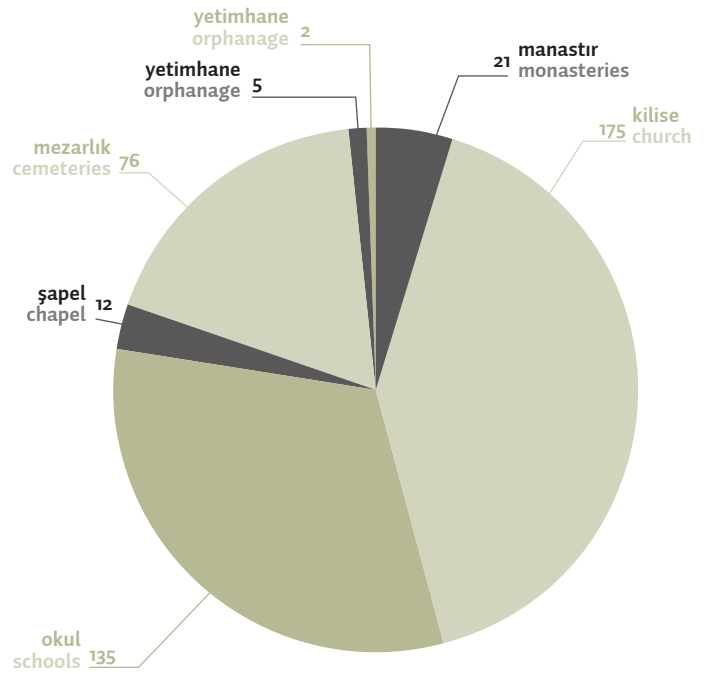
ÖN ARAŞTIRMA VE SAHA ÇALIŞMASI: YÖNTEM NOTLARI

28.000 km²'lik geniş yüzölçümüyle Sivas, Türkiye'nin en büyük ikinci ili olmakla birlikte nüfus yoğunluğu düşük bir ildir. 600.000 kişilik nüfusun yarısı il merkezinde, diğer yarısı ise Sivas'a bağlı 17 ilçede yaşamaktadır. Sivas'ın geniş yüzölçümü, illerin arasındaki ve içerisindeki güncel idari sınırlarla her zaman örtüşmeyen bölgelerin ve alt bölgelerin ortaya çıkmasına sebep olan bir çeşitliliği ve coğrafi mesafeleri beraberinde getirmektedir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasını takip eden onyıllarda, Sivas Vilayetinin ardılı olan Sivas ilinin idari yapısında pek çok değişiklik yapılmıştır. 1867'de kurulan Sivas vilayeti, günümüzdeki Sivas, Tokat ve Amasya illerini ve bugün Giresun, Erzincan ve Kayseri illeri içerisinde bulunan bazı bölgeleri kapsıyordu. İdari sınırların değişmesinin yarattığı karmaşaya ek olarak, Ermeni kaynakları, genelde, İstanbul'daki Ermeni Patrikhanesi'nin kullandığı, antik ayrımların ve modern güncellemelerin bir bileşimi olan başepiskoposluk idari sistemini benimsemişlerdir.¹

Sivas şehrinin kültürel mirasındaki çok katmanlılık, Sivas şehri içindeki bölgelerde de görülür. Hatta bölgeler bazında bakıldığında, bölgesel ve yerel etkiler daha da güçlüdür. Sivas, Sevast, Siwas, Sebaste ve bu ismin diğer biçimlerinin kaynağı, bölgenin çok katmanlı tarihidir. Bölgenin tarihindeki dönüm noktalarını gösteren detaylı bir zaman çizelgesi kitapta sunulmuştur (bkz. s.18). Bu bölüm açısından, şu üç zaman diliminde kurulan ya da kullanılan kültürel miras mekânları arasında ayırım yapmanın önemli olduğunu belirtmeliyiz; erken Orta Çağ dönemi, 10. ve 12. yüzyıllar arasındaki dönem ve 19. yüzyıl. Bu üç zaman dilimi, sırasıyla, şehrin erken Hıristiyanlık dönemini, Bizans İmparatorluğu'nun Ermeni Kralı Senekerim ile yaptığı bir anlaşma sonucunda imparatorluğun çeperlerinde yaşayan Ermenileri merkezî bölgelere naklettiği dönemi ve son olarak 19. yüzyılda yaşanan endüstriyel gelişmeleri ve nüfus artışını temsil ediyor. Bu dönemsel çeşitlilik, yer ve mekân isimleri açısından tutarsızlığa

yol açan bir kaynak çeşitliliğini de beraberinde getiriyor. Bu isimlerin Ermeni ve Osmanlı kaynaklarında farklı biçimlerde yazılmış olmaları ve Cumhuriyet döneminde köylerin ve diğer yerleşim yerlerinin isimlerinin devamlı olarak değiştirilmesi envanterin oluşturulmasını güçleştirmiştir.

5216 sayılı Büyükşehir Yasası² kapsamına girmek için gerekli asgari nüfusa sahip olmayan Sivas ilinin merkez ilçesinde 68 mahalle ve 153 köy bulunuyor. Merkezdeki 15 mahallede bulunan 36 mekân ve 12 köyde bulunan 26 mekân envantere kayıt altına alındı. *Sivas Huşamadyanı*'nın (anı kitabı) yazarı Arakel Badrig'in hazırlamış olduğu haritanın varlığı, kültürel miras mekânlarının ve bu mekânların Sivas şehrindeki orijinal konumlarının tespitini kolaylaştırdı.³ Bu kaynağın yokluğunda oldukça güç olacak bu tespit süreci, bu sayede kayda değer ölçüde kolaylaştı ve Sivas şehir merkezindeki mekânların yüzde 80'i tespit edildi. Önceden kültürel miras mekânlarının bulunduğu yerlerde inşa edilen kamu binalarının ve kamu simgelerinin tespiti kolaylaştırdığını ve hatta bir yerde bu tür binaların ve simgelerin bulunmasının aynı yerde bir kültürel miras mekânı olduğunun neredeyse kesin bir işareti olarak alınabileceğini belirtmemiz gerekir. Bu durum, toprağın az ve pahalı olduğu şehir merkezleri açısından özellikle geçerlidir. Şehir merkezlerindeki toprak azlığı kültürel miras mekânlarının yok edilmesine katkıda bulunmuştur. Kırsal bölgelerde ise kültürel miras mekânlarının ayakta kalma şansları daha yüksek olmuştur. Kiliselerin kalıntıları, yeniden kullanılmaya müsait olmalarından dolayı, genelde başka kamu binalarının,

GRAFİK 1. Sivas envanteri yapı dağılımı

GRAPHIC 1. Buildings in the Sivas inventory according to their types

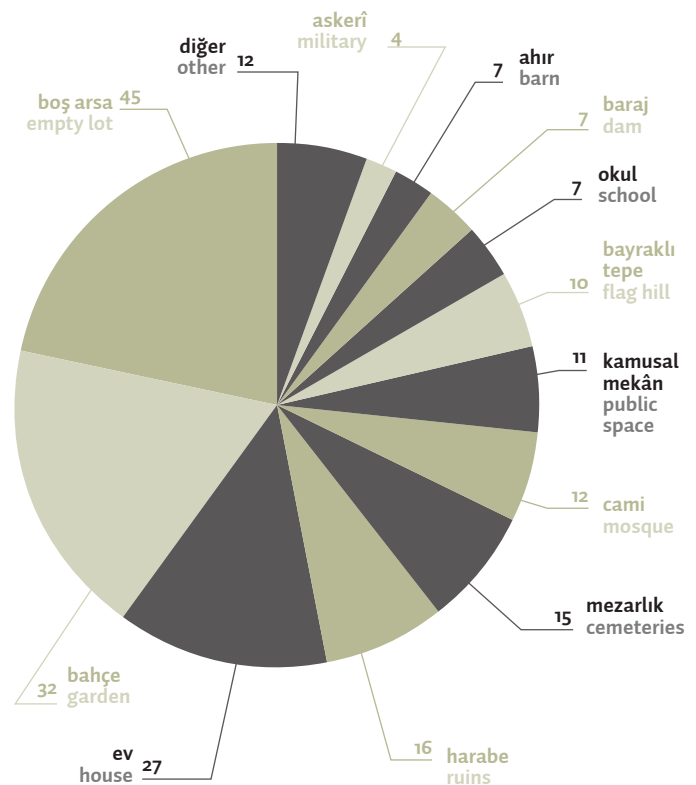
INVENTORY RESEARCH AND FIELDWORK: NOTES ON METHODOLOGY

Sivas is the second largest province of present-day Turkey. Despite its vast 28,000 km² span, the province is sparsely populated, with 300,000 people living in the provincial centre and another 300,000 distributed among the 17 districts. The vast span of Sivas brings with it the diversity and the geographical distances that create regions and subregions that do not necessarily overlap with the current administrative provincial borders. Over the decades since the establishment of the Turkish Republic, many changes were brought to the administrative structure of Sivas province, which is the successor to the Sivas vilayet. The vilayet that was established in 1867 covered the modern day provinces of Sivas, Tokat and Amasya as well as parts of Giresun, Erzincan and Kayseri provinces. In addition to the confusions created by the changing borders, the Armenian sources usually follow the administrative archdiocese system of the Armenian Patriarchate in Istanbul, which follows a mix of ancient divisions and modern adjustments.¹

The existence of different layers of cultural heritage in Sivas city is also applicable to the regions, with even more sophistication of regional and local influences. Sivas, Sevast, Siwas, Sebaste and other variations of the name come from the layered history of the area. A detailed timeline that shows the pivotal moments in the history of the region is part of this book (see p. 19). For the scope of this chapter, we should mention that it is important to differentiate between the cultural heritage sites that have been created or reused in these three different periods: early medieval, 10th-12th centuries, and 19th century. These three periods represent respectively the early Christian era of the city, the time when the Byzantine Empire transferred Armenians living in the outskirts of the empire to the central areas based on an agreement with the Armenian King Senekerim, and finally the industrial developments and population boom of the 19th century. This diversification

brings a multiplicity of sources, which in turn brings discrepancies in the place and site names. Thus, different usages of those names in the Armenian and Ottoman sources, as well as the repetitive renaming of villages and settlements during the republican era, pose challenges for the compilation of the inventory.

Lacking the necessary minimum population to be included in the 5216 Law on Metropolitan Municipalities,² Sivas has a central district that is composed of 68 neighborhoods and 153 villages. 36 sites are registered in 15 neighbourhoods and 26 sites in 12 villages. The availability of a map prepared by Arakel Badrig, author of the Sivas hushamadian (memory book), facilitated the process of identifying the cultural heritage sites or their original location in Sivas city.³ The otherwise extremely challenging process was reversed to a certain extent and 80% of the sites in Sivas city have been identified. It is important to mention that a guiding principle and an almost certain identifier is the location of a public building or a landmark in the place of each of the former cultural heritage sites. This is specifically true for the urban centers, where land is scarce and expensive. This scarcity has contributed to the destruction of cultural heritage sites in urban centers, while their survival is more probable in rural environments. The spolia of the churches are usually reused

GRAFİK 2. Sahada tespit edilen yapıların güncel kullanıma göre dağılımı

GRAPHIC 2. Distribution of buildings recorded in situ according to current use

camilerin, karakolların ve okulların yapımında kullanılmıştır.

Sivas kiliselerinin sonucusu olan Surp Asdvadzadzin, 1950'lerin başında, Orta Anadolu şehirlerini etkisi altına alan bir kültürel miras imhası dalgasının etkisi ile patlatıcı kullanılarak yıkılmıştır. Bundan dolayı, Sivas şehrinde ayakta kalan bir Ermeni kilisesi bulunmamaktadır. Şehre yakın sayılabilecek tek kilise Tavra köyünde bulunan Surp Sarkis Kilisesi'dir. Bu kilise günümüzde kamuya açık olmayan bir askeri bölgede bulunuyor. Öte yandan, kilisenin restorasyonu için planlama çalışmaları yürütülmektedir. Uzun yıllar boyunca, bu kilisenin ismi konusunda bir karmaşa hüküm sürmüştür. Bu kilise, resmî kayıtlara göre Surp Kevork Kilisesi'dir. Öte yandan, kaynaklar bu kilisenin gerçek isminin Surp Sarkis olduğunu gösteriyor.⁴ Bugün popüler bir sayfiye yeri olan Tavra [Paşabahçe], bir zamanlar bir Ermeni köyüydü. Pek çok cumhuriyet dönemi Sivas Ermenisi köklerinin izini Tavra'ya kadar sürebilmektedir. Sözlü tarih kaynakları, Tavra Ermenilerinin Tavra Deresi'nin etrafındaki değirmenlerin çalıştırılması için elzem olan becerilerinden dolayı tehirden muaf tutulduklarına işaret ediyor. Sivas'taki aktif olarak kullanılan tek Ermeni mezarlığı da Tavra'da bulunuyor.

Surp Anabad ve Surp Hagop manastırları, Tavra civarındaki, bugün askeri bölge kapsamında kalan tepelerde bulunuyorlar. Bölgenin erişime kapalı olması sebebiyle, bu manastırların konumlarını tespit edebilmemiz veya durumlarını inceleyebilmemiz mümkün olmadı. Yetkililer, yakın dönemde Sivas merkezdeki Selçuklu ve Osmanlı kültürel miras mekânlarına hak ettikleri ilgiyi göstermeye başladılar. Aynı durumun Hıristiyan kültürel mirası için de geçerli olduğunu söylemek mümkün değildir. Bu ilgi eksikliği, Ermeni kilise ve manastırları ile sınırlı olmayıp, dünyaca ünlü tarihsel mekânlar açısından da söz konusudur. Karasun Manuk şehitliğini ve Aziz Vlas'ın (Surp Parseğ) mezarını bulabilmenin tek yolu şehirde yaşayanların rehberliğine başvurmaktır. Böyle durumlarda genelde tek bilgi kaynağı sözlü kaynaklardır. Bu kaynakların, envanter kaydı yapılmasını gerektirecek güvenilirlikte oldukları kabul edilmiştir. Sonuç olarak, konumları sadece sözlü kaynaklar sayesinde tespit edilebilen mekânların envanter kaydı, bu mekânların kesin konumlarının tespiti açısından çok sınırlı bilgi olmasına rağmen yapılmıştır.

Şehir merkezlerindeki ve köylerdeki kiliselerin yerlerini tespit etmenin kendilerine özgü zorlukları var. Saha çalışmasındaki deneyimlerimize göre, envantere birden fazla kilise bulursa da köyde yaşayanlar genelde köylerinde sadece bir kilise olduğunu hatırlıyorlar. Kiliselerden sadece birini bulabilmek, bulunan kilisenin listedeki hangi kilise olduğunu belirleme sorununu da beraberinde getiriyor. Böylesi durumlarda, envantere en muhtemel seçeneğin kaydını düşerek, belirlediğimiz konumda bulunması ihtimal dahilinde olan diğer kiliselere dair bilgileri de not ettik. Kiliselere dair bir diğer olgu da

civarda yaşayanların çeşitli kültürel miras mekânlarını kilise olarak nitelendirmeleridir. Bu mekânlar, literatürde aynı bölgede bulunduğu belirtilen ve yerini tespit edemediğimiz bir kilise olmadığı takdirde envantere kilise olarak kaydedilmediler.

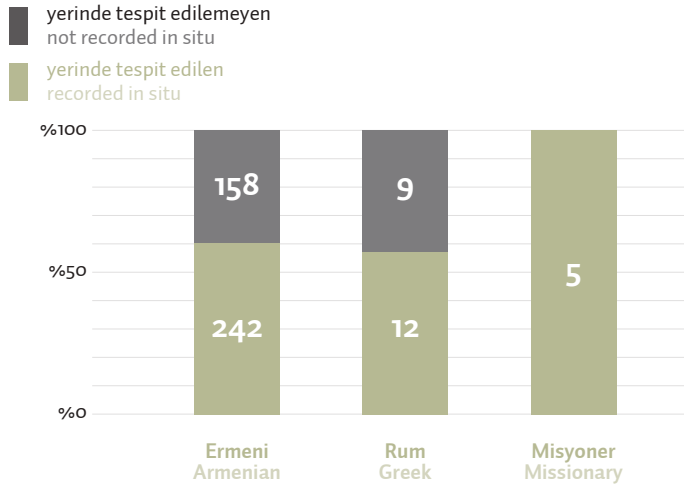
Sivas'ın merkez ilçesinin karakteristik özelliklerinden biri pek çok köyü kapsayacak biçimde genişlemiş olmasıdır. Bu durumun en iyi örneklerinden biri, şimdiki adı Höllüklük olan Hoğtar'dır. Bir zamanlar şehir merkezine yakın, küçük bir köy olan bu yerleşim yeri, bugün merkezî bir mahalledir.

Yıllar içinde, komşu ilçelerdeki pek çok köy idari olarak merkez ilçeye bağlanmıştır. Merkez ilçede ve diğer ilçelerde bulunan pek çok köy lağvedilmiş ve mezra statüsüne geçirilmiştir. Nüfusun ve hane sayısının azalmasının bir sonucu olarak, eskiden köy olan yerleşim birimleri ya birleştirilmiş ya da yeniden sınıflandırılmışlardır. Bu değişiklikler, eski ve yeni yer isimlerinin eşleştirilmesini ve kültürel miras mekânlarının konumlarının tespit edilmesini zorlaştırmaktadır. Pek çok durumda, köyler bütün olarak yakındaki başka bir mevkiye taşınmış, bu taşınma süreçleri mekân hafızasının mutlak biçimde kaybolmasına sebep olmuştur.

Şehir merkezine yakın köylerin kültürel miras açısından özel bir değeri vardır; çünkü Sivas şehrinin kültürel ve iktisadi hayatı bu yerleşim yerlerine kadar uzanıyordu. Ünlü Pırknik [Dörteylül] Köyü, 24 Nisan 1915'te İstanbul'da tutuklanan şair Taniel Varujan gibi pek çok tanınmış entellektüelin memleketiydi. Günümüzde Dörteylül, 5. Piyade Eğitim Tugay Komutanlığı'nın bulunduğu Temeltepe platosunu da kapsamaktadır. Sivas manastırlarının en ünlüsü olan Surp Nişan Manastırı, 11. yüzyılda inşa edilmiş ve Sivas başpiskoposluğuna ev sahipliği yapmıştır. Bugün yıkılmış olan bu manastırın bulunduğu alan Temeltepe platosundaki askerî bölge içindedir.

Sivas'ın güneyinde bulunan iki büyük ilçe, Hafik ve Zara, şehrin kültürel miras ve coğrafya açısından uzantısı olarak değerlendirilebilecek bir bütünlük oluşturur. Eski isimleri Bedrosi ve Koçgiri olan bu iki ilçedeki 24 yerde bulunan 53 mekânın kaydı envantere girilmiştir. Hafik, aynı ismi taşıyan gölüyle ünlüdür. Zara ise bölgeyi kuzeydoğudaki bölgeden ayıran sıradağların ismidir. Sivas'ı Şebinkarahisar'a bağlayan eski yolun yerinde, bugün Hafik ve Zara'nın içinden geçen bir otoyol bulunuyor. Bölgedeki köylerin çoğu bu otoyolun etrafında sıralanmıştır. Hafik, göçmen kuşların göç rotasında bulunmasıyla da ünlüdür. Ermenice 'kuşlar' anlamına gelen Hafik adının da buradan gelmiş olması muhtemeldir. Bölgedeki manastırların yakınında çok sayıda güvercinlik olduğunu görmek mümkündür. Güvercinler, bölgede yaşayan insanlar tarafından, beslenme, iletişim ve hasat alanında kalan buğday tanelerinin toplanması gibi çeşitli amaçlarla kullanılıyorlardı. Bölgenin doğal arazi yapısı mağara oluşumlarına sebep olmuş, bu mağaralarda kurulan kiliseler sonraları tahkim edilip zaman içinde inşa edilmiş yapılara dönüştürülmüşlerdir.

GRAFİK 3. Yerinde tespit edilen / edilemeyen yapılar

GRAPHIC 3. Buildings recorded / not recorded in situ

in the construction of other public buildings, mosques, police centers or schools, because of their reusable nature.

The last of the Sivas churches, Surp Asdvadzadzin Cathedral was demolished by explosives in the early 1950s during a wave of cultural heritage destruction that struck central Anatolian cities. In that regard, Sivas city has no standing Armenian church; the only one that can be considered to be close to the city is Surp Sarkis Church in the village of Tavra. It is inside a current military no-access zone; however, plans for its renovation are underway. For a long time there was a confusion about the naming of this church: it is mentioned as Surp Kevork in the official registry, though the sources indicate that Surp Sarkis is the correct name.⁴ Tavra, now modern day Paşabahçe, was once an Armenian village, and is today a favorite recreational destination. Many Republic-era Sivas Armenians can trace their origin back to Tavra. Oral history sources indicate that Tavra Armenians were exempt from the deportation thanks to their expertise in handling the flour mills that were positioned along the Tavra Stream. The only actively used Armenian cemetery is also in Tavra.

The nearby hills of Tavra, which are all currently occupied by military facilities, are home to Surp Anabad and Surp Hagop monasteries. We were not able to locate or analyze these monasteries due to their access status. Recently, the authorities began to give the Seljuk and Ottoman cultural heritage sites the attention they deserve. The same cannot be said with regards to the Christian cultural heritage sites in the city center. This is not only true for Armenian churches and monasteries, but also for world-renowned historic sites. The Forty Martyrs' martyrdom and burial site of Saint Blaise (Surp Parsegh) are unidentifiable except with the guidance of the inhabitants of the city. In such situations, oral references are usually the only source of information and are treated as reliable enough to warrant registry in the inventory. As a

result, most of the sites which were located on the basis of oral references were listed in the inventory despite the very limited information about their exact locations.

While locating churches in the urban centers has its challenges, locating them in the villages has its own characteristics. Our fieldwork experiences show that inhabitants in the villages remember only one church, although more than one may be listed in the inventory. Finding only one of the churches brings the problem of identifying which of the listed churches is the found one. In these cases, the most probable one was listed in the inventory with notes on the other churches listed in the same locality as possible entries for the located site. Another reality regarding the churches is that a multiplicity of cultural heritage sites are referred to as churches by the local population. These sites were not listed as churches in the inventory, except if there was a nearby church in the literature that was not located.

A characteristic of Sivas central district is its expansion to include many nearby villages. Hoghtar - modern day Höllüklük is a prime example; while it was then a small nearby village, today it can be considered a central neighbourhood.

Over the years, many villages from neighboring districts were administratively transferred to the central district. In the central district and beyond, many villages have been converted to 'mezra', an administrative unit that is connected to a nearby village yet forms a distinct group of households. As a result of a decrease in population and household numbers, former villages have either been merged administratively or reclassified. These changes have implications for the matching of the names between old and new and for the locating of sites. In several cases, the villages are transferred to a nearby location as a whole, which results in total loss of space memory.

The villages in the immediate proximity to the center are of particular cultural heritage value, because the cultural and economic life of the Sivas city extended to these locations. Famous Pirknik [Dörteylül] village - was the hometown of many renowned intellectuals, including poet Taniel Varujan, who was arrested on 24 April 1915 in Istanbul. Modern day Dörteylül also includes the Temeltepe plateau, home to the 5th Infantry Training Brigade campus, which includes the site of the now destroyed Surp Nshan Monastery, the most famous of Sivas monasteries, an 11th century complex and seat of the Sivas Archbishopate.

East of central Sivas are two large districts, Hafik and Zara, which together constitute a continuity of geography and cultural heritage of the city. Bedrosi and Koçgiri, by their old names, these two districts have 53 sites in 24 places registered in the inventory. Hafik is famous for a lake with the same name and Zara is the name of the mountain chain

Güvercinlikler ve mağara kiliseleri arasında bir ilişki olup olmadığının saptanması için daha kapsamlı araştırmaların yapılması gerekiyor. Öte yandan, saha çalışması esnasında yaptığımız gözlemlerin, Sivas ve Kayseri arasında uzanan bölgede kiliseler ve güvercinlikler arasında bir bağlantı olduğuna işaret ettiğini söyleyebiliriz.

Gövdün [Gökdin], Purapert [Günyamaç], Haght [Tuzhisar], Ališir, Kayadibi, Alakilise [Müslümabat] ve Düzyayla [Horohon] köylerinde hâlâ ayakta olan kiliseler bulunmaktadır. Bu kiliseler, envanterde bu iki ilçe kapsamında listelenen kiliselerin %30'unu oluşturuyor. Bu kiliselerin genel mimari özelliklerinden biri, iç mekânda ahşap sütunların kullanılmış olmasıdır. Bu sütunların çoğu günümüze kadar ayakta kalmış; fakat bazı kiliselerin sütunları ve çatıları günümüze ulaşmamıştır. Saha çalışması esnasında ziyaret edilmeyen önemli kültürel miras mekânlarından biri, Hafik ilçesinin Hağt [Tuzhisar] bölgesindeki Surp Hireşdagabed Manastırı'dır. Dağların içinde ve yerleşim yerlerine uzak bir mevkide bulunan bu manastıra karayolu ile ulaşım sağlanamıyor ve manastıra gitmek için dik bir yürüyüş rotasının takip edilmesi gerekiyor. Civarda yaşayanlar, manastırın kalıntılarının görülebildiğini fakat yapının ayakta olmadığını belirttiler. Kaynaklar, Surp Hireşdagabed'in Sivas şehrine yakın olan manastırlardan biri olarak değerlendirildiğini ve Sivas şehrinde bu manastıra, tahminen bugün kullanılmayan eski köy yolları üzerinden, altı saatte gidilebildiğini gösteriyor.⁵

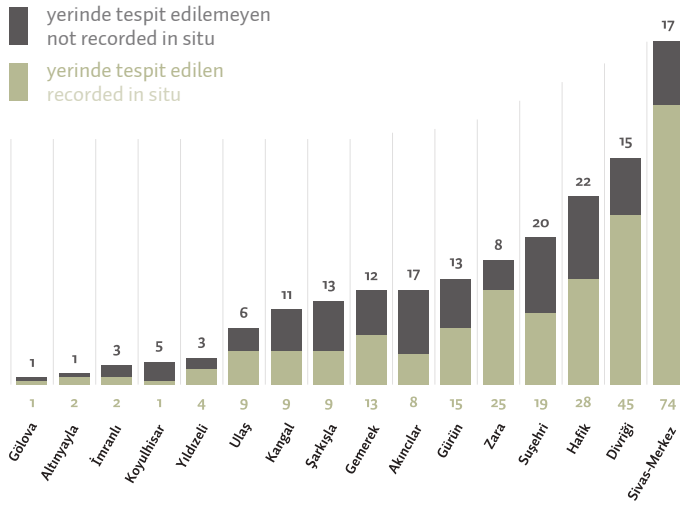
20. yüzyıl boyunca, Zara ve Hafik ilçe merkezlerinde ve bu ilçelerdeki köylerde kayda değer bir Ermeni nüfus yaşamıştır. Sözlü tarih kaynakları, burada yaşayan Ermenilerin çoğunun 1960'lardan sonra İstanbul'a ya da Türkiye dışına göç ettiklerine işaret ediyor.⁶ Sivas'ın tamamı için geçerli olan bu durum kültürel mirasın kullanılmasını ve varlığını sürdürmesini etkilemiştir. Cumhuriyet döneminde Ermenilerin yaşamaya devam ettiği bölgelerde, Ermeni mezarlıkları da Ermeniler tarafından kullanılmaya devam etmişlerdir. Çok sayıda mezarlık en azından idari kademedeki günümüze kadar varlığını korumuştur. İdari olarak varlığını koruyan bu mezarlıklardaki mezar taşları kaybolmuş olsa da bu mezarlıkların bulunduğu alanlar genellikle Mezarlıklar Müdürlüğü'ne aittir. Hafik kasabasındaki mezarlık bu örneklerden biridir. Envanterdeki toplam 72 mezarlıktan 10'u bu durumdadır. Çok sayıda Ermeni mezarlığı, günümüzde civarda yaşayanlar tarafından mezarlık olarak kullanılıyor. Bu durum, bu mezarlıkların Ermeni mezarlığı olduklarının anlaşılmasını güçleştiriyor. Çoğu durumda ise ya mezarlıklar terk edilmiş ya da mezarlığın üzerinde bulunduğu mülk, alanın bir kısmının başka amaçlarla kullanılması maksadıyla bölünmüştür. Bu tür bölünmeler mezarlığın alanının daralmasına yol açsa da kültürel miras mekânının en azından bir kısmının korunmasına katkıda da bulunabiliyor. Çok sayıda örnekte,

mezarlıkların köy için taş ve toprak kaynağı olarak kullanıldığı ya da mezarlık alanının geçici depolama maksadıyla kullanıldığı görülmüştür.

Mezarlıkların, envanterde listelenen çeşitli kültürel miras mekânları arasında en kolay tespit edilebilen ve en çok hatırlanan mekânlar olduklarını da belirtmemiz gerekir. Yüzölçümlerini doğal sınırlarını veya etraflarında bulunan duvarları ya da çitleri dikkate alarak hesapladığımız dokuz mezarlığın toplam yüzölçümü 52.000 m²'dir. Mezarlıklar ile ilgili bir başka olgu da pek çok toplu mezar alanının günümüzde civarda yaşayan insanlar tarafından mezarlık olarak nitelendirilmesidir. Saha çalışması esnasında köylülere köydeki Ermeni mezarlığını sorduğumuzda, pek çok defa bizi köye oldukça uzak olan, dolayısıyla köy mezarlığı olarak kullanılmaya elverişli olmayan yerlere yönlendirdiler. Bu yerleri envanterde kayıt altına almadık. Sonuç olarak, mezarlıklar, saha çalışması esnasında tespit edilen kültürel miras mekânlarının %29'unu oluşturuyor. Bu oran kiliseler açısından 42% olup; tespit edilebilen kültürel miras mekânları içerisinde mezarlıklar kiliselerin ardından ikinci sırayı almaktadır.

Zara kasabasının 33 km doğusunda, Suşehri yolunda bulunan Alakilise köyü, literatürde oldukça kısıtlı biçimde ele alınmış olmasına rağmen, kültürel miras mekânlarının önemli bir bileşimini temsil ediyor. Kızılırmak [Alis] Nehri'ni çevreleyen yamaçlardan birinde hâlâ ayakta duran Surp Minas Kilisesi, köye yeni bir camii inşa edilinceye dek, uzun yıllar boyunca köy camii olarak kullanılmış, camii'nin inşaatının tamamlanmasının ardından kültürel miras varlığı olarak tescillenmiştir. Saha çalışması esnasında bunun yaygın bir uygulama olduğunu ve bu uygulamanın kilise binalarının korunması açısından fayda sağlayabildiğini gördük. Cami olarak kullanılmış olan kiliselerin, depo veya hapishane olarak kullanılmış olan kiliselerden daha iyi durumda olduklarını tespit ettik. Müslümabat-Alakilise'deki bir diğer kültürel miras mekânı, bugün köyü olarak kullanılan Narekyan Okulu'dur. Bu okul binası, hâlâ ayakta durduğu için ve özellikle de bir zamanlar okul olduğu hâlâ hatırlandığı için ender bir örnek teşkil ediyor. Bu örneğin enderliği, okulların ve kilise ve manastır ek binalarının basit bir mimari üslupla inşa edilmiş olmalarından ve bu binaların tespiti imkânsız kılacak biçimlerde yeniden kullanılmış olmalarından ileri gelmektedir.

Suşehri, Akıncılar, Koyulhisar ve Gölova, Sivas'ın kuzeydoğusundaki ilçelerdir. Bu ilçeler, aralarındaki pek çok farklılığa ve özgünlüklerine rağmen Karadeniz bölgesinin etkisinin görülebildiği bir bütünlük oluştururlar. Bu bölgede 14 Rum köyünün bulunduğunu tespit edebildik, bunlardan sekizini ziyaret ettik ve envantere bu köylerde bulunan 11 kültürel miras mekânının kaydını yaptık. Gerek kuzey bölgesinde gerek Sivas'ın tamamında Rum kültürel mirası ile ilgili yürütülecek araştırmaların bu çalışmanın ortaya koyduğu resmî

GRAFİK 4. Yapıların ilçelere göre dağılımı

GRAPHIC 4. Distribution according to districts

that separates the area from the northeast regions. The old road that goes from Sivas to Şebinkarahisar is the modern day highway that runs through Hafik and Zara, and lines up most of the villages. Hafik is also famous for being on the bird migration route, thus probably where the name Hafik - plural of the Armenian word for 'bird' originates. Numerous pigeon houses can be spotted in the region, located in close proximity to the monasteries. Pigeons were used by the locals for a multiplicity of purposes, ranging from food source to communication, and as grabbers of leftover wheat. The natural landscape has allowed for cave formations, which brings with it churches that were first established in caves, to be fortified later on and turned into built-up structures. Although further empirical studies are needed to establish a relationship between pigeon houses and cave-churches, our observations in the greater region extending between Sivas and Kayseri show a pattern.

The modern villages of Gövdün [Gökdiñ], Purapert [Günyamaç], Haght [Tuzhisar], Ališir, Kayadibi, Müslümbat [Alakilise] and Düzyayla [Horohon] have churches that still stand, which constitutes 30% of the churches listed under these two districts. A general but not exclusive style of the churches includes the use of wooden columns in the interior, many of which survive to this day, though some are missing their columns and roof. One major site that was not visited during the fieldwork is the Surp Hreşdagabed Monastery of Haght-Tuzhisar in Hafik. Being in a remote location up in the mountains, it is inaccessible by vehicles and a steep hiking route must be followed to reach it. Locals explained that the ruins of the monastery can be seen, however no built structures have survived. Sources indicate that Surp Hreşdagabed was considered among the monasteries that are close to Sivas city, and at a distance of six hours from it, probably by old

village routes that are no longer in use today.⁵

Both Zara and Hafik centres and many villages had sizeable Armenian populations during the 20th century. The majority of these have migrated to either Istanbul or outside of Turkey after the 1960s, as oral history sources indicate.⁶ The use and survival of the cultural heritage is thus conditioned by this major factor, a condition that can be generalized for all of Sivas. In regions where Armenians continued to live in the Republican period, Armenian cemeteries continued to be used by local Armenians. Several cemeteries survive to this day, at least on the administrative level, meaning that tombstones might have vanished but the property still belongs to the Cemeteries Directorate. The cemetery in the town of Hafik is one such example. Of the total 72 cemeteries in the inventory, 10 could be identified to follow this pattern. Although many Armenian cemeteries are used by the current locals as cemeteries, which makes them more problematic to identify as Armenian, in most cases they were either abandoned, or the property was divided for one part to be used for other purposes. Although the division causes a shrinking of the area, it also helps the preservation of at least one part of the site. In several cases, it was observed that the cemeteries were used for stones and soil for the village, or to fulfill the need for an open place for temporary storage.

It should be mentioned that cemeteries were observed to be the type of site listed in the inventory that are the easiest to spot and the most remembered. Nine cemeteries that were measured with either natural borders or surrounded by walls or fences totalled an area of 52,000 m². Another factor that bounds the cemeteries is the fact that many of the collective burial places are remembered as cemeteries by the current locals. When asked about the village cemetery during the fieldwork, on several occasions areas were pointed out that were very remote, which makes them unlikely to have been the proper village cemetery. These were not listed in the inventory. Overall, cemeteries constitute 29% of the sites that were discovered during the fieldwork, the largest share after the churches, at 42%.

One village in Zara, Müslümbat-Alakilise, 33 km east of Zara town on the way to Suşehri, represents an important mix of cultural heritage sites, despite its modest representation in the literature. The church named Surp Minas that still stands on a cliff of Kızılırmak [Alis] was used for a long time as the mosque of the village until a new mosque was built, and the church is registered as a cultural heritage site. It was noted that this was a common practice and can be considered as an advantageous situation for the preservation of a church building. The buildings that were used as mosques were in a better condition than the churches that were used as warehouses or prisons. Another site in Müslümbat [Alakilise] is

değiştireceği şüphesizdir.⁷ Bu çalışmada, Rum kültürel mirasının tespiti için, genel envanter çalışması için kullanılan Osmanlı Arşivi'ndeki aynı kaynaklar kullanılmıştır. Envantere kaydettiğimiz Rum kültürel miras mekânlarının kayda değer bir örneği Zara'nın Meryemana [Alişir] köyünde hâlâ ayakta olan ve bugün de ziyaret edilmeye devam eden manastırın şapelidir.

Eski adı Endires olan Suşehri-Akıncılar-Gölova bölgesi, bugün Giresun ilinin sınırları içinde bulunan Şebinkarahisar'ın bir parçasıydı. Şebinkarahisar Başpsikoposluğu, bugünkü ismi Akıncılar olan bölgede yer alan Garmrorag Surp Nişan Manastırı'nda bulunuyordu. Saha çalışmasında bu manastırdan geriye sadece bazı kalıntıların kaldığını tespit ettik. Bu üç ilçede bulunan toplam 134 köyden envanterde 26'sı ile ilgili kayıt bulunuyor. Kayıtlı 68 yapıdan 33'ü tespit edildi. Bu bölgenin gerçeklerinden biri son on yıllarda inşa edilen ve pek çok köyün su altında kalmasına sebep olan barajlardır. Karadeniz bölgesinde yaygın olarak görülen biçimde, su rezervuarlarının, barajların ve hidroelektrik enerji santrallerinin inşası, pek çok binanın yapay su birikintileri tarafından yutulmasını ya da oluşturulan göllere ulaşımın kolaylaştırılması amacıyla yetkili makamlarca yıkılmasını beraberinde getiriyor. Bu bölgedeki bazı kültürel miras mekânları bu kaderi paylaşmışlardır. Bu mekânların kalıntıları yılın belli zamanlarında su seviyesi düşünce gün yüzüne çıkmaktadır.

Reservuarların dolaylı bir etkisi sık sık toprak kayması yaşanmasına sebep olan ekolojik ve iklimsel dönüşümdür. Toprak kaymaları bölgede yaşayanları köylerini daha güvenli bölgelere taşımaya zorlamaktadır. Bu tür nüfus hareketlerinin ardından köylülerin arkalarında bıraktıkları köyler bakımsız kalmakta ve buralara ulaşım da güçleşmektedir. Bu durum, bu köylerdeki kültürel miras mekânlarının doğa ve insan kaynaklı tahribata karşı daha da korunmasız hale gelmelerine sebep olmaktadır. Sulu tarım, yol inşaatı ve bunlara benzer alt-yapı değişikliklerinden kaynaklanan nüfus hareketleri de aynı tehlikeye yol açmaktadır. Kültürel mirası hedef alan doğrudan tahribata ek olarak, arazideki yapısal değişiklikler, önceden erişilebilir olan yerleri erişilemez kılmaktadır. Bazı durumlarda, kültürel miras mekânları bu gibi sebeplerle incelenemedi ve envanter kaydınının oluşturulmasında sadece sözlü kaynaklardan yararlandı. Bu durum, Hafik'teki Bardizag [Bahçebaşı] ve merkezdeki Şemkürek [Esenyurt] köyleri gibi yeniden inşa edilen köyler için de geçerlidir.

Sivas merkezin batısında, Yıldızeli, Şarkışla ve Gemerek ilçelerinden oluşan bölge bulunuyor. Bu bölge de Ermenilerin çok yakın zamana değin yaşamaya devam ettikleri bölgelerden biridir. Dolayısıyla, bugün İstanbul'da yaşayan çok sayıda Sivas Ermenisi atalarının izini bu bölgedeki köylere ve kasabalara kadar sürebilmektedir. Saha çalışması esnasında, bölgedeki kültürel miras mekânlarına dair hafızanın çoğu durumda

oldukça canlı olduğunu, fakat bu bölgede Sivas'ın diğer bölgelerine kıyasla daha az sayıda kültürel miras mekânının günümüze ulaşabildiğini tespit ettik.

Köyde yaşayan nüfusun özellikleri, bölgedeki kültürel mirasa dair hafızanın korunması açısından belirleyici bir etmendir. Pek çok köyde, köyde yaşayanlar bölgeye köyün önceki sakinlerinin ayrılmasından sonra yerleştirilmişlerdir. Bu durum, hafıza zincirinin kopmasına sebep olmuş ve envanter için bilgi toplanmasını güçleştirmiştir. Bu kopma, bölgeye Balkanlardan ve Kafkaslardan gelen muhacirlerin yerleştirildiği durumlarda en belirgin biçimde gerçekleşmiş, Türkiye'nin diğer bölgelerinden, özellikle Doğu ve Güneydoğu bölgelerinden gelenlerin bölgeye yerleştiği durumlarda ise mekân hafızasının yitimi mutlak değil kısmî olmuştur. Bununla birlikte, hafızanın en canlı olduğu köyler, karışık nüfusa sahip olan ve şimdiki sakinlerin atalarının Ermeni komşularla yaşamış olduğu köylerdir. Bir köyde veya kasabada Ermeni topluluklarının hatta bazen çok az sayıda Ermeninin yakın zamanda yaşamış olması ve hafızalarını bölgenin sakinlerine aktarmış olmaları durumunda, hafızanın daha da canlı biçimde korunduğu görülmüştür. Hafızaya sahip olmanın yanında, hafızayı paylaşmayı istemek de belirleyicidir. Özel mülkiyet ve pek çok başka etmen insanların kültürel miras mekânlarının konumunu ya da hikayelerini paylaşmalarını güçleştiriyor. Az sayıda örnekte, envanterde kayıt altına aldığımız kültürel miras mekânlarının konumunu, hafızanın yokluğu ya da insanların hafızayı paylaşmadaki isteksizlikleri sebebiyle belirleyemedik. Pek çok durumda, kaynaklar, tazminat talepleri ile ilgili kaygıları veya kendilerinin ya da komşularının mülkiyet haklarını tehlikeye düşürecek hukuki süreçlerle karşı karşıya kalma kaygıları sebebiyle kültürel miras mekânları ile ilgili bilgi paylaşmaya isteksiz olduklarını dile getirdiler.

Sivas'ın batısındaki ilçeler Kayseri'ye daha yakındır ve bu bölgede yaşayanların çoğu, mesafenin kısalığından dolayı, işlerini Sivas'tan ziyade Kayseri'de halletmeyi tercih ederler. Gemerek'te Yıldızeli'nden daha da yaygın olduğunu gördüğümüz bu durum, günümüzde coğrafi mesafenin ne denli belirleyici olduğunu gösteriyor ve 20. yüzyılın başındaki ve bundan önceki dönemdeki aidiyet ve kültürel devamlılık hakkında da fikir veriyor. Bu gerçeklik, günümüzün gelişmiş ulaşım imkânlarına rağmen, aidiyet üzerinde belirleyici bir etki yapmaya devam ediyor. Envanterde, bu üç ilçeden oluşan bölgedeki 266 köyden 21'inde bulunan 52 kültürel miras mekânı ile ilgili kayıt bulunuyor.

Gemerek, ya da Ermenicede 'küçük kemer' anlamına gelen Ermenice ismiyle Gamarag, daha sonra Kafkaslara yerleştirilen oldukça büyük bir nüfusa sahipti. Bölgenin kayda değer kasabalarından biri Çepni'dir. Çepni'deki Surp Sarkis Kilisesi'nin üç nefi, dört duvarı, sütunlarının büyük bir kısmı ve çatısı günümüze değin ayakta kalabilmiştir. Belediyenin

the Narekyan School, currently in use as the village hall; this is an extremely rare case of a school building still standing and especially being remembered as a school. This rarity comes from the facts that the schools and auxiliary buildings of the churches and monasteries were built with a simple architecture and the buildings were reused in forms that render their identification almost impossible.

Further to the northeast are the districts of Suşehri, Akıncılar, Koyulhisar and Gölova. Despite their many differences and specific characteristics they constitute a continuity in which the effects of the Black Sea region can be observed. We were able to spot 14 Greek villages, of which 8 were visited and a total of 11 sites were listed in the inventory. No doubt more research on the Greek cultural heritage, not only in the north but in the whole of Sivas, will change the image created in this study.⁷ The only source used for the identification of Greek cultural heritage in this study is the Ottoman Archives. A noteworthy site is the chapel that stands in Alişir-Meryemana Village (Village of Saint Mary) in Zara that continues to be visited today.

Suşehri-Akıncılar-Gölova, the area of Endires with its old name, was a part of the Şebinkarahisar district, which today is a part of Giresun province. The seat of Şebinkarahisar Archdiocese was the Garmrorag Surp Nshan Monastery, located in modern day Akıncılar. Only fragments of the monastery were located during the fieldwork. 26 villages are listed in the inventory of the total 134 in the three districts. 68 sites were listed in the inventory, of which 33 were located. One reality of the region are the reservoirs that were built over the last decades and covered many villages with artificial lakes. A general phenomenon of the Black Sea region, the construction of these reservoirs, dams and hydroelectric power plants meant that many of the buildings were submerged by artificial lakes or demolished by the authorities in order to facilitate navigation over the newly created lakes. This was the fate of several cultural heritage sites in the area, ruins of which lay exposed at certain times of the year when the water levels decrease.

An indirect effect of the reservoirs is ecological and weather change, the result of which is frequent landslides, which force the population to move their villages to safer areas. This movement leaves the original villages in neglect and increases the difficulty of access, resulting in the cultural heritage sites being more exposed to natural and human damage. The same danger results from population movement triggered by irrigation farming, road construction and other similar infrastructure changes. Other than the direct damage caused to cultural heritage, the structural changes in the landscape make the formerly accessible areas inaccessible. In certain cases, the sites were not visited for

similar reasons and only oral references were relied on for the registration in the inventory. These include the cases in which the villages such as Bardızag [Bahçebaşı] in Hafik and Şemkürük [Esenyurt] in the center were reconstructed.

West of the centre is the region that is composed of the modern day districts of Yıldızeli, Şarkışla and Gemerek. This again is a region where Armenians continued to live up until very recently, and consequently many Sivas Armenians who live in Istanbul today can trace their ancestry back to the villages and towns in this region. Observations during the fieldwork indicate that fewer cultural heritage sites than other regions of Sivas have survived to this day despite the memory of the sites being vivid in most of the cases.

The characteristics of the village population is a decisive factor in the preservation of the memory of the cultural heritage in the area. Many of the villages have inhabitants that settled in the area after the departure of its previous inhabitants which results in a break in the memory chain, making it challenging to gather enough information for the inventory. The resettlements of populations from the Balkans and the Caucasus in Sivas have this effect to a great extent while settlements from other regions inside Turkey, especially from east and southeast of Turkey, result in a partial loss of the memory. On the other hand, the most vivid memories are kept in the villages that had mixed populations and whose current inhabitants had ancestors who had Armenian neighbors. This situation is even more advantageous when Armenian communities, or even a very few number of Armenians, continued to live in the villages or towns in the more recent past and passed their memories to the current inhabitants. As well as having the memory, the willingness to share the memory is also a factor. Property ownership and several other factors are hindrances for people to share the memory of the location or story of a cultural heritage. In a few cases the sites listed in the inventory were not able to be located due to either a lack of memory or a lack of willingness to share the memory. In several cases, sources expressed their unwillingness to share information about the sites due to a fear of restitution demands or legal actions that might endanger the ownership of their or their neighbors' property.

The western districts are closer to Kayseri and many of the locals prefer commuting to Kayseri instead of central Sivas given the closer distances. Being more certain about this for Gemerek than for Yıldızeli, it shows the impact of the geographic distance of the modern day, and gives an idea about the belonging and cultural continuity in early 20th century and before. Even with modern day transportation, this reality still imposes itself as a determining factor to belonging. Of the 266 villages in the region in the three districts, 21

mülkiyetinde olan bu kültürel miras mekânının yeniden inşasına dair çalışmalar, merkezi Almanya'da bulunan Çepni ve Çevresi Yardımlaşma Derneği'nin katılımıyla sürdürülüyor. Bundan dolayı, Çepni Surp Sarkis Kilisesi, Sivas'ta kültürel mirasın korunması açısından özgün bir örnek teşkil ediyor.⁸

Eski adı Yenihan olan Yıldızeli ilçesinde bugün bir Kilise Mahallesi bulunuyor. Öte yandan, bu mahallede kilise olduğunu belirleyebildiğimiz bir yapıyla karşılaşmadık. Bu mahallede, kilise çeşmesi ismini taşıyan bir çeşme ve 15.000 m² yüzölçümüne sahip bir Ermeni mezarlığı bulunuyor. Yıldızeli'ne yakın bir yer olup, Tatarın Mevkisi diye anılan bölgede Ermenicede 'manastır' anlamına gelen 'vank' ya da 'venk' isimleriyle nitelendirilen bir alan bulunuyor. Köklerini Yıldızeli'ne kadar sürebilen Ermeniler bu mekânın yıllık hac ziyareti yapılan bir yer olduğunu hatırlıyorlar. Günümüzde civarda yaşayanlar da burayı 'manastır' olarak nitelendiriyorlar. Düzenli olarak ziyaret edilen alanlara, özel önem atfedilen doğal oluşumlara ve ayırt edici bir özelliği bulunmayan bazı eski yapılara 'vank' ya da 'venk' deniyor. Bu alanlar, literatürde bölgede bir manastır bulunduğunu belirten bir bilgi olmadığı sürece manastır olarak kaydedilmediler. Böyle mekânlar şapel olarak listelendi, envanterdeki şapel kategorisi kutsal ziyaret alanlarını da kapsayacak biçimde güncellendi ve listedeki şapel kayıtlarına bu mekânların özgün özelliklerini açıklayan notlar düşüldü.

Dinî hayatın, eğitim hayatının ve cemaat hayatının merkezi olan manastırlar, buldukları bölgedeki toprak mülkiyeti ve tarımsal ilişkiler üzerinde de belirleyici bir rol oynamışlardır. Manastırlar, servetin toplanması, dağıtımı ve yeniden dağıtımında üstlendikleri roller sebebiyle, cemaat ile kilise hiyerarşisi arasındaki ilişkide aracı konumundaydılar. Bu sebeple, manastırların oldukça geniş coğrafi alanlarda gerçekleşen iletişimde, bilginin toplanmasında ve dağıtımında da rolleri vardı. Manastırların üstlendikleri rollerin çeşitliliğini incelemek daha kapsamlı çalışmaların konusu olabilir.⁹ Manastırlar genelde modern yolların güzergahından uzak mevkilerde bulunurlar. Bu durum, çoğu manastıra ulaşımı güçleştiriyor. Bundan dolayı, saha çalışması esnasında Sivas'taki 21 manastırdan sadece 12'sinde inceleme yapabildik. İnceleme yapmadığımız manastırlardan ikisinin yerini tespit edemedik, yedi manastıra ise askeri bölge içinde kalmaları ya da başka sebeplerle ulaşılamamaları sebebiyle gidemedik.

Merkezin güneyinde Ulaş, Kangal ve Altınyayla ilçeleri bulunur. Bu üç ilçe ve bunların kuzeyinde kalan ve merkez ilçe dahilinde bulunan alan, tarihî Sivas'ın Tonus ve Kangal bölgelerini oluşturur. Tonus merkez bugün Altınyayla ismini taşıyor. Envanterde, bölgedeki 173 köyden 13'ü ile ilgili kayıt bulunuyor. Bu 13 köyde listelenen toplam kültürel miras mekânı sayısı ise 38'dir. Ulaş ve Kangal ilçelerinin merkezlerindeki kiliseler ayakta değillerdi, fakat bu merkezlerdeki mezarlıklar tespit edilebildi. 1990'larda yenilenen Kangal Merkez

Camii'nin inşaatında, buraya yakın bir kasaba olan Mancılık'ta bulunan Surp Toros Manastırı'nın devşirme taşları kullanılmıştır. Bu örneği ve kalıntıların buna benzer biçimde yeniden kullanıldığı örnekleri, envanterde, orijinal kültürel miras mekânına dair başlık altında not ettik.

Cumhuriyetin kurulmasını takip eden yıllarda, Ulaş, Kangal ve Mancılık'ta ve bunları çevreleyen bölgedeki köylerin pek çoğunda kayda değer sayıda Ermeni yaşıyordu. Burada yaşayan Ermeniler ve Hafik ve Zara'daki benzer bölgelerde yaşayan Ermeniler 1940'lardan itibaren İstanbul'a ya da yurtdışına göç etmeye başlamışlardır. Kasabalarda ve köylerde yaşayan Ermenilerin sayısını etkileyen bu göç bugün de devam ediyor. Çoğu durumda, bir köyde ancak bir ya da iki kişi kalmıştır. Kültürel mirasın bilinçli biçimde yok edilmesinin ya da ihmal edilmesinin bu göçün temel ve doğrudan sebeplerinden biri olduğu söylenebilir.¹⁰ Bölgede yaşamaya devam eden Ermeniler, envanterde listelenen kültürel miras mekânlarının konumları, bu mekânların kullanım ve yeniden kullanım biçimleri ve tarihleri açısından önemli bir bilgi kaynağıdır. Sivaslı Ermenilerin çoğu, merkezleri İstanbul'da bulunan, Sivaslı Ermeniler ve Dostları Derneği'nin ya da Zaralı Ermeniler Derneği'nin üyesidirler ve saha çalışması boyunca bu araştırmaya çok önemli bir destek vermişlerdir. İstanbul'da yaşayan Sivaslı Ermenilerin, Sivas merkez, Zara ve Ulaş-Kangal bölgeleriyle olan bağlantıları, Sivas'ın diğer bölgeleriyle olan bağlantılarından daha canlıdır. Bu bağlantılar, Ermeni ailelerin yaz tatillerinde köyelerine dönmeleri ve hatta bazı ailelerin büyüklerinin köydeki evlerinde oturmaya devam etmeleri sayesinde korunmaktadır.

Sivas'ın güney ucunda Malatya ve Kahramanmaraş illerine komşu olan Gürün ilçesi bulunur. Sivas'ın kuzeyi ve güneyi arasında coğrafi ve kültürel ortam açısından belirgin farklılıklar olduğunu tespit etmek mümkündür. Envanterde, Gürün'deki 65 köyün altısında bulunan 25 mekân ile ilgili kayıt bulunuyor. Gürün'ün merkezinden geçen Tohma Çayı, aynı adı taşıyan ve Malatya'ya doğru uzanan bir kanyon oluşturur. Tohma, ya da eski adıyla Tokhmakhsu, Karakaya Barajı'nda Fırat Nehri ile birleşir. Gürün civarındaki pek çok yerleşim Tohma kıyısında kurulmuştur. Gürün merkezin batısında Şuğul ve güneyinde Suçatı bölgeleri bulunur.

Gürün merkezinin ortasında, hâlâ ayakta duran Surp Asdvadzdzin Kilisesi bulunuyor. Kilisenin çatısı ve sütunları çökmüş olsa da duvarların çoğu, üç apsis ve diğer pek çok mimari unsur bozulmadan günümüze ulaşmıştır. Bu kilise binası, 20. yüzyıl boyunca, bir dönem hapishane, ardından sinema, son olarak depo olarak kullanılmış; sonunda kültürel miras varlığı olarak tescillenip koruma altına alınmıştır. Gürün Belediyesi bu mekânın restorasyonu konusunda planlama çalışmalarını yürütmektedir. Saha araştırması esnasında, envanterde Gürün bölgesi kapsamında listelenen mekânların çoğunun

are part of the inventory, with 52 sites listed in them.

Gemerek, or Gamarag with its Armenian name, which means ‘small arch’, was home to a sizeable community that was settled in the Caucasus. A noteworthy town in the region is Çepni. Surp Sarkis Church of Çepni stands with its three naves, four walls, almost all of its columns, and the roof. Plans for rebuilding the municipality-owned site are underway, with Çepni’s compatriotic union in Germany being involved. This makes Surp Sarkis of Çepni a unique case of cultural heritage protection in Sivas.⁸

Yıldızeli, Yenihan with its old name, today has a ‘Kilise Mahallesi’ [Church Neighborhood], but no structure that can be pointed to as a church, except a fountain that bears the same name as the neighbourhood. The Armenian cemetery is in the neighborhood and extends to 15,000 m². A location close to Yıldızeli, called *Tatarın Mevkisi* [Tatar’s Locality], has a known site called ‘vank’ or ‘venk,’ meaning ‘monastery’ in Armenian. While Armenians who trace their ancestry back to Yıldızeli recount visits to this site as a yearly pilgrimage, modern day locals also mention the place as ‘manastır’. Regular visitation sites, natural formations of specific importance as well as old structures with no identifiable features are called ‘vank’ or ‘venk’. These cases were not listed as monasteries except if a known monastery from the literature was identified in the area. They are listed as chapels, a category now updated in the inventory to include the sacred pilgrimage sites, along with notes explaining the specific nature.

A word should be said on the importance and extent of the impact of the monasteries. Being centers of religion, education and communal life, monasteries also played decisive roles in the landowning and agricultural relations of the geographical area they were positioned in. As agents of collection, distribution and redistribution of wealth, monasteries were also intermediaries between the communities and the church hierarchy, thus also had a role in the communication, collection of information and its transmission across extensive regions. Analyzing the multiplicity of roles of the monasteries is beyond the scope of this study.⁹ Monasteries are mostly located remotely from the modern roads, which makes them hard to reach in many cases. As a result, 12 of the 21 monasteries were visited during the fieldwork. While two monasteries were not located, seven were not visited because either they were located inside military zones or were otherwise inaccessible.

South of the centre are the three districts of Ulaş, Kangal and Altınyayla. These three, and the area that extends northwards and is part of centre district, constitute the regions of Tonus and Kangal of historic Sivas. Tonus centre is modern day Altınyayla. 13 villages of the 173 in the area are part of the inventory and have a total of 38 sites listed between them.

Churches in both Ulaş and Kangal centres were not standing, however both had cemeteries in their centres. The central mosque of Kangal, renovated in the 1990s had spolia used in its construction, coming from a monastic complex, Surp Toros, in the nearby town of Mancılık. This and similar cases of spolia reuse were noted in the inventory.

Ulaş, Kangal, and Mancılık, and many villages in the surrounding area had considerable Armenian populations after the founding of the republic. This population along with those in similar regions in Hafik and Zara have migrated to Istanbul or outside of Turkey starting in the 1940s. The migration still continues until this day affecting the number of Armenians still living in the urban or rural areas, one or two persons in a village in many cases. Deliberate destruction or negligence of the cultural heritage can be seen as a primary direct cause for this migration.¹⁰ The Armenians still living in the region constitute an important source of information on the sites, their use and reuse, and history of the cultural heritage sites listed in the inventory. Many Armenians of Sivas are members of the Association for Sivas Armenians and Friends and Zara Compatriotic Union, both based in Istanbul, and their assistance to this research throughout the fieldwork is of tremendous importance. Similar to central Sivas and Zara, Ulaş-Kangal area is also more connected to Sivas Armenians living in Istanbul than the other regions of the province. This connection is alive through Armenian families returning in the summer to their villages and a few even having elderly members remaining in the home villages.

The southernmost district is Gürün, which neighbors Malatya and Kahramanmaraş provinces. Significant differences in the geographic and cultural landscape can be noticed between northern and southern Sivas. Out of the 65 villages of Gürün, six are part of the inventory and 25 sites are listed in them. The Tohma stream runs through the centre of Gürün and forms a valley with the same name, extending downstream to Malatya. Tohma or Tokhmakhsu with its old name, eventually unites with the Euphrates in the Karakaya Reservoir. Several settlements around Gürün are formed alongside Tohma, with Şuğul to the west of Gürün centre and Suçatı to the east.

Central Gürün has a standing church, Surp Asdvadzadzin, in its centre. Although the roof and the columns have collapsed, many of the walls, three apses and several other features are still intact. The building was used as a prison and a cinema and finally a warehouse over the course of the 20th century, until it was recently registered as a cultural heritage site and taken under protection. Plans for restoration by Gürün Municipality are underway. During fieldwork, we were not able to spot many of the inventory sites listed in Gürün. Orphanages, schools, Protestant and Catholic sites could

konumunu tespit edemedik. Gürün merkezindeki şehirleşme sebebiyle, yetimhanelerin, okulların, Protestan ve Katolik kültürel miras mekânlarının tespiti yapılamadı.

Gürün Ermenilerinin çoğu, Halep'te kendilerine mahsus mülteci kamplarında birlikte yaşadılar. Halep'te ve diasporada yaşayan pek çok Ermeninin kökü Gürün'e dayanmaktadır. Bu durum, Gürün'ü, Sivas'ın diğer bölgelerinden ayırmaktadır. Gürün Ermenileri, Kilikya Ermenileri ile, yani Maraş, Antep, Kilis, Adana ve Urfa'da yaşayan Ermenilerle aynı kaderi paylaşmışlar; yani Suriye istikametinde tehcir edilmişlerdir. Sivas'ın geri kalan bölgelerinde ise, İç Anadolu'nun diğer kısımlarına benzer biçimde, kayda değer Ermeni toplulukları yaşamaya devam etmiştir.

Sivas'ın güneydoğusunda eskiden Divriği ya da Tefrike diye adlandırılan Divriği ilçesi bulunur. Merkeze uzak bir ilçe olan Divriği'ye, Kangal'dan doğuya doğru yapılan bir saatlik bir yolculukla ulaşmak mümkündür. Divriği ilçesi, Sivas, Ulaş, Kangal güzergâhında ilerleyen ve Divriği üzerinden Erzincan'a devam eden demiryolu hattı üzerinde bulunur. Bu bölgenin coğrafyasını, ekonomisini ve kültürünü, Sivas-Erzincan sınırının iki tarafını da dikkate almadan anlamak mümkün değildir. 20. yüzyılın başında, bölgedeki iktisadi ve kültürel hayatın yoğunlaştığı alanı, Divriği'deki Pingen [Adatepe], Gasma [Kesme] ve Erzincan'daki Zımara [Altıntaş] köyleri oluşturuyordu. Bu dönemde, bu üç köyün her birinin ortalama nüfusu 1.500 civarındaydı. 2017 itibarı ile Divriği ilçesinin merkezinde ve ilçeye bağlı 108 köyde yaşayan nüfus 14 bindir (2007'de bu nüfus 17 bindi). Envanterde, bu ilçedeki 18 köy ve 55 kültürel miras mekânı ile ilgili kayıt bulunuyor.

Divriği, UNESCO Dünya Mirası listesinde olan Ulu Cami ve Şifahanesi ve bir zamanlar Pavlikyanizm hareketinin üssü olan kalesi ile ünlüdür. İlçeyi çevreleyen dağlık alanlarda bulunan manastırlar ve diğer kültürel miras mekânları ise daha az bilinirler. Divriği'de bulunan ve bunlardan daha da az bilinen kayda değer bir mekân, Orta Çağ'da yaşamış bir rahip olan ve Ermeni Apostolik Kilisesi ve Katolik Kilisesi tarafından aziz kabul edilen Krikor Naregatsi'nin mezarıdır. Sırvantsdyants, Aziz Krikor Naregatsi'nin mezarının, bugün Sivas-Erzincan sınırında bulunan bir köy olan Duruköy'de, eski adıyla Arege'de, bulunduğunu belirtir.¹¹ Bugün bu köyde, Şanmaz/Şammas Pir Türbesi ismini taşıyan bir türbe bulunuyor. Ermenilerce kutsal sayılan pek çok mekân, bugün Divriği'de yaşayan Müslümanlar özellikle de Aleviler tarafından kutsal kabul ediliyor. Bu durumun bir diğer örneği, bugün Kara Yakup Baba Türbesi diye anılan ve ziyaret edilen Surp Hagop Manastırı'dır. Burayı ziyaret edenler mum da yakmaktadırlar. Bu mekânlar envanterde listelenirken, mekânların orijinal işlevleri ve günümüzdeki kullanımları not edilmiştir. Kültürel mirasın bu biçimde yeniden kullanılması, hem bu mekânların ayakta kalmalarına ve korunmalarına katkıda bulunmakta hem de aynı mekânları

kutsal kabul eden farklı topluluklar arasında diyalog ve iletişim kurulmasını sağlayabilecek bir zemin oluşturmaktadır.

Son olarak, defineciliğin bölgedeki kültürel miras mekânlarının zarar görmesine sebep olan önemli bir etmen olduğunu belirtmek gerekir. Güvenlik güçlerince alınan önlemlere ve mekânların tescillenmesine rağmen hem bölgede yaşayanlar hem de dışarıdan gelenler define avcılığı yapmaya devam ediyorlar. Kültürel miras mekânlarının tescillenmesi bu tahrip edici eylemlerin ceza yargılaması kapsamına alınması açısından önemli bir adımdır. Öte yandan, sadece tescilleme, tahribat süreci üzerinde somut bir etki yaratmamaktadır. Bölgede yaşayanlar, kültürel miras mekânlarında define aranmasının temel sebeplerinden birinin ekonomik faktörler olduğunu belirttiler. Bütün bunlarla birlikte, definecilerin kültürel miras mekânları konusuna hâkim olduklarını, bölgenin arazi yapısı ve coğrafyası hakkında detaylı bilgi sahibi olduklarını ve bazı durumlarda defineciler tarafından verilen bilgileri de envantere işlediğimizi belirtmeliyiz.

NOTLAR

- 1 Osmanlı döneminde Ermeni kilisesinin yönetimi ve durumu için bkz: Mağakya Ormanyan, *Hayots Yegeğetsin* [Ermeni Kilisesi], 2. baskı (Yerevan: Parberakan, 1993), s. 153-168.
- 2 "5216 Sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu", *Resmî Gazete*, no. 25531, 23 Temmuz 2004.
- 3 Arakel Badrig, *Badmakirk Huşamadyan Sepasdio yev Kavari Hayutyan* [Sivas ve Çevre Köyleri Ermenileri Tarihi], cilt 1 (Beyrut: Meshag Yayınları, 1974), s. 625 (621-631).
- 4 Bu kitabın *Tavra'daki Surp Sarkis Kilisesi* bölümüne bakınız.
- 5 Hamazasb Voskryan, *Sepasdiayi Vankeri* [Sivas Manastırları] (Viyana: Mkhitarian, 1946), s. 15.
- 6 Sözlü tarih mülakatı, HDF20342003600 ve HDF203310073800, (Hrant Dink Vakfı Arşivi, HDF).
- 7 Bölgede yaşayan Rumlar hakkında bakınız: İhsan Tefrik, "Mübadelede Sivas'tan Rumların Göçü," *Hayat Ağacı* 22 (2013): 61-69.
- 8 Gonca Büyükmıhçı, Hale Kozlu, Ayşegül Kılıç ve Sevde Karahan, "Çepni Surp Sarkis Ermeni Kilisesi Restorasyon Çalışmaları," *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1, sayı 39 (2015): 42-66.
- 9 Bu meselenin boyutlarından biri, manastırlarla tarım arasındaki ilişki, bu kitabın *Divriği'nin Kadim Üretim Havzaları* bölümünde incelenmiştir. Doğa Derneği'nin Sivas'taki saha çalışması esnasında yürüttüğü araştırmanın bulguları özet halinde sunulmuştur.
- 10 Talin Suciyan, *The Armenians in Modern Turkey* [Modern Türkiye'de Ermeniler] (Londra: I.B. Tauris, 2015), s. 59.
- 11 Karekin Sırvantsdyants, *Toros Ağpar Hayasdani Campport* [Toros Ağpar Ermenistan Yolcusu], cilt 1 (İstanbul: Dindesyan, 1879), s. 213.

not be identified due to urbanization in central Gürün.

Many Gürün Armenians lived as a community in refugee-settler camps in Aleppo. Many Aleppo and Diaspora Armenians trace their ancestry back to Gürün. This also creates a different trace from the rest of Sivas. Gürün Armenians share the destiny of Cilicia Armenians, similar to that of Maraş, Antep, Kilis, Adana, and Urfa, meaning that they were displaced towards Syria while the rest of Sivas continued to have sizeable Armenian communities, similar to other parts of Central Anatolia.

Towards the southeast of Sivas is the district of Divriği, Divrig or Tefrike by its old names. A remote district, Divriği is an hour drive from Kangal towards the east and is over the rail line that runs through Sivas, Ulaş and Kangal and exits Sivas to Erzincan in Divriği itself. Many of the villages in Divriği are part of the geography that includes the Kemaliye and İliç districts of Erzincan. Geography, economy or culture of the area cannot be understood without taking into account both sides of the Sivas-Erzincan border. Pingen [Adatepe], Gasma [Kesme] in Divriği and Zımara [Altıntaş] in Erzincan form the area that constituted the bulk of the economy and culture of the area at the turn of 20th century, with each of the three villages having on average a population of 1500 while the modern day Divriği district has a population of 14,000 in 2017 (down from 17,000 in 2007) counted in the central town and the 108 villages of the district. 18 villages are registered in the inventory with 55 sites listed in them.

Divriği is famous for the Ulu Cami and Hospital complex, a UNESCO World Heritage Site, and for its fortress, a stronghold of the Paulicianism movement. Less is known about the numerous Armenian monasteries and other cultural heritage scattered in the mountainous areas surrounding Divriği. A noteworthy site in Divriği that is even less known is the site of the burial of Krikor Naregatsi, a medieval monk and a saint of the Armenian Apostolic Church and the Catholic Church. Duruköy, or Arege with its old name, is a village on the border between Sivas and Erzincan and is mentioned by Srantsdyants to be the burial site of Naregatsi.¹¹ The modern day village has an Islamic shrine with the name of Pir Shanmaz/Shammas. Many Armenian spiritual sites are accepted as sacred by the local Muslim population in Divriği, especially by the Alevi population. Another interesting example is the site of Surp Hagop Monastery that is now visited as Kara Yakup Baba Shrine, where also candles are lit. These sites were recorded in the inventory with their original function and their current use noted down. The reuse of cultural heritage of this nature does not only contribute to the preservation and survival of the sites, but also provides a venue of dialogue and communication between different communities that regard the same sites as sacred.

Finally, treasure hunting should be mentioned as a major factor of cultural heritage destruction in the region. Both locals and outsiders to the regions practice treasure hunting regularly despite measures taken by the security authorities and the registration of the sites. Registration per se is an important step towards criminalization of the destructive activities, yet mere registration remains short of any tangible effect on the destruction process. Economic factors are cited by the locals as a major reason that treasure hunters pursue valuables in cultural heritage sites. This said, it should be noted that practitioners of the treasure hunting have a grasp of the cultural heritage sites and possess extensive knowledge of the landscape and geography of the area, and in several cases, information provided by them was noted in the inventory.

NOTES

- 1 For the administration and status of the Armenian church, see Maghakia Ormanian, *Hayots Yegeghetsin* [Armenian Church], 2. edition (Yerevan: Parberakan, 1993), pp. 153-168.
- 2 “5216 Sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu” [5216 Law on Metropolitan Municipalities], *Resmî Gazete*, no. 25531, 23 July 2004.
- 3 Arakel Badrig, *Badmakirk Hushamadyan Sepasdio yev Kavari Hayutyan* [History of the Armenians of Sepastia and Neighboring Villages], vol. 1 (Beirut: Meshag Press, 1974), p. 625 (621-631).
- 4 See the *Tavra Village and Surp Sarkis Church* chapter of this book.
- 5 Hamazasb Voskian, *Sepasdiayi Vankeri* [Monasteries of Sivas] (Vienna: Mkhitarian, 1946), p. 15.
- 6 Oral history interview, HDF20342003600 and HDF203310073800 (Hrant Dink Foundation Archives, HDF).
- 7 For Greeks living in the region, see İhsan Tevfik, “Mübadelede Sivas’tan Rumların Göçü” [Immigration of Greeks from Sivas during the Population Exchange], *Hayat Ağacı* 22 (2013): 61-69.
- 8 Gonca Büyükmihçi, Hale Kozlu, Ayşegül Kılıç and Sevede Karahan, “Çepni Surp Sarkis Ermeni Kilisesi Restorasyon Çalışmaları” [Restoration Works of Surp Sarkis Armenian Church in Chepni], *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1, no. 39 (2015): 42-66.
- 9 One aspect of this issue, which is the relationship between the monasteries and agriculture, is explored in chapter *Indigenous Production Landscapes of Divriği* of this book about Kesme village. The findings of the research carried out by the Doğa Derneği during the Sivas fieldwork was summarized.
- 10 Talin Suciyan, *The Armenians in Modern Turkey* (London: I.B. Tauris, 2015), p. 59.
- 11 Karekin Srantsdyants, *Toros Aghpar Hayasdani Campart* [Toros Aghpar Traveller of Armenia], vol. 1 (Istanbul: Dndesian, 1879), p. 213.

- Yerinde tespit edilen yapılar, envanter tablolarında coğrafi koordinatlarıyla birlikte ve siyah harflerle yazılmıştır.
- Yapı ve yer adları, Türkçe transliterasyon kurallarına göre yazılmış, listenin kullanım kolaylığı göz önünde bulundurularak, İngilizce transliterasyonla tekrarlanmamıştır.
- Envanter tablolarının ilk sütununda görülen numaralar, envanter haritalarında, ilgili yapıları temsil etmek üzere kullanılmıştır. Bu bölümün sonunda yer alan fotoğraflar da bu numaralara göre sıralanmıştır.
- Tüm yapılar bir tabloda listelenmiş; bu listeler kendi içlerinde, önce yapının bulunduğu ilçenin adına, ardından yapının işlevine, son olarak da adına göre, alfabetik olarak sıralanmıştır.
- The sites which have been recorded in situ are presented in the inventory tables with their geographical coordinates and are written in black.
- The site and place names are transliterations from into Turkish. The transliteration of these names into English was not included here in order to make the list easier to use.
- The number of each site corresponds to the number with which it is represented on the inventory maps. Also, the sequence of the photographs at the end of this chapter is determined by these building numbers.
- All sites buildings are listed in one table. The sorting within each list is done according to the name of the district, the site function and the site name in alphabetical order.

KÜLTÜR VARLIKLARI ENVANTERİ

CULTURAL HERITAGE INVENTORY

YAPI NUMARASI BUILDING NUMBER	AD NAME	TOPLUM COMMUNITY	İLÇE DISTRICT	MAHALLE/KÖY ADI NAME OF NEIGHBORHOOD/ VILLAGE	MAHALLE/KÖY ESKİ ADI OLD NAME OF NEIGHBORHOOD/VILLAGE	İŞLEV FUNCTION	KOORDİNATLAR COORDINATES
001	Surp Hagop	Ermeni	Akıncılar	Akıncılar-Merkez	Ezdiber	kilise church	
002	Surp Garabed	Ermeni	Akıncılar	Aşağı Yeniköy	Yeniköy	kilise church	40.049828, 38.519252
003	Bilinmiyor	Ermeni	Akıncılar	Aşağı Yeniköy	Yeniköy	okul school	
004	Bilinmiyor	Ermeni	Akıncılar	Aşağı Yeniköy	Yeniköy	şapel chapel	40.053797, 38.512205
005	Bilinmiyor	Ermeni	Akıncılar	Aşağı Yeniköy	Yeniköy	şapel chapel	
006	Surp Krikor Lusavoriç	Ermeni	Akıncılar	Dümlüç	Tımluc	kilise church	40.060821, 38.471050
007	Bilinmiyor	Ermeni	Akıncılar	Dümlüç	Tımluc	okul school	
008	Surp Stepanos	Ermeni	Akıncılar	Geyikpınar	Avsundu	kilise church	40.058980, 38.467080
009	Bilinmiyor	Ermeni	Akıncılar	Geyikpınar	Avsundu	mezarlık cemetery	40.056940, 38.456700
010	Surp Boğos Bedros	Ermeni	Akıncılar	Göllüce	Abana	kilise church	40.076283, 38.497950
011	Bilinmiyor	Ermeni	Akıncılar	Göllüce	Abana	okul school	
012	Surp Kevork	Ermeni	Akıncılar	Sapanlı	Khordik	kilise church	40.069528, 38.257537
013	Bilinmiyor	Ermeni	Akıncılar	Sapanlı	Khordik	mezarlık cemetery	40.069099, 38.256507
014	Surp Hovhannes	Ermeni	Akıncılar	Sevindik	Sevindik	kilise church	40.090910, 38.443570
015	Bilinmiyor	Ermeni	Akıncılar	Sevindik	Sevindik	okul school	
016	Surp Krikor Lusavoriç	Ermeni	Akıncılar	Yağlıçayır	Alamonig	kilise church	40.124130, 38.288930
017	Surp Asdvadzadzin	Ermeni	Akıncılar	Yağlıçayır	Alamonig	kilise church	
018	Bilinmiyor	Ermeni	Akıncılar	Yağlıçayır	Alamonig	mezarlık cemetery	40.126630, 38.287770
019	Bilinmiyor	Ermeni	Akıncılar	Yağlıçayır	Alamonig	okul school	
020	Surp Asdvadzadzin	Ermeni	Akıncılar	Yeşilyazı	Adzbider	kilise church	
021	Surp Garabed	Ermeni	Akıncılar	Yeşilyazı	Adzbider	kilise church	
022	Surp Yerrortutyun	Ermeni	Akıncılar	Yeşilyazı	Adzbider	kilise church	
023	Garmrorag Surp Nişan	Ermeni	Akıncılar	Yeşilyazı	Adzbider	manastır monastery	40.084250, 38.333740
024	Bilinmiyor	Ermeni	Akıncılar	Yeşilyazı	Adzbider	mezarlık cemetery	40.085780, 38.338250
025	Garmrorag Surp Nişan Manastırı Okulu	Ermeni	Akıncılar	Yeşilyazı	Adzbider	okul school	

YAPI NUMARASI BUILDING NUMBER	AD NAME	TOPLUM COMMUNITY	İLÇE DISTRICT	MAHALLE/KÖY ADI NAME OF NEIGHBORHOOD/ VILLAGE	MAHALLE/KÖY ESKİ ADI OLD NAME OF NEIGHBORHOOD/VILLAGE	İŞLEV FUNCTION	KOORDİNATLAR COORDINATES
026	Surp Kevork	Ermeni	Altınyayla	Paşaköy	Paşa	kilise church	39.283660, 36.871945
027	Bilinmiyor	Ermeni	Altınyayla	Paşaköy	Paşa	mezarlık cemetery	39.285708, 36.871355
028	Bilinmiyor	Ermeni	Altınyayla	Paşaköy	Paşa	okul school	
029	Yerits Mangants	Ermeni	Divriği	Adatepe	Pingyan	kilise church	39.398780, 38.373880
030	Surp Hagop	Ermeni	Divriği	Adatepe	Pingyan	kilise church	39.400243, 38.388793
031	Surp Asdvadzadzin	Ermeni	Divriği	Adatepe	Pingyan	kilise church	39.400425, 38.387908
032	Surp Hireşdagabed	Ermeni	Divriği	Adatepe	Pingyan	kilise church	39.402290, 38.385380
033	Khıntragadar Surp Asdvadzadzin	Ermeni	Divriği	Adatepe	Pingyan	manastır monastery	
034	Surp Haç	Ermeni	Divriği	Adatepe	Pingyan	manastır monastery	
035	Surp Nigoğayos	Ermeni	Divriği	Adatepe	Pingyan	manastır monastery	
036	Surp Takavor	Ermeni	Divriği	Adatepe	Pingyan	manastır monastery	
037	Surp Kevork	Ermeni	Divriği	Adatepe	Pingyan	manastır monastery	
038	Bilinmiyor	Ermeni	Divriği	Akmeşe	Ziniski	kilise church	39.462803, 38.022228
039	Bilinmiyor	Ermeni	Divriği	Çiğdemli	Toğut	şapel chapel	39.275081, 38.221444
040	Surp Naregatsi	Ermeni	Divriği	Duruköy	Arege	manastır monastery	39.294290, 38.336130
041	Bilinmiyor	Ermeni	Divriği	Ekinli	kilise churchc	kilise church	39.422244, 38.042850
042	Surp Moker	Ermeni	Divriği	Güneyevler	Arşuşan	kilise church	39.317028, 38.045362
043	Bilinmiyor	Ermeni	Divriği	Güneyevler	Arşuşan	mezarlık cemetery	39.317135, 38.045205
044	Bilinmiyor	Ermeni	Divriği	Güneyevler	Arşuşan	şapel chapel	39.318564, 38.044847
045	Surp Garabed	Ermeni	Divriği	Güresin	Güresin	kilise church	39.284479, 38.052888
046	Surp Yerrortutyun	Ermeni	Divriği	Güresin	Güresin	kilise church	
047	Surp Toros	Ermeni	Divriği	Güresin	Güresin	manastır monastery	39.279381, 38.066725
048	Bilinmiyor	Ermeni	Divriği	Güresin	Güresin	mezarlık cemetery	39.280073, 38.053153
049	Bilinmiyor	Ermeni	Divriği	Güresin	Güresin	okul school	39.284483, 38.052871
050	Bilinmiyor	Ermeni	Divriği	Güresin	Güresin	şapel chapel	39.277981, 38.054294
051	Surp Kevork	Ermeni	Divriği	Kavaklısu	Armutağ	kilise church	39.243292, 38.044711
052	Bilinmiyor	Ermeni	Divriği	Kavaklısu	Armutağ	mezarlık cemetery	39.243479, 38.042055
053	Bilinmiyor	Ermeni	Divriği	Kavaklısu	Armutağ	okul school	39.242868, 38.043182
054	Surp Tovmas	Ermeni	Divriği	Kayaburun	Odur	kilise church	39.292869, 38.018361
055	Surp Hagop	Ermeni	Divriği	Kayaburun	Surp Hagop	kilise church	39.308000, 38.008306

YAPI NUMARASI BUILDING NUMBER	AD NAME	TOPLUM COMMUNITY	İLÇE DISTRICT	MAHALLE/KÖY ADI NAME OF NEIGHBORHOOD/ VILLAGE	MAHALLE/KÖY ESKİ ADI OLD NAME OF NEIGHBORHOOD/VILLAGE	İŞLEV FUNCTION	KOORDİNATLAR COORDINATES
056	Paylevank	Ermeni	Divriği	Kayaburun	Odur	manastır monastery	
057	Bilinmiyor	Ermeni	Divriği	Kayaburun	Odur	mezarlık cemetery	39.292936, 38.021129
058	Mamigonyan	Ermeni	Divriği	Kayaburun	Odur	okul school	
059	Surp Asdvadzadzin	Ermeni	Divriği	Kayacık	Mırvana	kilise church	39.442254, 38.085454
060	Bilinmiyor	Ermeni	Divriği	Kayacık	Mırvana	mezarlık cemetery	39.444123, 38.082598
061	Bilinmiyor	Ermeni	Divriği	Kayacık	Mırvana	okul school	39.442699, 38.084756
062	Surp Asdvadzadzin	Ermeni	Divriği	Kesme	Gasma	kilise church	39.435748, 38.272929
063	Bilinmiyor	Ermeni	Divriği	Kesme	Gasma	mezarlık cemetery	39.435064, 38.274068
064	Bilinmiyor	Ermeni	Divriği	Kesme	Gasma	mezarlık cemetery	39.436950, 38.274440
065	Bilinmiyor	Ermeni	Divriği	Kesme	Gasma	okul school	39.435550, 38.273010
066	Surp Krikor Lusavoriç	Ermeni	Divriği	Maltepe	Hurnavil	kilise church	39.485534, 38.106220
067	Surp Krikor Lusavoriç	Ermeni	Divriği	Maltepe	Hurnavil	manastır monastery	39.468180, 38.095218
068	Bilinmiyor	Ermeni	Divriği	Maltepe	Hurnavil	mezarlık cemetery	39.487596, 38.106997
069	Bilinmiyor	Ermeni	Divriği	Maltepe	Hurnavil	şapel chapel	39.477333, 38.098139
070	Surp Arakelots	Ermeni	Divriği	Merkez	Divrig	kilise church	39.375228, 38.120334
071	Surp Asdvadzadzin	Ermeni	Divriği	Merkez	Divrig	kilise church	39.377236, 38.121545
072	Surp Kevork	Ermeni	Divriği	Merkez	Divrig	kilise church	
073	Surp Yerrortutyun	Ermeni	Divriği	Merkez	Divrig	kilise church	
074	Bilinmiyor	Ermeni	Divriği	Merkez	Divrig	okul school	
075	Surp Krikor Lusavoriç	Ermeni	Divriği	Merkez	Divrig	yetimhane orphanage	
076	Surp Asdvadzadzin	Ermeni	Divriği	Mursal	Mursal	kilise church	39.135216, 37.978477
077	Bilinmiyor	Ermeni	Divriği	Mursal	Mursal	mezarlık cemetery	39.136969, 37.978239
078	Surp Kevork	Ermeni	Divriği	Ölçekli	Palanga	kilise church	
079	Khıntragadar Surp Asdvadzadzin	Ermeni	Divriği	Ölçekli	Palanga	kilise church	
080	Surp Kevork	Ermeni	Divriği	Sincan	Sancan	kilise church	39.469889, 37.880647
081	Bilinmiyor	Ermeni	Divriği	Sincan	Sancan	kilise church	39.470411, 37.880409
082	Bilinmiyor	Ermeni	Divriği	Sincan	Sancan	mezarlık cemetery	39.470669, 37.887903
083	Bilinmiyor	Ermeni	Divriği	Şahin	Şahin	kilise church	39.408536, 37.845556
084	Bilinmiyor	Ermeni	Divriği	Şahin	Şahin	mezarlık cemetery	39.408549, 37.846825
085	Surp Asdvadzadzin	Ermeni	Divriği	Uzunkaya	Parzam	kilise church	39.279167, 37.981422

YAPI NUMARASI BUILDING NUMBER	AD NAME	TOPLUM COMMUNITY	İLÇE DISTRICT	MAHALLE/KÖY ADI NAME OF NEIGHBORHOOD/ VILLAGE	MAHALLE/KÖY ESKİ ADI OLD NAME OF NEIGHBORHOOD/VILLAGE	İŞLEV FUNCTION	KOORDİNATLAR COORDINATES
086	Bilinmiyor	Ermeni	Divriği	Uzunkaya	Parzam	mezarlık cemetery	39.279999, 37.983929
087	Bilinmiyor	Ermeni	Divriği	Yerliçay	Vartan	mezarlık cemetery	39.235872, 38.056683
088	Bilinmiyor	Ermeni	Divriği	Yerliçay	Vartan	okul school	
089	Surp Sarkis	Ermeni	Gemerek	Burhan	Berhan	kilise church	39.260562, 36.039192
090	Bilinmiyor	Ermeni	Gemerek	Burhan	Berhan	okul school	
091	Surp Sarkis	Ermeni	Gemerek	Çepni	Çepni	kilise church	39.308772, 36.053583
092	Bilinmiyor	Ermeni	Gemerek	Çepni	Çepni	mezarlık cemetery	39.309575, 36.054228
093	Bilinmiyor	Ermeni	Gemerek	Çepni	Çepni	okul school	39.307279, 36.053935
094	Bilinmiyor	Ermeni	Gemerek	Çepni	Çepni	okul school	
095	Surp Asdvadzadzin	Ermeni	Gemerek	Dendil	Dendil	kilise church	39.298927, 35.992809
096	Lusinyan	Ermeni	Gemerek	Dendil	Dendil	okul school	
097	Bilinmiyor	Ermeni	Gemerek	Dendil	Dendil	okul school	
098	Bilinmiyor	Ermeni	Gemerek	Eskiyurt	Alakilise	kilise church	39.379847, 36.143684
099	Bilinmiyor	Ermeni	Gemerek	Eskiyurt	Alakilise	mezarlık cemetery	39.378900, 36.139891
100	Bilinmiyor	Ermeni	Gemerek	Eskiyurt	Alakilise	okul school	
101	Surp Hagop	Ermeni	Gemerek	Karagöl	Karagöl	kilise church	39.273913, 36.187803
102	Surp Asdvadzadzin	Ermeni	Gemerek	Karagöl	Karagöl	kilise church	
103	Bilinmiyor	Ermeni	Gemerek	Karagöl	Karagöl	okul school	
104	Surp Asdvadzadzin	Ermeni	Gemerek	Merkez	Gamarak	kilise church	39.183103, 36.065346
105	Surp Kevork	Ermeni	Gemerek	Merkez	Gamarak	kilise church	
106	Surp Krikor Lusavoriç	Ermeni	Gemerek	Merkez	Gamarak	kilise church	
107	Bilinmiyor	Ermeni	Gemerek	Merkez	Gamarak	okul school	
108	Bilinmiyor	Ermeni	Gemerek	Merkez	Gamarak	okul school	
109	Aramyan	Ermeni	Gemerek	Merkez	Gamarak	okul school	
110	Surp Toros	Ermeni	Gemerek	Tekmen	Tekmen	kilise church	39.229275, 35.979418
111	Bilinmiyor	Ermeni	Gemerek	Tekmen	Tekmen	okul school	
112	Surp Kevork	Ermeni	Gölova	Merkez	Ağvanis	kilise church	40.061700, 38.608690
113	Bilinmiyor	Ermeni	Gölova	Merkez	Ağvanis	okul school	
114	Bilinmiyor	Ermeni	Gürün	Akpınar	Akpınar	kilise church	39.708103, 37.394245
115	Surp Sarkis	Ermeni	Gürün	Karahisar	Sevplur	kilise church	38.697938, 37.329910

YAPI NUMARASI BUILDING NUMBER	AD NAME	TOPLUM COMMUNITY	İLÇE DISTRICT	MAHALLE/KÖY ADI NAME OF NEIGHBORHOOD/ VILLAGE	MAHALLE/KÖY ESKİ ADI OLD NAME OF NEIGHBORHOOD/VILLAGE	İŞLEV FUNCTION	KOORDİNATLAR COORDINATES
116	Bilinmiyor	Ermeni	Gürün	Karahisar	Sevplur	kilise church	38.698039, 37.327314
117	Bilinmiyor	Ermeni	Gürün	Karahisar	Sevplur	mezarlık cemetery	38.697336, 37.330056
118	Bilinmiyor	Ermeni	Gürün	Karahisar	Sevplur	okul school	
119	Surp Asdvadzadzin	Ermeni	Gürün	Karaören	Kara Viran	kilise church	
120	Bilinmiyor	Ermeni	Gürün	Karaören	Kara Viran	okul school	
121	Surp Asdvadzadzin Katedrali	Ermeni	Gürün	Merkez	Gürün	kilise church	38.722708, 37.270711
122	Surp Kevork	Ermeni	Gürün	Merkez	Ören	kilise church	
123	Bilinmiyor	Ermeni	Gürün	Merkez	Sağ	kilise church	
124	Surp Pırgıç	Ermeni	Gürün	Merkez	Tsakhtzor	kilise church	
125	Bilinmiyor	Ermeni	Gürün	Merkez	Hasbağ	kilise church	
126	Bilinmiyor	Ermeni	Gürün	Merkez	Gürün	mezarlık cemetery	38.716205, 37.265206
127	Bilinmiyor	Ermeni	Gürün	Merkez	Gürün	mezarlık cemetery	38.727205, 37.270426
128	Bilinmiyor	Ermeni	Gürün	Merkez	Reşid Efendi	okul school	
129	Bilinmiyor	Ermeni	Gürün	Merkez	Reşid Efendi	okul school	
130	Bilinmiyor	Ermeni	Gürün	Merkez	Reşid Efendi	okul school	
131	Bilinmiyor	Ermeni	Gürün	Merkez	Gürün	okul school	
132	Bilinmiyor	Ermeni	Gürün	Merkez	Gürün	yetimhane orphanage	
133	Surp Kevork	Ermeni	Gürün	Reşadiye	Gavurören	kilise church	
134	Bilinmiyor	Ermeni	Gürün	Reşadiye	Gavurören	mezarlık cemetery	38.836156, 37.178953
135	Bilinmiyor	Ermeni	Gürün	Şuğul	Şuğul	kilise church	
136	Surp Pırgıç	Ermeni	Gürün	Şuğul	Şuğul	kilise church	
137	Bilinmiyor	Ermeni	Gürün	Şuğul	Şuğul	kilise church	
138	Bilinmiyor	Ermeni	Gürün	Şuğul	Şuğul	okul school	
139	Surp Sarkis	Ermeni	Hafik	Akkaya	Akkaya	kilise church	
140	Bilinmiyor	Ermeni	Hafik	Akkaya	Akkaya	okul school	
141	Surp Sarkis	Ermeni	Hafik	Alçıören	Kotni	kilise church	39.799860, 37.487280
142	Bilinmiyor	Ermeni	Hafik	Alçıören	Kotni	mezarlık cemetery	39.799828, 37.487610
143	Bilinmiyor	Ermeni	Hafik	Alçıören	Kotni	okul school	39.798996, 37.484430
144	Surp Kevork	Ermeni	Hafik	Bahçecik	Bardizag	kilise church	39.935000, 37.457180
145	Bilinmiyor	Ermeni	Hafik	Bahçecik	Bardizag	mezarlık cemetery	39.936240, 37.457280

YAPI NUMARASI BUILDING NUMBER	AD NAME	TOPLUM COMMUNITY	İLÇE DISTRICT	MAHALLE/KÖY ADI NAME OF NEIGHBORHOOD/ VILLAGE	MAHALLE/KÖY ESKİ ADI OLD NAME OF NEIGHBORHOOD/VILLAGE	İŞLEV FUNCTION	KOORDİNATLAR COORDINATES
146	Bilinmiyor	Ermeni	Hafik	Bahçecik	Bardizag	okul school	39.935940, 37.454490
147	Bilinmiyor	Ermeni	Hafik	Bahçecik	Bardizag	okul school	
148	Surp Hagop	Ermeni	Hafik	Bayıraltı	Ağcakilise	kilise church	39.951990, 37.334810
149	Bilinmiyor	Ermeni	Hafik	Bayıraltı	Ağcakilise	okul school	
150	Surp Hagop	Ermeni	Hafik	Çınarlı	Oğnovid	kilise church	
151	Bilinmiyor	Ermeni	Hafik	Çınarlı	Oğnovid	okul school	
152	Surp Toros	Ermeni	Hafik	Çimenyenice	Stanoz	kilise church	39.852295, 37.516589
153	Surp Haç	Ermeni	Hafik	Çimenyenice	Stanoz	kilise church	
154	Bilinmiyor	Ermeni	Hafik	Çimenyenice	Stanoz	mezarlık cemetery	39.850989, 37.518551
155	Bilinmiyor	Ermeni	Hafik	Çimenyenice	Stanoz	okul school	
156	Surp Sarkis	Ermeni	Hafik	Çukurbelen	Khansar	kilise church	39.850403, 37.176132
157	Bilinmiyor	Ermeni	Hafik	Çukurbelen	Khansar	okul school	
158	Surp Toros	Ermeni	Hafik	Dışkapı	Kemeris	kilise church	39.844900, 37.404925
159	Surp Asdvadzadzin	Ermeni	Hafik	Dışkapı	Kemeris	kilise church	39.848083, 37.406586
160	Bilinmiyor	Ermeni	Hafik	Dışkapı	Kemeris	okul school	
161	Surp Sarkis	Ermeni	Hafik	Durulmuş	Gavra	kilise church	39.840070, 37.316020
162	Bilinmiyor	Ermeni	Hafik	Durulmuş	Gavra	okul school	
163	Surp Hreşdagabed	Ermeni	Hafik	Düzyayla	Khorokhon	kilise church	39.917060, 37.307590
164	Bilinmiyor	Ermeni	Hafik	Düzyayla	Khorokhon	mezarlık cemetery	39.916170, 37.300520
165	Bilinmiyor	Ermeni	Hafik	Düzyayla	Khorokhon	okul school	
166	Bilinmiyor	Ermeni	Hafik	Düzyayla	Khorokhon	okul school	
167	Surp Asdvadzadzin	Ermeni	Hafik	Gökdin	Gövdün	kilise church	39.800050, 37.211510
168	Bilinmiyor	Ermeni	Hafik	Gökdin	Gövdün	mezarlık cemetery	39.799506, 37.212386
169	Bilinmiyor	Ermeni	Hafik	Gökdin	Gövdün	okul school	
170	Surp Toros	Ermeni	Hafik	Günyamaç	Prapert	kilise church	39.904820, 37.432140
171	Bilinmiyor	Ermeni	Hafik	Günyamaç	Prapert	mezarlık cemetery	39.906350, 37.433590
172	Bilinmiyor	Ermeni	Hafik	Günyamaç	Prapert	okul school	39.905040, 37.432390
173	Surp Hagop	Ermeni	Hafik	Hafik	Bedrosi	kilise church	39.856450, 37.391240
174	Bilinmiyor	Ermeni	Hafik	Hafik	Bedrosi	mezarlık cemetery	39.858250, 37.390250
175	Bilinmiyor	Ermeni	Hafik	Hafik	Bedrosi	okul school	

YAPI NUMARASI BUILDING NUMBER	AD NAME	TOPLUM COMMUNITY	İLÇE DISTRICT	MAHALLE/KÖY ADI NAME OF NEIGHBORHOOD/ VILLAGE	MAHALLE/KÖY ESKİ ADI OLD NAME OF NEIGHBORHOOD/VILLAGE	İŞLEV FUNCTION	KOORDİNATLAR COORDINATES
176	Surp Haç	Ermeni	Hafik	Şahinköy	Cencin	kilise church	
177	Bilinmiyor	Ermeni	Hafik	Şahinköy	Cencin	okul school	
178	Surp Pırgıç	Ermeni	Hafik	Tavşanlı	Tavşanlı	kilise church	39.772747, 37.391018
179	Surp Sarkis	Ermeni	Hafik	Tavşanlı	Tavşanlı	kilise church	
180	Bilinmiyor	Ermeni	Hafik	Tavşanlı	Tavşanlı	mezarlık cemetery	39.772356, 37.390131
181	Surp Garabed	Ermeni	Hafik	Tuzhisar	Hağt	kilise church	39.752808, 37.338863
182	Surp Hireşdagabed	Ermeni	Hafik	Tuzhisar	Hağt	manastır monastery	39.760315, 37.325726
183	Bilinmiyor	Ermeni	Hafik	Tuzhisar	Hağt	okul school	
184	Surp Asdvadzadzin	Ermeni	Hafik	Tuzhisar	Hağt	şapel chapel	
185	Surp Sarkis	Ermeni	Hafik	Yarhisar	Şejğenig	kilise church	39.857698, 37.494836
186	Bilinmiyor	Ermeni	Hafik	Yarhisar	Şejğenig	mezarlık cemetery	39.861678, 37.488753
187	Bilinmiyor	Ermeni	Hafik	Yarhisar	Şejğenig	okul school	
188	Bilinmiyor	Ermeni	Hafik	Yarhisar	Şejğenig	şapel chapel	39.858992, 37.490423
189	Surp Haç	Ermeni	İmranlı	Karaboğaz	Karaboğaz	kilise church	
190	Surp Pırgıç	Ermeni	İmranlı	Karaboğaz	Karaboğaz	kilise church	
191	Surp Asdvadzadzin	Ermeni	İmranlı	Karaçayır	Karaçayır	kilise church	39.871331, 38.225353
192	Bilinmiyor	Ermeni	İmranlı	Karaçayır	Karaçayır	mezarlık cemetery	39.867964, 38.241434
193	Ardzrunyan	Ermeni	İmranlı	Karaçayır	Karaçayır	okul school	
194	Surp Sarkis	Ermeni	Kangal	Akçakale	Ağcakala	kilise church	39.163985, 37.782494
195	Bilinmiyor	Ermeni	Kangal	Akçakale	Ağcakala	mezarlık cemetery	39.164012, 37.782487
196	Bilinmiyor	Ermeni	Kangal	Bahçeliyurt	kilise church	kilise church	39.198470, 37.829120
197	Bilinmiyor	Ermeni	Kangal	Bahçeliyurt	kilise church	mezarlık cemetery	39.199240, 37.830530
198	Surp Sarkis	Ermeni	Kangal	Bozarmut	Bozarmut	kilise church	39.300519, 37.340622
199	Bilinmiyor	Ermeni	Kangal	Bozarmut	Bozarmut	mezarlık cemetery	39.300056, 37.340467
200	Bilinmiyor	Ermeni	Kangal	Bozarmut	Bozarmut	okul school	
201	Bilinmiyor	Ermeni	Kangal	Mancılık	Mancılık	kilise church	
202	Surp Toros	Ermeni	Kangal	Mancılık	Mancılık	manastır monastery	39.074869, 37.213114
203	Bilinmiyor	Ermeni	Kangal	Mancılık	Mancılık	mezarlık cemetery	39.077660, 37.214890
204	Bilinmiyor	Ermeni	Kangal	Mancılık	Mancılık	okul school	
205	Bilinmiyor	Ermeni	Kangal	Mancılık	Mancılık	yetimhane orphanage	

YAPI NUMARASI BUILDING NUMBER	AD NAME	TOPLUM COMMUNITY	İLÇE DISTRICT	MAHALLE/KÖY ADI NAME OF NEIGHBORHOOD/ VILLAGE	MAHALLE/KÖY ESKİ ADI OLD NAME OF NEIGHBORHOOD/VILLAGE	İŞLEV FUNCTION	KOORDİNATLAR COORDINATES
206	Bilinmiyor	Ermeni	Kangal	Merkez	Kangara	kilise church	
207	Bilinmiyor	Ermeni	Kangal	Merkez	Kangara	mezarlık cemetery	39.234820, 37.393880
208	Bilinmiyor	Ermeni	Kangal	Merkez	Kangara	okul school	
209	Bilinmiyor	Ermeni	Kangal	Merkez	Kangara	okul school	
210	Surp Asdvadzadzin	Ermeni	Kangal	Mürsel	Kömsür	kilise church	
211	Bilinmiyor	Ermeni	Kangal	Mürsel	Kömsür	okul school	
212	Surp Toros	Ermeni	Kangal	Yarhisar	Yarhisar	kilise church	
213	Bilinmiyor	Ermeni	Kangal	Yarhisar	Yarhisar	okul school	
214	Bilinmiyor	Rum	Koyulhisar	Bilinmiyor	Amakbala	kilise church	
215	Bilinmiyor	Rum	Koyulhisar	Değirmentaş	Değirmentaş	kilise church	
216	Bilinmiyor	Rum	Koyulhisar	Hasan tamı	Hasantamı	kilise church	
217	Bilinmiyor	Ermeni	Koyulhisar	Koyulhisar	Muşal	şapel chapel	40.302335, 37.831768
218	Bilinmiyor	Rum	Koyulhisar	Yolüstü	Hanseki	kilise church	40.168869, 37.919681
219	Surp Asdvadzadzin	Ermeni	Koyulhisar	Yukarıkale	Koyulhisar	kilise church	
220	Surp Kevork	Ermeni	Merkez	Akçahan	Sarıhasan	kilise church	39.804940, 36.832500
221	Bilinmiyor	Ermeni	Merkez	Akçahan	Sarıhasan	mezarlık cemetery	39.804470, 36.831690
222	Bilinmiyor	Ermeni	Merkez	Akçahan	Sarıhasan	okul school	
223	Sivas Ermeni Hastanesi	Ermeni	Merkez	Akdeğirmen	Bezirciler	hastane hospital	
224	Bilinmiyor	Rum	Merkez	Akdeğirmen	Bezirciler	mezarlık cemetery	39.762479, 37.014538
225	Mihitryan	Ermeni	Merkez	Akdeğirmen	Bezirciler	okul school	39.755305, 37.020164
226	Yergser Varjaran	Ermeni	Merkez	Akdeğirmen	Bezirciler	okul school	
227	Torkomyan	Ermeni	Merkez	Bahtiyarbostan	Bahtiyarbostan	okul school	39.752928, 37.022088
228	Surp Minas	Ermeni	Merkez	Bingöl	Püragn	kilise church	39.730217, 37.133026
229	Bilinmiyor	Ermeni	Merkez	Bingöl	Püragn	mezarlık cemetery	39.729492, 37.133816
230	Bilinmiyor	Ermeni	Merkez	Bingöl	Püragn	okul school	
231	Ayios Yeorgios	Rum	Merkez	Çarşıbaşı	Sarı Şeyh	kilise church	39.752230, 37.019093
232	Surp Vlas	Ermeni	Merkez	Çarşıbaşı	Sarı Şeyh	kilise church	39.753302, 37.019773
233	Sev Hoğner	Ermeni	Merkez	Çarşıbaşı	Sarı Şeyh	mezarlık cemetery	39.751977, 37.018718
234	Khalamyanyan	Ermeni	Merkez	Çarşıbaşı	Sarı Şeyh	okul school	39.750093, 37.021008
235	Martasiragan	Ermeni	Merkez	Çarşıbaşı	Sarı Şeyh	okul school	39.750340, 37.019699

YAPI NUMARASI BUILDING NUMBER	AD NAME	TOPLUM COMMUNITY	İLÇE DISTRICT	MAHALLE/KÖY ADI NAME OF NEIGHBORHOOD/ VILLAGE	MAHALLE/KÖY ESKİ ADI OLD NAME OF NEIGHBORHOOD/VILLAGE	İŞLEV FUNCTION	KOORDİNATLAR COORDINATES
236	Hayrenasiragan	Ermeni	Merkez	Çarşıbaşı	Sarı Şeyh	okul school	39.751231, 37.018379
237	Haygagan	Ermeni	Merkez	Çarşıbaşı	Sarı Şeyh	okul school	39.751470, 37.019742
238	Lusinyan	Ermeni	Merkez	Çarşıbaşı	Sarı Şeyh	okul school	39.751903, 37.018165
239	Rupinyan	Ermeni	Merkez	Çarşıbaşı	Sarı Şeyh	okul school	39.751903, 37.019753
240	Yergser Gırtaran Pokr Hayots	Ermeni	Merkez	Çarşıbaşı	Sarı Şeyh	okul school	39.752221, 37.020139
241	Bezikyanyan	Ermeni	Merkez	Çarşıbaşı	Sarı Şeyh	okul school	39.752346, 37.018472
242	Aramyan	Ermeni	Merkez	Çarşıbaşı	Sarı Şeyh	okul school	39.752429, 37.018363
243	Hayhuyats	Ermeni	Merkez	Çarşıbaşı	Sarı Şeyh	okul school	39.753682, 37.019994
244	Surp Asdvadzadzin	Ermeni	Merkez	Çelebiler	Mereküm	kilise church	39.741367, 36.921567
245	Surp Hintragadar	Ermeni	Merkez	Çelebiler	Mereküm	manastır monastery	39.742062, 36.920656
246	Bilinmiyor	Ermeni	Merkez	Çelebiler	Mereküm	okul school	39.740532, 36.922276
247	Surp Asdvadzadzin	Ermeni	Merkez	Dikmencik	Khorsan	kilise church	
248	Surp Sarkis	Ermeni	Merkez	Dikmencik	Khorsan	kilise church	
249	Arşagunyan	Ermeni	Merkez	Dikmencik	Khorsan	okul school	
250	Surp Vlas	Ermeni	Merkez	Dörteylül	Pırknik	kilise church	39.794569, 37.052802
251	Surp Sarkis	Ermeni	Merkez	Dörteylül	Pırknik	kilise church	
252	Surp Nişan	Ermeni	Merkez	Dörteylül	Temeltepe	manastır monastery	39.771141, 37.010847
253	Bilinmiyor	Ermeni	Merkez	Dörteylül	Pırknik	mezarlık cemetery	39.793778, 37.053750
254	Sanasaryan	Ermeni	Merkez	Dörteylül	Temeltepe	okul school	39.771139, 37.012419
255	Surp Sarkis	Ermeni	Merkez	Esenyurt	Şimkörek	kilise church	39.697040, 36.984860
256	Bilinmiyor	Ermeni	Merkez	Esenyurt	Şimkörek	mezarlık cemetery	39.696640, 36.984900
257	Surp Asdvadzadzin Katedrali	Ermeni	Merkez	Eskikale	Büyük Kilise	kilise church	39.750117, 37.014836
258	Bilinmiyor	Ermeni	Merkez	Eskikale	Büyük Kilise	okul school	
259	Ermeni Yetimhanesi	Ermeni	Merkez	Eskikale	Büyük Kilise	yetimhane orphanage	39.749718, 37.018590
260	Bilinmiyor	Ermeni	Merkez	Gökçebostan	Gökçe Bostan	okul school	
261	Surp Minas	Ermeni	Merkez	Halil Rifatpaşa	Kayseri Kapısı	kilise church	39.743713, 37.011364
262	Surp Minas	Ermeni	Merkez	Halil Rifatpaşa	Kayseri Kapısı	okul school	39.743305, 37.010415
263	Bilinmiyor	Ermeni	Merkez	Halil Rifatpaşa	Kayseri Kapısı	okul school	
264	Surp Hagop	Ermeni	Merkez	İmaret	Ğaldı	kilise church	39.705928, 37.015804
265	Surp Sarkis	Ermeni	Merkez	İmaret	Ğaldı	kilise church	39.706621, 37.014806

YAPI NUMARASI BUILDING NUMBER	AD NAME	TOPLUM COMMUNITY	İLÇE DISTRICT	MAHALLE/KÖY ADI NAME OF NEIGHBORHOOD/ VILLAGE	MAHALLE/KÖY ESKİ ADI OLD NAME OF NEIGHBORHOOD/VILLAGE	İŞLEV FUNCTION	KOORDİNATLAR COORDINATES
266	Bilinmiyor	Ermeni	Merkez	İmaret	Ğaldı	okul school	39.707285, 37.015589
267	Surp Nigoğayos	Ermeni	Merkez	İşhani	İşkhani	kilise church	39.716379, 37.068161
268	Surp Yerrortutyun	Ermeni	Merkez	İşhani	İşkhani	kilise church	
269	Bilinmiyor	Ermeni	Merkez	İşhani	İşkhani	okul school	
270	Bilinmiyor	Ermeni	Merkez	İşhani	İşkhani	okul school	
271	Sahakyan	Ermeni	Merkez	Kadı Burhanettin	Bilinmiyor	okul school	39.744222, 37.004530
272	Karasun Manug	Ermeni	Merkez	Kaleardı	Pıllur	kilise church	39.740747, 37.018389
273	Surp Parseğ	Ermeni	Merkez	Kaleardı	Pıllur	mezarlık cemetery	39.743954, 37.016380
274	Bilinmiyor	Ermeni	Merkez	Karacaören	Bilinmiyor	mezarlık cemetery	39.574062, 37.304215
275	Bilinmiyor	Rum	Merkez	Kayadibi	Pıllur	okul school	
276	Surp Asdvadzadzin	Ermeni	Merkez	Kervansaray	Bilinmiyor	kilise church	
277	Bilinmiyor	Ermeni	Merkez	Kervansaray	Bilinmiyor	mezarlık cemetery	39.526660, 37.300484
278	Surp Hovhannes	Ermeni	Merkez	Kılavuz	Bilinmiyor	kilise church	39.757219, 37.033490
279	Surp Pırgiç	Ermeni	Merkez	Kızılkavraz	Ğavraz	kilise church	39.769559, 37.176895
280	Bilinmiyor	Ermeni	Merkez	Kızılkavraz	Ğavraz	okul school	
281	Surp Pırgiç	Ermeni	Merkez	Mehmetpaşa	Surp Pırgiç	kilise church	39.748943, 37.010790
282	Surp Tarkmançats Mayr Varjaran	Ermeni	Merkez	Mehmetpaşa	Surp Pırgiç	okul school	39.749010, 37.010951
283	Pırgiçyan	Ermeni	Merkez	Mehmetpaşa	Surp Pırgiç	okul school	39.749182, 37.011121
284	Surp Sarkis	Ermeni	Merkez	Örtülüpınar	Surp Sarkis	kilise church	39.745719, 37.013257
285	Nersesyan	Ermeni	Merkez	Örtülüpınar	Surp Sarkis	okul school	39.745546, 37.011918
286	Kayanyats	Ermeni	Merkez	Örtülüpınar	Surp Sarkis	okul school	39.746198, 37.012943
287	Azkayin Vorpanots	Ermeni	Merkez	Örtülüpınar	Surp Sarkis	yetimhane orphanage	
288	Surp Sarkis	Ermeni	Merkez	Paşabahçe	Tavra	kilise church	39.774420, 36.996641
289	Surp Asdvadzadzin	Ermeni	Merkez	Paşabahçe	Tavra	kilise church	
290	Surp Yerrortutyun	Ermeni	Merkez	Paşabahçe	Tavra	kilise church	
291	Surp Hagop	Ermeni	Merkez	Paşabahçe	Tavra	manastır monastery	
292	Anabad	Ermeni	Merkez	Paşabahçe	Tavra	manastır monastery	
293	Tavra Köyü Mezarlığı	Ermeni	Merkez	Paşabahçe	Tavra	mezarlık cemetery	39.770120, 37.002780
294	Anabad Manastırı Mezarlığı	Ermeni	Merkez	Paşabahçe	Tavra	mezarlık cemetery	39.770950, 37.001310
295	Bilinmiyor	Ermeni	Merkez	Paşabahçe	Tavra	okul school	

YAPI NUMARASI BUILDING NUMBER	AD NAME	TOPLUM COMMUNITY	İLÇE DISTRICT	MAHALLE/KÖY ADI NAME OF NEIGHBORHOOD/ VILLAGE	MAHALLE/KÖY ESKİ ADI OLD NAME OF NEIGHBORHOOD/VILLAGE	İŞLEV FUNCTION	KOORDİNATLAR COORDINATES
296	Bilinmiyor	Ermeni	Merkez	Paşabahçe	Tavra	okul school	
297	Bilinmiyor	Ermeni	Merkez	Sularbaşı	Küçük Bengiler	okul school	
298	Surp Sarkis	Ermeni	Merkez	Tutmaç	Titmaç	kilise church	39.520524, 37.156924
299	Bilinmiyor	Ermeni	Merkez	Tutmaç	Titmaç	mezarlık cemetery	39.522120, 37.157579
300	Bilinmiyor	Ermeni	Merkez	Tutmaç	Titmaç	okul school	
301	Bilinmiyor	Ermeni	Merkez	Tutmaç	Titmaç	şapel chapel	39.525061, 37.152178
302	Surp Yeranos	Ermeni	Merkez	Uluanak	Uluanak	kilise church	39.747036, 37.017720
303	Surp Hagop	Ermeni	Merkez	Yenice	Fereşed	kilise church	
304	Bilinmiyor	Ermeni	Merkez	Yenice	Fereşed	okul school	
305	Hırpsimants	Ermeni	Merkez	Yucelyurt	Bilinmiyor	okul school	39.754322, 37.012122
306	Surp Sarkis	Ermeni	Suşehri	Arpayazı	Komeşdun	kilise church	40.168339, 38.217058
307	Surp Asdvadzadzin	Ermeni	Suşehri	Arpayazı	Komeşdun	kilise church	
308	Bilinmiyor	Ermeni	Suşehri	Arpayazı	Komeşdun	mezarlık cemetery	40.168356, 38.216608
309	Bilinmiyor	Ermeni	Suşehri	Arpayazı	Komeşdun	okul school	
310	Surp Kevork	Ermeni	Suşehri	Beydeğirmeni	Krtanos	kilise church	40.145087, 38.192124
311	Bilinmiyor	Ermeni	Suşehri	Beydeğirmeni	Krtanos	mezarlık cemetery	40.147292, 38.192082
312	Bilinmiyor	Ermeni	Suşehri	Beydeğirmeni	Krtanos	okul school	
313	Surp Sarkis	Ermeni	Suşehri	Bostancık	Mışagnoys	kilise church	40.151777, 38.168471
314	Surp Hagop	Ermeni	Suşehri	Bostancık	Mışagnoys	kilise church	
315	Bilinmiyor	Ermeni	Suşehri	Bostancık	Mışagnoys	mezarlık cemetery	40.152292, 38.168655
316	Bilinmiyor	Ermeni	Suşehri	Bostancık	Mışagnoys	okul school	
317	Bilinmiyor	Ermeni	Suşehri	Bostancık	Mışagnoys	okul school	
318	Bilinmiyor	Rum	Suşehri	Camili	Gemin	kilise church	
319	Havariler	Ermeni	Suşehri	Çataloluk	Sis	manastır monastery	40.146895, 38.033531
320	Bilinmiyor	Ermeni	Suşehri	Çataloluk	Sis	okul school	
321	Surp Sahak	Ermeni	Suşehri	Çokrak	Çokrak	kilise church	40.117631, 38.093394
322	Surp Asdvadzadzin	Ermeni	Suşehri	Esenyaka	Ağravis	kilise church	40.118510, 38.239500
323	Bilinmiyor	Ermeni	Suşehri	Esenyaka	Ağravis	mezarlık cemetery	40.117770, 38.236750
324	Bilinmiyor	Ermeni	Suşehri	Esenyaka	Ağravis	okul school	
325	Surp Minas	Ermeni	Suşehri	Eskişar	Eskişehir	kilise church	40.122210, 38.168200

YAPI NUMARASI BUILDING NUMBER	AD NAME	TOPLUM COMMUNITY	İLÇE DISTRICT	MAHALLE/KÖY ADI NAME OF NEIGHBORHOOD/ VILLAGE	MAHALLE/KÖY ESKİ ADI OLD NAME OF NEIGHBORHOOD/VILLAGE	İŞLEV FUNCTION	KOORDİNATLAR COORDINATES
326	Bilinmiyor	Ermeni	Suşehir	Eskişehir	Eskişehir	mezarlık cemetery	40.121767, 38.170981
327	Bilinmiyor	Ermeni	Suşehir	Eskişehir	Eskişehir	okul school	40.122058, 38.167875
328	Ayios Nikolaos	Rum	Suşehir	Gözköy	Kösköy	kilise church	40.205970, 38.147500
329	Bilinmiyor	Rum	Suşehir	Gözköy	Kösköy	okul school	
330	Surp Krikor Lusavoriç	Ermeni	Suşehir	Kekeç	Hamam	kilise church	40.059810, 38.061150
331	Bilinmiyor	Ermeni	Suşehir	Kekeç	Hamam	okul school	
332	Surp Hampartzum	Ermeni	Suşehir	Kıraç	Gırac	kilise church	
333	Bilinmiyor	Ermeni	Suşehir	Kıraç	Gırac	okul school	
334	Surp Asdvadzadzin	Ermeni	Suşehir	Merkez	Endires	kilise church	40.163272, 38.087171
335	Surp Sarkis	Ermeni	Suşehir	Merkez	Endires	kilise church	
336	Bilinmiyor	Ermeni	Suşehir	Merkez	Endires	okul school	
337	Ayios Yeorgios	Rum	Suşehir	Polat	Pulah	kilise church	
338	Bilinmiyor	Rum	Suşehir	Polat	Pulah	okul school	
339	İoanis Theologos	Rum	Suşehir	Polat	Pulah	şapel chapel	
340	Panayia	Rum	Suşehir	Şarköy	Sarkemibeli	kilise church	40.013578, 37.993300
341	Bilinmiyor	Rum	Suşehir	Şarköy	Sarkemibeli	okul school	40.014265, 37.993868
342	Surp Asdvadzadzin	Ermeni	Suşehir	Yeşilyayla	Pürek	kilise church	40.138318, 38.148718
343	Surp Hagop	Ermeni	Suşehir	Yeşilyayla	Pürek	kilise church	
344	Bilinmiyor	Ermeni	Suşehir	Yeşilyayla	Pürek	okul school	
345		Ermeni	Şarkışla	Ağcakışla	Ağcakışla	kilise church	39.554402, 36.310430
346	Bilinmiyor	Ermeni	Şarkışla	Ağcakışla	Ağcakışla	mezarlık cemetery	39.552251, 36.315542
347	Surp Hagop	Ermeni	Şarkışla	Gaziköy	Gazimağara	kilise church	
348	Bilinmiyor	Ermeni	Şarkışla	Gaziköy	Gazimağara	okul school	
349	Surp Asdvadzadzin	Ermeni	Şarkışla	Gümüştepe	Yapaltun	kilise church	
350	Bilinmiyor	Ermeni	Şarkışla	Gümüştepe	Yapaltun	mezarlık cemetery	39.306130, 36.390249
351	Bilinmiyor	Ermeni	Şarkışla	Gümüştepe	Yapaltun	okul school	
352	Surp Asdvadzadzin	Ermeni	Şarkışla	Kayapınar	Kayapınar	kilise church	
353	Bilinmiyor	Ermeni	Şarkışla	Kayapınar	Kayapınar	mezarlık cemetery	39.311428, 36.311780
354	Bilinmiyor	Ermeni	Şarkışla	Kayapınar	Kayapınar	okul school	
355	Surp Hagop	Ermeni	Şarkışla	Kömürkaya	Çisanlı, Lisanlı	kilise church	39.298016, 36.220175

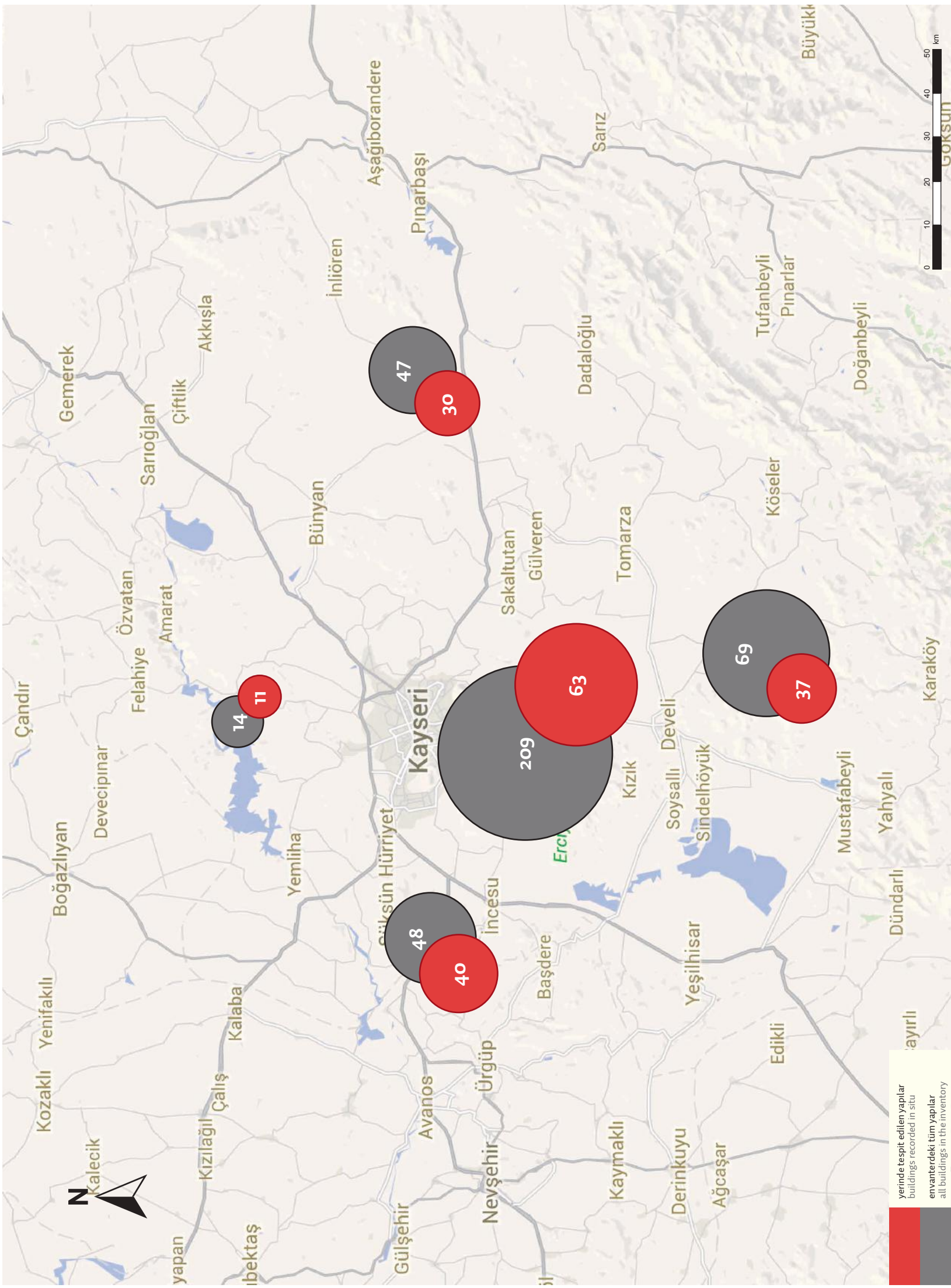
YAPI NUMARASI BUILDING NUMBER	AD NAME	TOPLUM COMMUNITY	İLÇE DISTRICT	MAHALLE/KÖY ADI NAME OF NEIGHBORHOOD/ VILLAGE	MAHALLE/KÖY ESKİ ADI OLD NAME OF NEIGHBORHOOD/VILLAGE	İŞLEV FUNCTION	KOORDİNATLAR COORDINATES
356	Bilinmiyor	Ermeni	Şarkışla	Kömürkaya	Çisanlı, Lisanlı	mezarlık cemetery	39.297425, 36.217468
357	Bilinmiyor	Ermeni	Şarkışla	Kömürkaya	Çisanlı, Lisanlı	okul school	
358	Bilinmiyor	Ermeni	Şarkışla	Merkez	Şarğışla	mezarlık cemetery	39.345508, 36.410516
359	Bilinmiyor	Ermeni	Şarkışla	Merkez	Şarğışla	okul school	
360	Surp Sarkis	Ermeni	Şarkışla	Ortatopaç	Topaç	kilise church	39.375628, 36.257041
361	Bilinmiyor	Ermeni	Şarkışla	Ortatopaç	Topaç	mezarlık cemetery	39.376284, 36.254924
362	Bilinmiyor	Ermeni	Şarkışla	Ortatopaç	Topaç	okul school	
363	Surp Asdvadzadzin	Ermeni	Şarkışla	Temecik	Demecik	kilise church	
364	Surp Sarkis	Ermeni	Şarkışla	Temecik	Demecik	kilise church	
365	Surp Kevork	Ermeni	Şarkışla	Temecik	Demecik	kilise church	
366	Bilinmiyor	Ermeni	Şarkışla	Temecik	Demecik	okul school	
367	Surp Toros	Ermeni	Ulaş	Boğazdere	Kantaroz	kilise church	39.374971, 36.917241
368	Bilinmiyor	Ermeni	Ulaş	Boğazdere	Kantaroz	mezarlık cemetery	39.375128, 36.917727
369	Bilinmiyor	Ermeni	Ulaş	Boğazdere	Kantaroz	okul school	
370	Surp Asdvadzadzin	Ermeni	Ulaş	Çevirme	Patrenos	kilise church	39.265699, 36.940661
371	Bilinmiyor	Ermeni	Ulaş	Çevirme	Patrenos	mezarlık cemetery	39.265337, 36.944374
372	Bilinmiyor	Ermeni	Ulaş	Çevirme	Patrenos	okul school	
373	Surp Asdvadzadzin	Ermeni	Ulaş	Gürpınar	Patrenos	kilise church	
374	Bilinmiyor	Ermeni	Ulaş	Gürpınar	Patrenos	okul school	
375	Surp Pırgıç	Ermeni	Ulaş	Kurtlukaya	Kurtlukaya	kilise church	39.385506, 36.956986
376	Bilinmiyor	Ermeni	Ulaş	Kurtlukaya	Kurtlukaya	mezarlık cemetery	39.387986, 36.957012
377	Bilinmiyor	Ermeni	Ulaş	Kurtlukaya	Kurtlukaya	okul school	
378	Surp Asdvadzadzin	Ermeni	Ulaş	Merkez	Ulaş	kilise church	39.444364, 37.040256
379		Ermeni	Ulaş	Merkez	Ulaş	kilise church	39.445350, 37.038044
380	Bilinmiyor	Ermeni	Ulaş	Merkez	Ulaş	mezarlık cemetery	39.448792, 37.035472
381	Bilinmiyor	Ermeni	Ulaş	Merkez	Ulaş	okul school	
382	Bilinmiyor	Rum	Yıldızeli	Altınoluk	Altunoğlu	kilise church	
383	Surp Sarkis	Ermeni	Yıldızeli	Demircilik	Bilinmiyor	kilise church	
384	Surp Nişan	Ermeni	Yıldızeli	Kavak	Karhak	kilise church	39.827100, 36.460690
385	Surp Haç	Ermeni	Yıldızeli	Merkez	Nor Khan	kilise church	39.864970, 36.594840

YAPI NUMARASI BUILDING NUMBER	AD NAME	TOPLUM COMMUNITY	İLÇE DISTRICT	MAHALLE/KÖY ADI NAME OF NEIGHBORHOOD/VILLAGE	MAHALLE/KÖY ESKİ ADI OLD NAME OF NEIGHBORHOOD/VILLAGE	İŞLEV FUNCTION	KOORDİNATLAR COORDINATES
386	Bilinmiyor	Ermeni	Yıldızeli	Merkez	Nor Khan	mezarlık cemetery	39.863763, 36.595416
387	Bilinmiyor	Ermeni	Yıldızeli	Merkez	Nor Khan	okul school	
388	Bilinmiyor	Ermeni	Yıldızeli	Tatar'ın mezarısı	Bilinmiyor	manastır monastery	39.854920, 36.571920
389	Surp Haç	Ermeni	Zara	Akdeğirmen	Khalkhavi	kilise church	39.775644, 37.786675
390	Bilinmiyor	Ermeni	Zara	Akdeğirmen	Khalkhavi	mezarlık cemetery	39.777201, 37.786226
391	Bilinmiyor	Rum	Zara	Alişir	Meryemana	manastır monastery	40.116510, 37.793810
392	Bilinmiyor	Rum	Zara	Alişir	Meryemana	şapel chapel	40.116450, 37.793850
393	Surp Garabed	Ermeni	Zara	Aşağı Ekinli	Torosi	kilise church	39.857160, 37.666228
394	Surp Kevork	Ermeni	Zara	Aşağı Ekinli	Torosi	manastır monastery	39.843264, 37.650136
395	Bilinmiyor	Ermeni	Zara	Aşağı Ekinli	Torosi	mezarlık cemetery	39.850010, 37.661957
396	Bilinmiyor	Ermeni	Zara	Aşağı Ekinli	Torosi	okul school	39.857000, 37.666386
397		Ermeni	Zara	Canova	Cancik	kilise church	39.866168, 37.563229
398	Bilinmiyor	Ermeni	Zara	Canova	Cancik	mezarlık cemetery	39.865736, 37.563238
399	Bilinmiyor	Ermeni	Zara	Canova	Cancik	mezarlık cemetery	39.867236, 37.561969
400	Bilinmiyor	Ermeni	Zara	Canova	Cancik	okul school	39.865736, 37.563238
401	Bilinmiyor	Ermeni	Zara	Çevirmehan	Çamlıkale	okul school	
402	Bilinmiyor	Rum	Zara	Gölbaşı	Avand	kilise church	40.163100, 37.735440
403	Bilinmiyor	Ermeni	Zara	Gölbaşı	Avand	okul school	
404	Surp Asdvadzadzin	Ermeni	Zara	Kavak	Kavak, Karhak	kilise church	
405	Bilinmiyor	Ermeni	Zara	Kavak	Kavak, Karhak	okul school	
406	Bilinmiyor	Rum	Zara	Kayadibi	Keçeyurdu	kilise church	40.168550, 37.754150
407	Surp Asdvadzadzin	Ermeni	Zara	Kayadibi	Keçeyurdu	kilise church	
408	Bilinmiyor	Rum	Zara	Kayadibi	Keçeyurdu	mezarlık cemetery	40.168580, 37.754390
409	Bilinmiyor	Ermeni	Zara	Kayadibi	Keçeyurdu	okul school	
410	Bilinmiyor	Ermeni	Zara	Kevenli	Sarıseyh, Saruşiğ	mezarlık cemetery	39.806711, 37.766991
411	Surp Krikor Lusavoriç	Ermeni	Zara	Merkez	Koçgiri	kilise church	39.898679, 37.756408
412	Surp Takavor	Ermeni	Zara	Merkez	Koçgiri	manastır monastery	
413	Bilinmiyor	Ermeni	Zara	Merkez	Koçgiri	mezarlık cemetery	39.896309, 37.750914
414	Bilinmiyor	Ermeni	Zara	Merkez	Koçgiri	okul school	39.895775, 37.754856
415	Bilinmiyor	Ermeni	Zara	Merkez	Koçgiri	okul school	39.898696, 37.755968

YAPI NUMARASI BUILDING NUMBER	AD NAME	TOPLUM COMMUNITY	İLÇE DISTRICT	MAHALLE/KÖY ADI NAME OF NEIGHBORHOOD/ VILLAGE	MAHALLE/KÖY ESKİ ADI OLD NAME OF NEIGHBORHOOD/VILLAGE	İŞLEV FUNCTION	KOORDİNATLAR COORDINATES
416	Surp Minas	Ermeni	Zara	Müslümabat	Alakilise	kilise church	39.909570, 37.938510
417	Bilinmiyor	Ermeni	Zara	Müslümabat	Alakilise	mezarlık cemetery	39.909890, 37.938480
418	Narekyan	Ermeni	Zara	Müslümabat	Alakilise	okul school	39.906350, 37.938560
419	Surp Asdvadzadzin	Ermeni	Zara	Nasır	Çayköy	kilise church	
420	Bilinmiyor	Ermeni	Zara	Tödürge	Todorag	kilise church	39.851429, 37.611734
421	Bilinmiyor	Ermeni	Zara	Tödürge	Todorag	mezarlık cemetery	39.852867, 37.608837
422	Anadolu Koleji Hastanesi	Protestan	Merkez	Bahtiyarbostan	Bahtiyarbostan	hastane hospital	
423	Amerikan Kız Okulu	Protestan	Merkez	Bahtiyarbostan	Bahtiyarbostan	okul school	39.752928, 37.020726
424	Anadolu Koleji	Protestan	Merkez	Seyrantepe	Höllüklük	okul school	39.762622, 37.019925
425	Jezvit Kilise	Katolik	Merkez	Sularbaşı	Küçük Bengiler	kilise church	39.754121, 37.018456
426	Jezvit Okul	Katolik	Merkez	Sularbaşı	Küçük Bengiler	okul school	39.753667, 37.018491

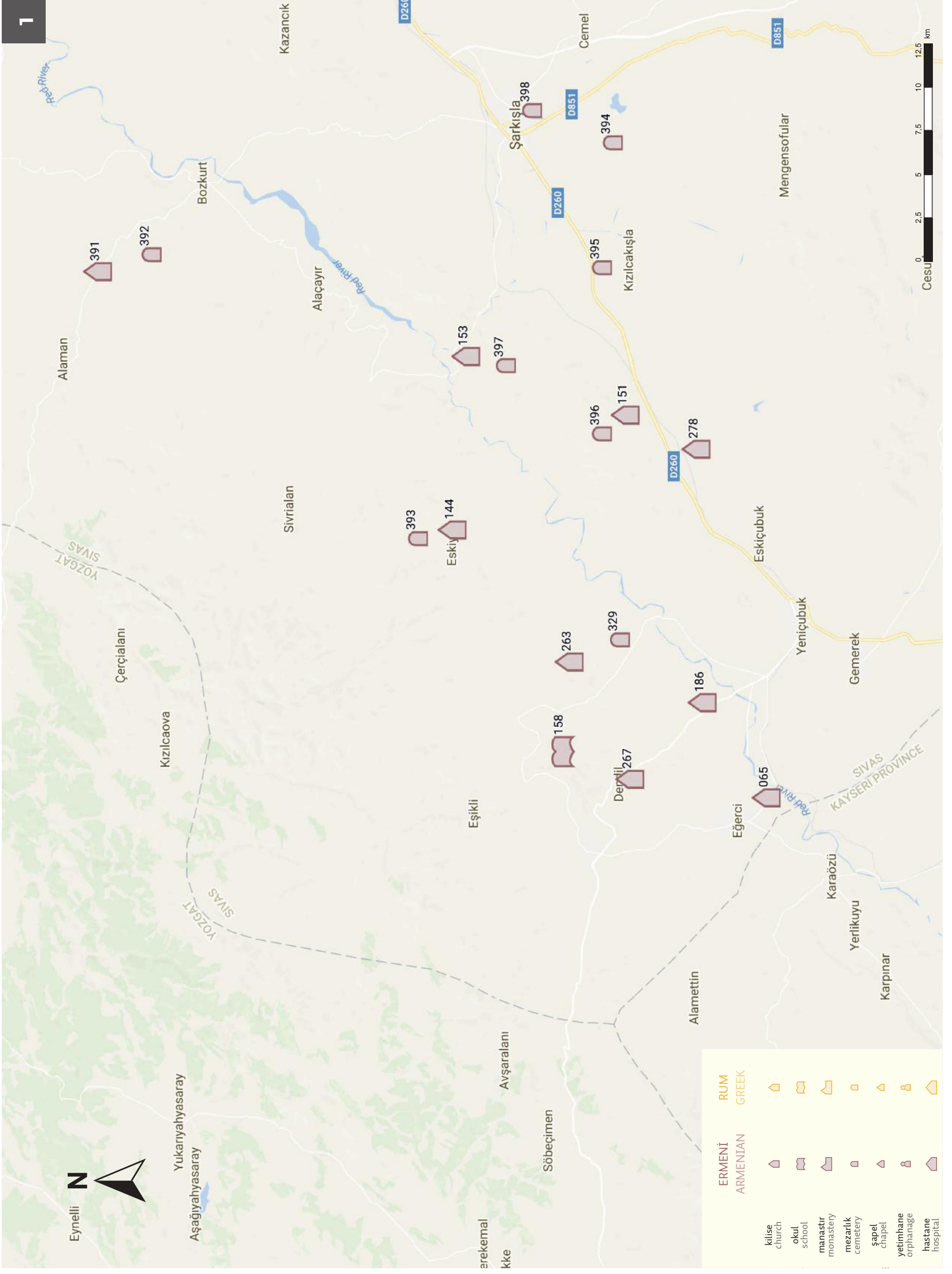

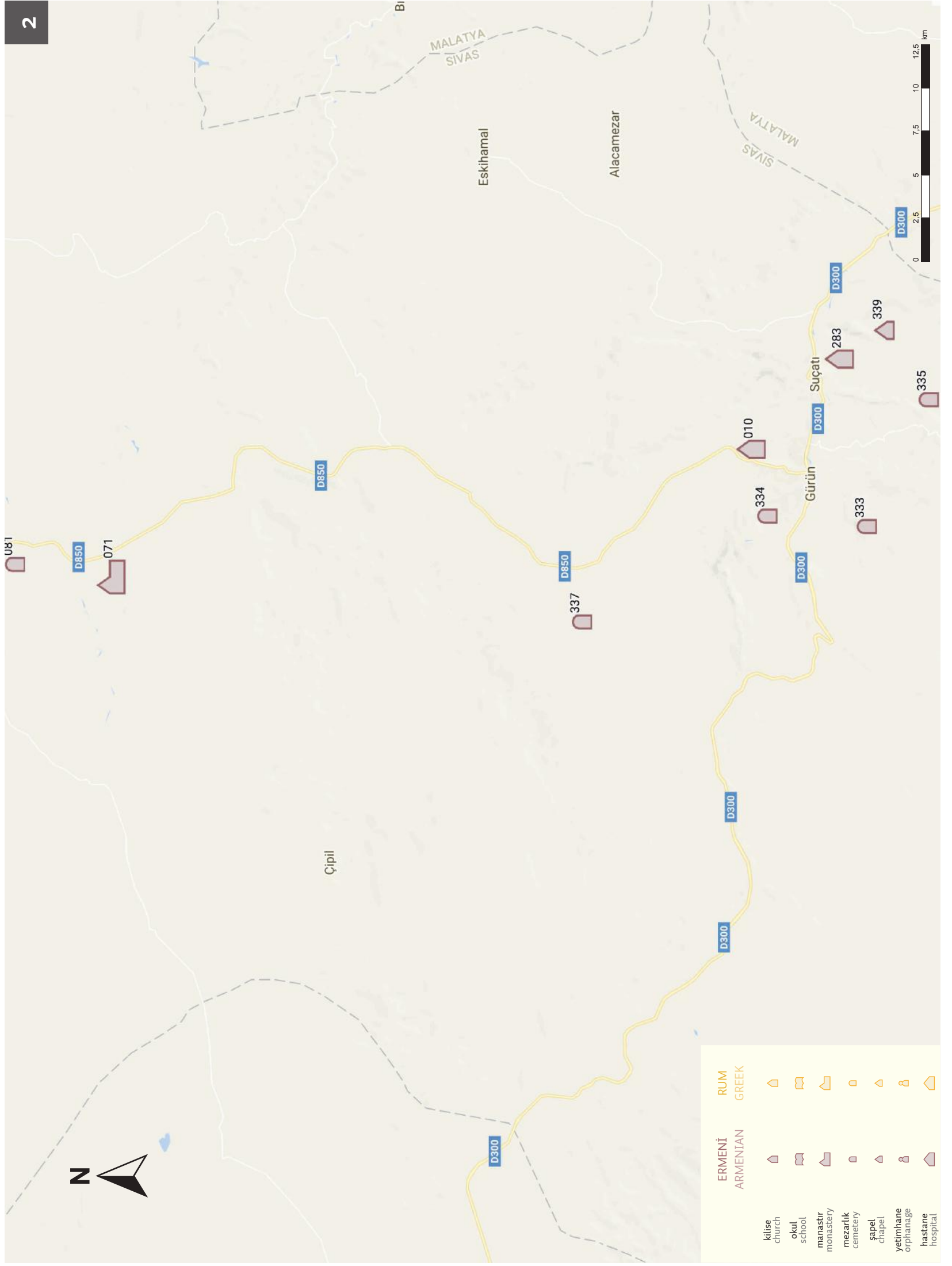

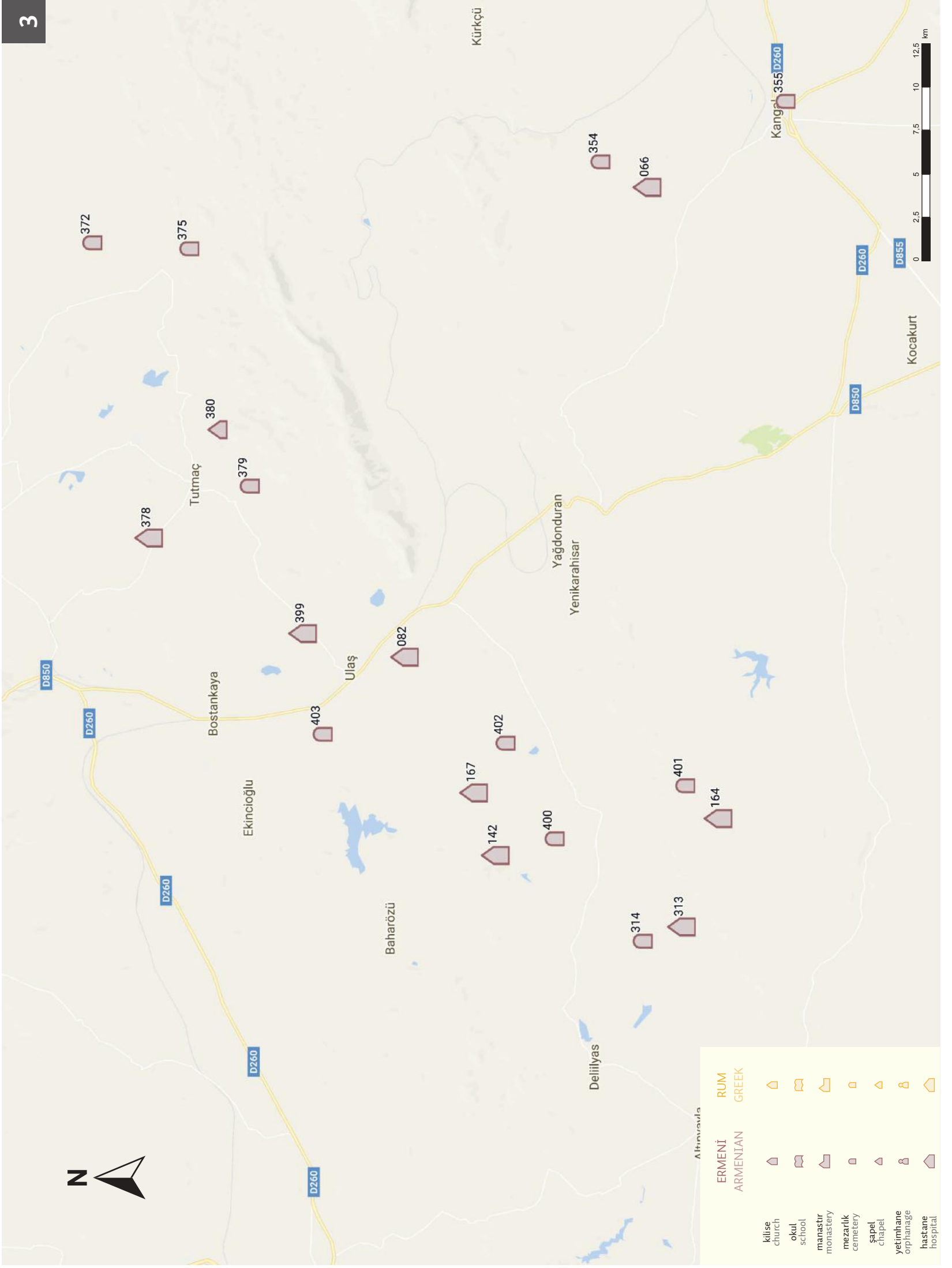

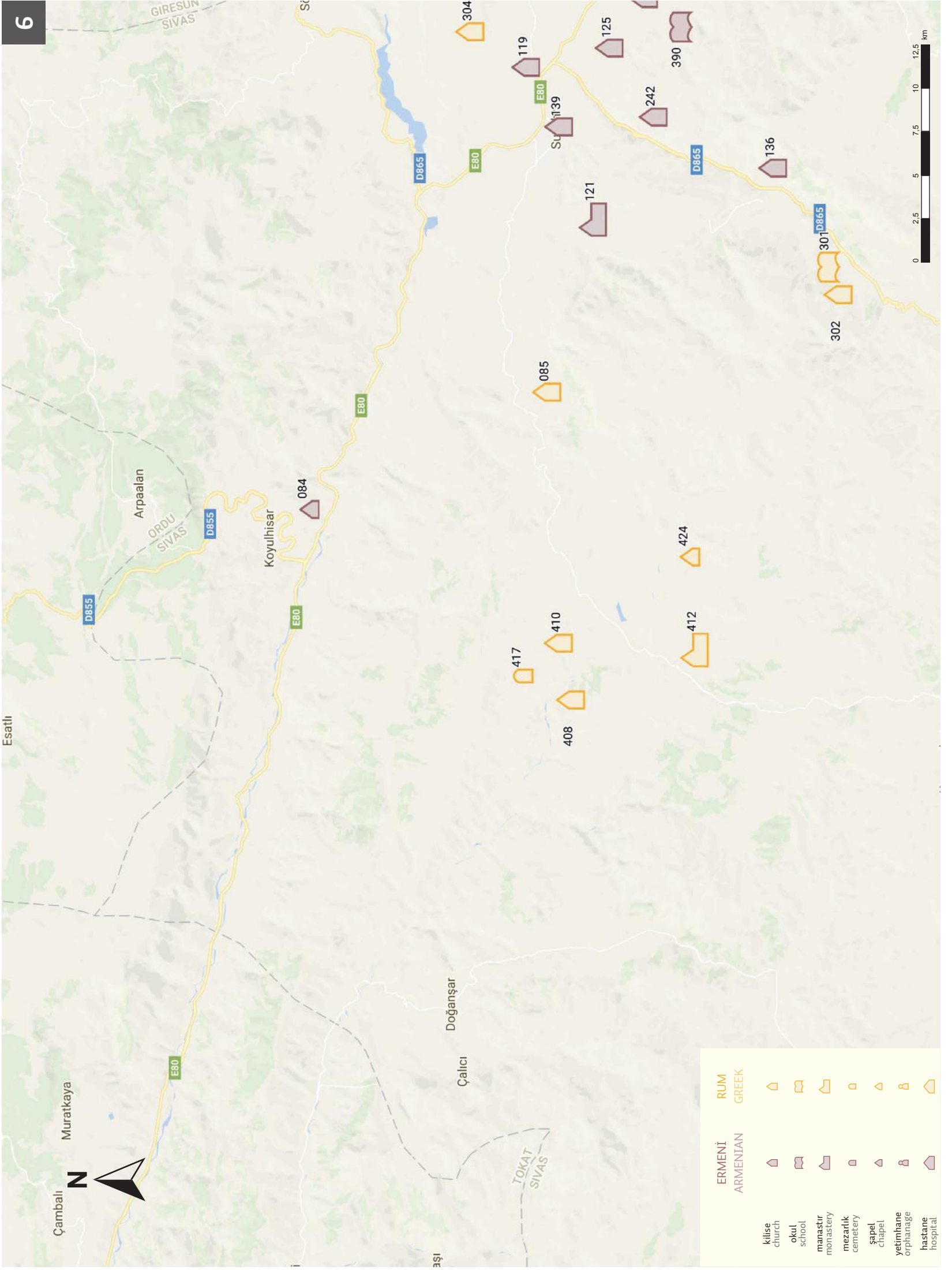

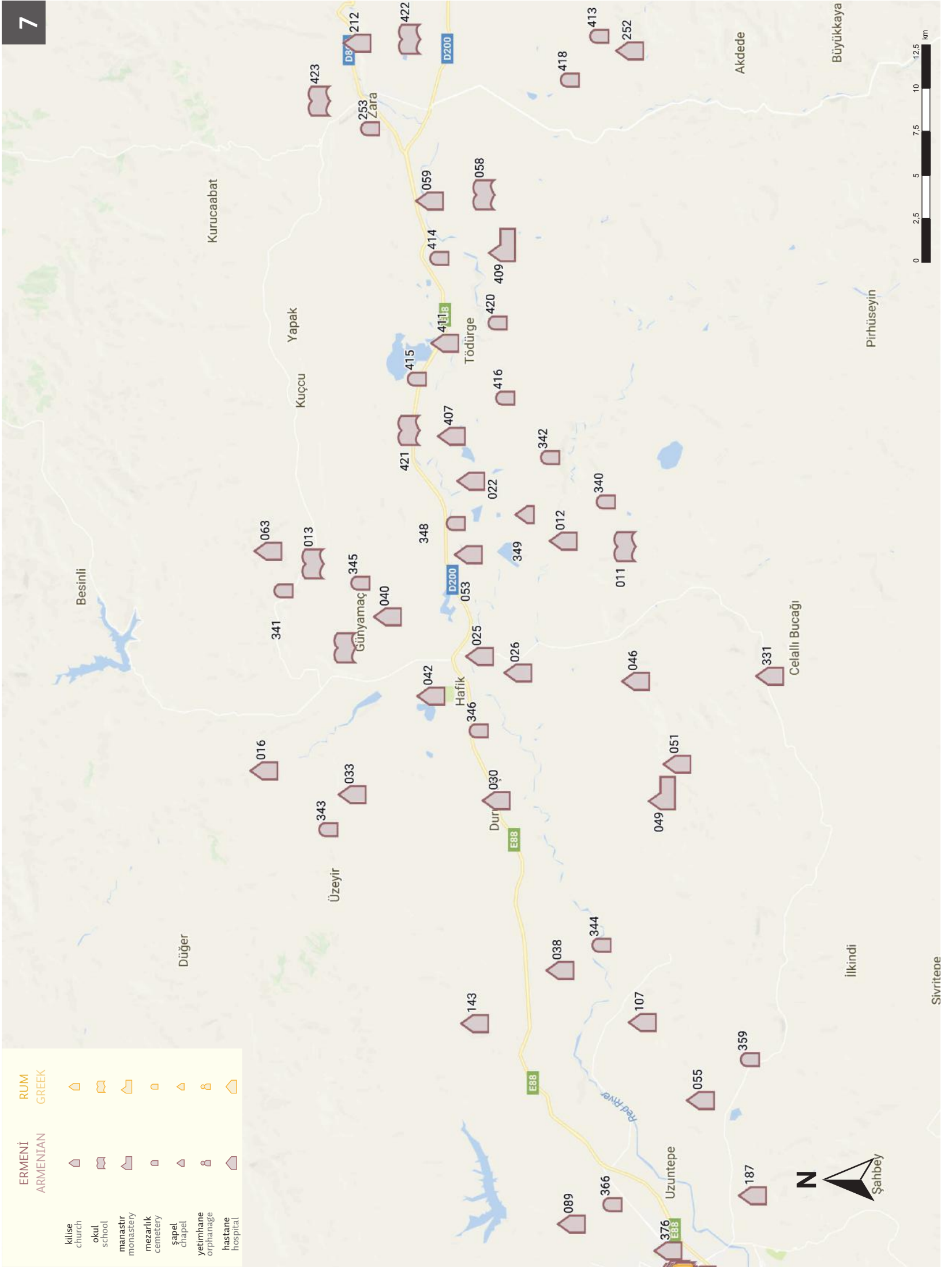

010

Akıncılar, Göllüce köyündeki (eski adıyla Abana) **Surp Boğos Bedros Kilisesi**. 1883 yılında yapılan kilisenin apsisi ve dört duvarı hâlen ayakta.

The **Surp Boghos Bedros Church** in the village of Göllüce (formerly Abana), Akıncılar. The church was built in 1883, and its apse and four surrounding walls remain standing.

023

Akıncılar, Yeşilyazı mahallesinde bulunan **Garmrorag Surp Nişan Manastırı** kalıntıları. Şebinkarahisar Episkoposluğu makamı olarak işlev gören manastırdan bugüne birkaç duvar kalıntısı ulaşabilmiş.

The ruins of the **Garmrorag Surp Nshan Monastery** in the Yeşilyazı neighbourhood in Akıncılar. Today, all that remains of the monastery, which was the seat of Bishop of Şebinkarahisar, are stones from a few of its walls.

029

Divriği, Adatepe köyündeki (eski adıyla Pingen) **Surp Yerits Mangants Kilisesi**. 1915'ten önce 1200 nüfusu olan köyün dört kilisesinden biri. Fırat yakasında olmasıyla tanımlanan kilise bugün nehrin taşması nedeniyle çamurla dolmuş halde.

The Surp Yerits Mangants Church in the village of Adatepe (formerly Pingen), Divriği. It is one of the four churches in the village, which before 1915 had a population of 1200. The church, which stands on the banks of the Euphrates, is today filled with mud due to flooding from the river.

032

Divriği, Adatepe köyündeki (eski adıyla Pingen) **Surp Hireşdagabed Kilisesi**. 1915'ten önce 1200 nüfusu olan köyün dört kilisesinden biri. Yeni köprü'nün kenarında, depo olarak kullanılıyor.

The Surp Hireşdagabed Church in the village of Adatepe (formerly Pingen), Divriği. It is one of the four churches in the village, which before 1915 had a population of 1200. The church is located next to the new bridge, and is currently used as a warehouse.

047

Divriği, Güresin köyündeki **Surp Toros Manastır**'nın kilisesi. Dört duvarı ve çatısı ayakta, duvarlarında ziyaret haçlarının hâlen belirgin olduğu kilise harabe halinde.

The church of the **Surp Toros Monastery** in the village of Güresin, Divriği. The church stands in ruins, but its four walls and roof remain, and pilgrimage crosses can be seen on the walls.

051

Divriği, Kavaklısu köyündeki (eski adıyla Armutak) **Surp Kevork Kilisesi**. İki duvarı ve çatısı yıkılmış olan kiliseden geriye üç apsis kalmış durumda. Harabe halde olan kilisenin üç apsisi mavi çadırla kapatılmış.

Surp Kevork Church in the village of Kavaklısu (formerly Armutak), Divriği. The roof and two walls of the church have collapsed, whilst three apses remain standing. The three apses of the ruined church have been closed over with blue canvas.

054

Divriği merkezine yakın Kayaburun köyündeki (eski adıyla Odur) **Surp Tovmas Kilisesi**. 1833'te yapılmış kilise bugün ayakta, ancak duvarları ve çatısı hasar görmüş.

The Surp Tovmas Church in the village of Kayaburun (formerly Odur), close to central Divriği. The church, which was built in 1883, is still standing, but with damage to its roof and walls.

055

Divriği merkezine yakın Kayaburun köyündeki (eski adıyla Odur) **Paylevank Manastırı** ve manastırın **Surp Hagop Kilisesi**. Kilise bugün Kara Yakup Baba ziyaret yeri olarak biliniyor.

The Paylevank Monastery and its **Surp Hagop Church**, in the village of Kayaburun (formerly Odur) close to central Divriği. Today the Church is known as the Kara Yakup Baba shrine.

059

Divriği, Kayacık köyündeki (eski adıyla Mırvana/Murmana) **Surp Asdvadzadzin Kilisesi**'nin yerinde Dönence adıyla bir park yapılmış. Kiliseden geriye hiçbir şey kalmamış.

A park called Dönence was built on the site of the **Surp Asdvadzadzin Church** in the village of Kayacık (formerly Mırvana/Murmana), Divriği. Nothing remains of the church today.

067

Divriği, Maltepe köyü (eski adıyla Hurnavil) yakınlarında, yerel halk tarafından Karabaş Venk olarak anılan **Surp Krikor Lusavoriç Manastırı**. Kiliselerin giriş kısımları yıkılmış, duvarlarında delikler ve zeminde kazı izleri bulunuyor.

The Surp Krikor Lusavoriç Monastery, known by locals as Karabaş Venk, close to the village of Maltepe (formerly Hurnavil), Divriği. The monastery is believed to have been built in the 11th or 12th century. Today, there are fruit trees and two ruined churches in the extensive monastery grounds. The entrances of the churches have collapsed, and there are holes in their walls and marks of treasure hunting on the land.

070

Divriği merkezindeki **Surp Asdvadzadzin Kilisesi**. Divriği Kalesi eteklerinde bulunan kilisenin çatısı çökmüş, sütunları yıkılmış ve duvarlarında delikler bulunuyor.

The Surp Asdvadzadzin Church in central Divriği, in the foothills below Divriği Fortress. The roof of the church has collapsed, its columns destroyed, and there are holes on the walls.

071

Divriği merkezindeki **Surp Arakelots Kilisesi**. Divriği Kalesi eteklerinde bulunan kilise yol yapımı sırasında yıkılmış, yamaca yaslanmış tek bir duvarı kalmış.

The Surp Arakelots Church in central Divriği, below Divriği Fortress. The church was destroyed during road construction, and only one of its walls, resting on the slope, remains.

085

Divriği, Uzunkaya köyündeki (eski adıyla Parzam/Parğam) **Surp Asdvadzadzin Kilisesi**. Binası ve apsileri kalmış olan kilise samanlık olarak kullanılıyor.

The Surp Asdvadzadzin Church in the village of Uzunkaya (formerly Parzam/Parğam), Divriği. The church building and apses remain standing and are today used as a barn.

091

Gemerek, Çepni'deki **Surp Sarkis Kilisesi**. Bir dönem depo olarak kullanılan kilise bugün belediye mülkiyetinde. Onarım ve yeniden kullanım projeleri hazırlanıyor.

The Surp Sarkis Church in Çepni, Gemerek. The church, which was once used as a warehouse, is today owned by the municipality. Projects to renovate and reopen the church are under development.

095

Gemerek, Dendil köyündeki **Surp Asdvadzadzin Kilisesi** kalıntıları. Bugün özel mülk olan kilise arsası üzerinde, kalıntılar kullanılarak ev yapılmış.

The ruins of the **Surp Asdvadzadzin Church** in the village of Dendil, Gemerek. Today, the site of the church is private property, and stones from the church were used to build a house on the land.

116

Gürün, Karahisar köyünde ziyaret yeri olarak kullanılan tepe. Köyde yaşayan son Ermeni kadın buranın taşlarının çıkarılmamasını istemiş. Tepede bugün bayrak dikili.

The hill used as a pilgrimage site in the village of Karahisar in Gürün. The last Armenian woman living in the village requested the stones not be removed. Today, a flag flies from the top of the hill.

121

Gürün merkezindeki **Surp Asdvadzadzin Katedrali**. Çökmüş durumdaki çatısının yanında farklı noktalarda hasar gören yapı bir dönem hapisane, sonrasında da sinema (Kale Sineması) olarak kullanılmış.

The **Surp Asdvadzadzin Cathedral** in central Gürün. The building was used as a prison and then as a movie theatre (Kale Cinema). Its roof has collapsed and damage to the walls can be seen in various places.

Gürün çevresindeki mağaralar.

The caves in Gürün

161

Hafik, Durulmuş köyündeki (eski adıyla Gavra) **Surp Sarkis Kilisesi**'nden arda kalan mağara. Bir dönem samanlık olarak kullanılan yapıda ziyaretçi haçları duruyor.

This cave was a part of the **Surp Sarkis Church** in the village of Durulmuş (formerly Gavra), Hafik. For a time, the cave-church was used as a barn, and pilgrimage crosses can still be seen on the walls.

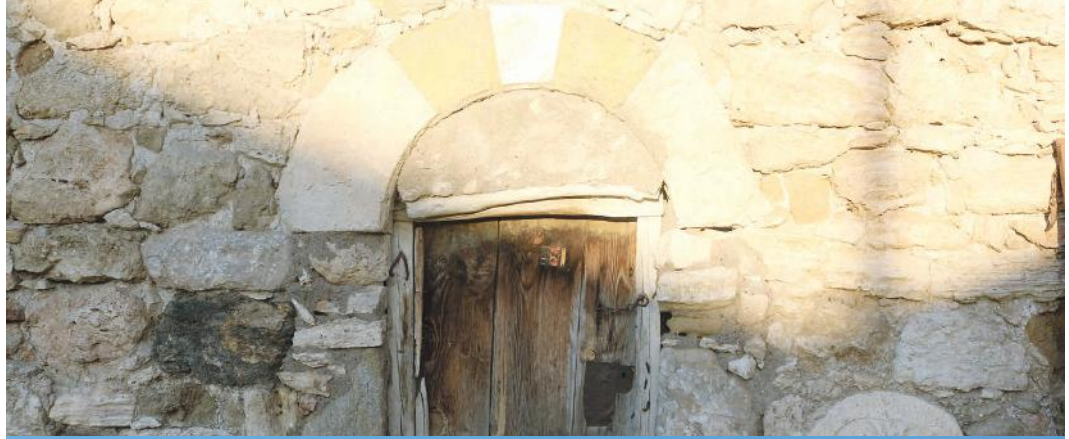
163

Hafik, Düzyayla köyündeki (eski adıyla Horohon) **Surp Hireşdagabed Kilisesi**. Duvarları hâlen ayakta duran kilisenin çatısının bir kısmı yıkılmış ve içeride kazı yapılmış. Harabe haldeki kilisenin sütunlarında yazılar ve ziyaret haçları bulunuyor.

The Surp Hireşdagabed Church in the village of Düzyayla (formerly Horohon), Hafik. Although its walls are still standing, part of the roof of the church has collapsed and traces of treasure hunting can be seen inside. Writing and pilgrimage crosses are visible on the columns of the heavily damaged church.

167

Hafik, Gökdin köyündeki (eski adıyla Gövdün) **Surp Asdvadzadzin Kilisesi**. Özel mülk olan yapı samanlık olarak kullanılıyor, binanın içine dolu olduğu için girilemedi.

The Surp Asdvadzadzin Church in the village of Gökdin (formerly Gövdün), Hafik. The building, now private property, is currently used as a barn. Since the building was filled with hay, it was not possible to go inside.

170

Hafik, Günyamaç köyündeki (eski adıyla Purapert) **Surp Toros Kilisesi**. Köy taşındığı için, kilisenin etrafı boşaltılmış, hâlen defineciler tarafından kazı yapıldığı gözlemlendi.

Surp Toros Church in the village of Günyamaç (formerly Purapert), Hafik. Since the village was evacuated, the environs of the church were vacated; treasure hunters still come here to dig for treasure.

181

Hafik, Tuzhisar köyündeki (Ermeni adıyla Hağt) **Surp Garabed kilisesi**. Ön cephesinde derin bir çatlak olan yapı, yıkılma tehlikesine rağmen çatısıyla birlikte ayakta. Depo olarak kullanılıyor.

The Surp Garabed Church in the village of Tuzhisar (Haght in Armenian), Hafik. Despite a deep crack in the front façade and the risk of collapse, the church walls and roof are still intact. It is currently used as a warehouse.

Hafik bölgesinde yaygın şekilde kullanılan geleneksel çatı sistemi.

Traditional ceiling system widely used in Hafik.

196

Kangal, Bahçeliyurt (eski adıyla Kilise) köyündeki **kilise**. Bugün küçük apsisinin bir kısmının ayakta olduğu kilisenin taşları köyde ev yapımında kullanılmış.

The church in the village of Bahçeliyurt (formerly Kilise), Kangal. Part of the small apse remains, but stones from the church were used to build houses in the village.

202

Kangal, Mancılık köyündeki **Surp Toros Manastırı Kilisesi**. Taşları sökülerek Kangal Çarşı Camisi yapılırken kullanılmış.

The church of Surp Toros Monastery in the village of Mancılık, Kangal. The stones of the church were removed and used to build the Kangal Çarşı Mosque.

203

Kangal, Mancılık köyünün **Ermeni mezarlığı**, yüzlerce mezar taşının ve başka yapılardan kalmış taşların bulunduğu arazi.

An area of land in the village of Mancılık, Kangal, on the hillside opposite the **Surp Toros Monastery**, that is scattered with hundreds of tombstones and stones from various buildings.

245

Merkeze yakın Mereküm dağlarının eteklerinde, **Surp Hıntragadar Manastırı'nın Surp Asdvadzadzin Kilisesi** ve tesislerinin kalıntıları. Honorgıdur ve Huykesen adları ile de biliniyor. Hâlen ziyaret yeri olarak kullanılıyor.

The ruins of the **Surp Asdvadzadzin Church** and its adjacent buildings, located in the grounds of the **Surp Khntragadar Monastery**, in the foothills of Mount Mereküm close to the city centre. The site is also known by the names Honorgıdur and Huykesen and is still used as a pilgrimage site.

253

Merkeze bağlı Dörteylül Köyü'nde (eski adıyla Pırknik) bulunan, özel bir binanın yapımında kullanılmış **Ermeni mezar taşı**. Köyde varlığı bilinen iki kilise de ayakta değil.

An Armenian tombstone used in the construction of a private building in the village of Dörteylül (formerly Pırknik), Sivas. Two churches are known to have stood in the village, but neither remains today.

257

Merkezdeki **Surp Asdvadzadzin Katedrali** 1950'lerin başında yıkıldıktan sonra taşların kullanıldığı binalardan biri. Sivas'ta Ermeni cemaatinin varlığına rağmen 1915'ten yıkımına dek kilise kapalı kalmış ve kullanılmamış. Kilisenin yerinde bugün Arı Sitesi bulunuyor.

A building for which stones from the **Surp Asdvadzadzin Cathedral** in Sivas were used after the cathedral was demolished in the beginning of the 1950s. Despite Armenians living in Sivas, the church was closed and not used from 1915 until it was demolished. Today a residential estate called Arı Complex stands on the site.

267

Merkez, İşhane köyündeki **Surp Nigoğayos Kilisesi**. Cami olarak kullanılıyor, kapalı kapı arkasında kilisenin apsisi görünüyor.

The **Surp Nigoğayos Church** in the village of İşhane, Sivas. Now used as a mosque, the apse of the church can be seen behind the closed door.

272

Merkezde **Kırk Şehitler Şapeli**'nin bulunduğu yer. Bugün yerinde Kırklarınarı sokağı olan şapel 20. yüzyıla kadar, 3. yüzyılda Kırk Şehitler'in donarak öldüğü gölün burada olduğu inancıyla ziyaret yeri olmuş.

Kırklarınarı Street, the location of the **Forty Martyrs Chapel** in Sivas. Until the 20th century the chapel was a pilgrimage site, due to the belief that this was the location of the lake where forty martyrs froze to death in the 3rd century.

273

Şehir merkezinde **Aziz Vlas'ın mezarı**. Gök Medresesinin hemen yanında, Müslümanların Boğaz Evliyası olarak tanıdıkları dünya Hıristiyanlığı tarihi için önemli bir kişilik olan Aziz Vlas'ın mezarı 20. yüzyıla kadar ziyaret yeri idi.

The tomb of Saint Blaise, next to Gök Madrasa, in central Sivas. The tomb of Saint Blaise — an important figure in the history of Christianity and known as the 'Saint of Throats' by Muslims— was a pilgrimage site until the 20th century.

279

Merkez, Kızılkavraz (eski adıyla Kavraz) köyündeki **Surp Pırgıç Kilisesi**. Bugün cami olarak kullanılan yapı korunmuş, caminin minaresi binaya yapışık olarak inşa edilmemiş.

The Surp Prgıç Church in the village of Kızılkavraz (formerly Kavraz), Sivas. The building, now used as a mosque, has been preserved and the minaret built as a separate construction from the original structure.

288

Merkez, Tavra köyünün, bugün Paşa Fabrikası olarak bilinen mesire alanı yakınında, askerî alanda bulunan **Surp Sarkis Kilisesi**. Kilisenin onarım ve ibadete açılması için çalışmalar sürüyor.

The Surp Sarkis Church, located in the military zone close to the picnic area known as 'Paşa Fabrikası' in the village of Tavra, Sivas. Renovation work continues, with the aim of opening the church to worship.

291

Merkez, Tavra köyü yakınında **Surp Hagop Manastırı'nın** bulunduğu tepe. Askerî alan içinde olduğu için ziyaret edilemedi.

The hill on which **the Surp Hagop Monastery** is located, close to the village of Tavra, Sivas. Since the site lies within the military zone, it was not possible to visit.

292

Merkez, Tavra köyü yakınındaki **Surp Anabad Manastırı** kalıntıları. Askerî alan içinde olduğu için ziyaret edilemedi.

The ruins of the **Surp Anabad Monastery**, close to the village of Tavra, Sivas. Since the site lies within the military zone, it was not possible to visit.

293

Merkez, Tavra köyünde hâlen kullanılan **Ermeni Mezarlığı**. Anabad Manastırı'nın eski mezarlığı olduğu tahmin edilen mekân, Sivas Belediyesi Mezarlıklar Müdürlüğü'ne bağlı.

The still used **Armenian Cemetery** in the village of Tavra. The cemetery is believed to have been the cemetery of the Anabad Monastery, and is now run by the Directorate of Cemeteries of Sivas Municipality.

306

Suşehri, Arpayazı (eski adıyla Komeşdun) köyü, Kılıçkaya Barajı yapılırken taşınmış, köydeki iki kilise **Surp Sarkis** ve **Surp Asdvadzadzin** önce baraj altında kalmış, sonra yükseklikleri tehlikeli olduğu için diğer binalarla birlikte yıkılmış.

Residents of the village of Arpayazı (formerly Komeşdun) in Suşehri were relocated when the Kılıçkaya Dam was built. The two churches in the village, **Surp Sarkis** and **Surp Asdvadzadzin**, were submerged by the floodwater released from the dam and then demolished with other buildings as their taller sections posed a danger.

319

Suşehri, Çataloluk (eski adıyla Sis) köyündeki **Arakelots Kilisesi**. Tarlaların içinde yer alan yapı hasar görmüş olsa da, çatısı dahi kısmen ayakta.

The Arakelots Church in the village of Çataloluk village (formerly Sis) in Suşehri. The church has suffered significant damage but the walls and roof remain partially intact.

325

Suşehri, Eskişar (eski adıyla Eskişehir) köyündeki kale ve büyük olasılıkla **Surp Minas Kilisesi**. Bugün bayrak dikili olan tepeye köyün içinden çıkılıyor.

The fortress and what is believed to be the **Surp Minas Church** in Eskişar (formerly Eskişehir), Suşehri. Today, a flag flies from the top of the hill, which can be reached through the village.

340

Suşehri, Şarköy (eski adıyla Sarkemibeli) köyündeki **Panagiya Rum Kilisesi**'nin yerinde yapılmış köy camisi.

The village mosque built in place of the **Panagiya Greek Church** in the village of Şarköy (formerly Sarkemibeli), Suşehri.

356

Şarkışla, Kömürkaya (eski adıyla Lisanslı) köyü **mezarlığı**. Geriye sadece bazı taşların kaldığı mezarlığın bir kısmından toprak yol geçiyor.

The cemetery of the village of Kömürkaya (formerly Lisanslı), Şarkışla. A dirt road runs through part of the cemetery, where only a few remaining tombstones can be seen.

375

Ulaş, Kurtlukaya köyündeki **Surp Pirgiç Kilisesi**'nin yeri. Köyün biraz dışında kalan mekânda duvar kalıntılarında rastlamak mümkün. Köyde Ermenilerden kalma başka binalar da mevcut.

The location of the **Surp Pirgiç Church** in the village of Kurtlukaya, Ulaş. It is possible to see the remains of some walls just outside the village. Other Armenian buildings can be found in the village.

380

Mezarlık, Ulaş merkezde korunan tek Ermeni yapısı. Birçok mezar taşının olduğu mezarlığın içinden geçen bir yol mezarlığı ikiye bölmüş.

The cemetery, which contains many tombstones, is the only Armenian structure preserved in the centre of Ulaş. A path divides the the cemetery into two sections.

386

Yıldızeli merkezde, Kilise Mahallesi olarak bilinen muhitin devamındaki tepenin başında yer alan **Ermeni mezarlığı**. Çitle çevirilen mekânda birçok mezar taşı bulunuyor.

The Armenian Cemetery at the top of the hill next to the Kilise Neighbourhood in the centre of Yıldızeli. The cemetery has many tombstones in the cemetery and is enclosed with a fence.

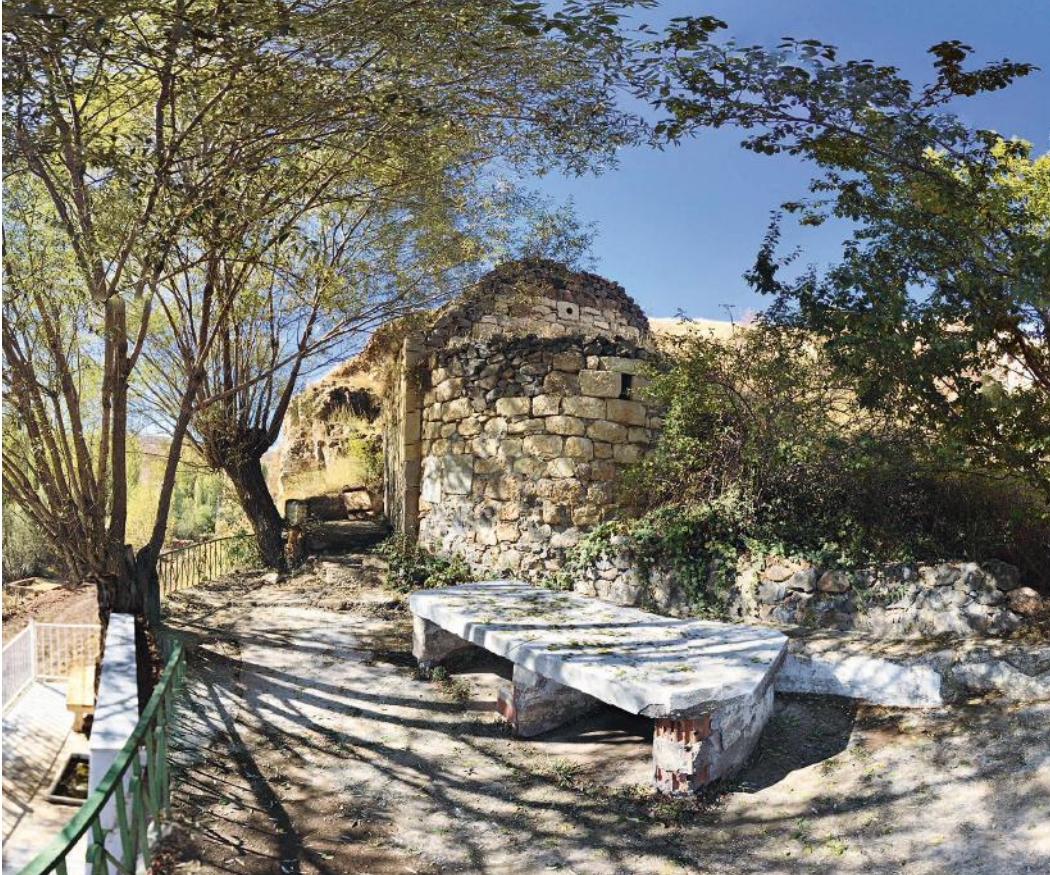

388

Yıldızeli merkeze yakın, Tatarın Mevkisi olarak bilinen yerdeki **ziyaret yeri**. Ermeniler tarafından son zamanlara kadar ziyaret edilen mekân 'venk' yani manastır olarak biliniyor.

A **pilgrimage** site in the area known as Tatarın Mevkisi close to the centre of Yıldızeli. The site which has been visited by Armenians pilgrims until recently is known as 'venk', meaning monastery.

392

Zara, Alişir (eski adıyla Meryem Ana) köyündeki **Meryem Ana Manastırı** şapellerinden biri. Mekân resmî olarak müze ve hâlen ibadet için ziyaret ediliyor.

One of the chapels of the **Meryem Ana (Virgin Mary) Monastery** in the village of Alişir (formerly Meryem Ana), Zara. The site is officially a museum and is still used for worship.

393-396

Zara, Aşağı Ekinli (eski adıyla Devekse/Tevotsa) köyündeki **Surp Garabed Kilisesi ve okulu**. Tamamen yıkılmış haldeki kilise binasının sadece temelleri ve bazı taşları duruyor. Özel mülkiyetteki okul binası yenilenecek ev olarak kullanılmış.

The Surp Garabed Church and school in the village of Aşağı Ekinli (formerly Devekse/Tevotsa), Zara. Now in ruins, only the foundations and some stones of the church building still remain. The school building, which is today privately owned, was renovated and is used as a house.

406

Zara, Kayadibi (eski adıyla Keçeyurdu) köyündeki **Rum kilisesi**. Ayakta olan yapı 1924'te köye Boşnak göçmenler yerleştirildikten sonra camiye çevirilmiş. Dönüşüm sırasında apsilerinin yıkıldığı tahmin ediliyor. Bugün kullanılmıyor.

The Greek Church in the village of Kayadibi (formerly Keçeyurdu), Zara. The church building, which is still standing today, was converted into a mosque after Bosnian immigrants arrived in the village in 1924. It is believed that the apses were destroyed during the conversion. The building is no longer in use.

411

Zara merkezdeki **Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi**'nin yeri. Birkaç taş görünen yapı, Zara'da Ermeni cemaatinin varlığını sürdürdüğü 1960'lı yıllara dek yıkık halde duruyorken, bugün tamamen yok olmuş.

The location of the **Surp Krikor Lusavoriç Church** in central Zara. The building was still standing, despite damage, in the 1960s, when there was still an Armenian community in Zara. Today, however, only a few stones of the church remain.

413

Zara merkezinde **Ermeni mezarlığı**. Uzun süre sahipsiz kalan mezarlık alanı 2016 yılında çitle çevrilmiş ve mezarlık olarak yeniden kutsanmış.

The **Armenian Cemetery** in central Zara. In 2016 the cemetery, which had lay abandoned for a many years, was again consecrated as a cemetery and enclosed with fences.

416

Zara, Müslümabat (eski adıyla Alakilise) köyündeki **Surp Minas Kilisesi**. Kızılırmak nehrine bakan bir tepenin yamacında inşa edilen kilise bir süre cami olarak kullanılmış, bugün faaliyette değil.

The **Surp Minas Church** in the village of Müslümabat (formerly Alakilise) in Zara. The church, located on the slopes of a hill facing the Kızılırmak River, was converted into a mosque, but is no longer in use today.

418

Zara, Müslümabat (eski adıyla Alakilise) köyündeki **Narekyan Okulu**'nun binası. Ayakta kalmaya devam eden okullardan biri olan yapı onarılmış ve 'köy konağı' olarak kullanılıyor.

The building of the **Narekyan School** in the village of Müslümabat (formerly Alakilise) in Zara. One of the few school buildings still standing, it was renovated and is used as a village hall.

Zara'nın Tödürge Köyü yakınlarında kutsal kabul edilen kayalıklar. Ziyaret yeri olarak kullanıldığı biliniyor.

Cave formations in Zara's Tödürge Village used as pilgrimage sites.

425

Sivas merkezde ayakta kalan tek kilise, **Misyoner Cizvit Kilisesi**. Eskiden çan kulesi ayakta olan yapı bir süre Verem Hastalıkları Hastanesi olarak işlev gördükten sonra, Kültür Bakanlığı Gençlik Merkezi olarak kullanılmaya başlanmıştır.

The Jesuit Missionary Church, the only church still standing in central Sivas. The church, which previously had a bell tower, was used as a Tuberculosis Hospital before it became a youth centre run by the Ministry of Culture.

II. KISIM

HAFIZA VE KÜLTÜREL MİRAS

PART II

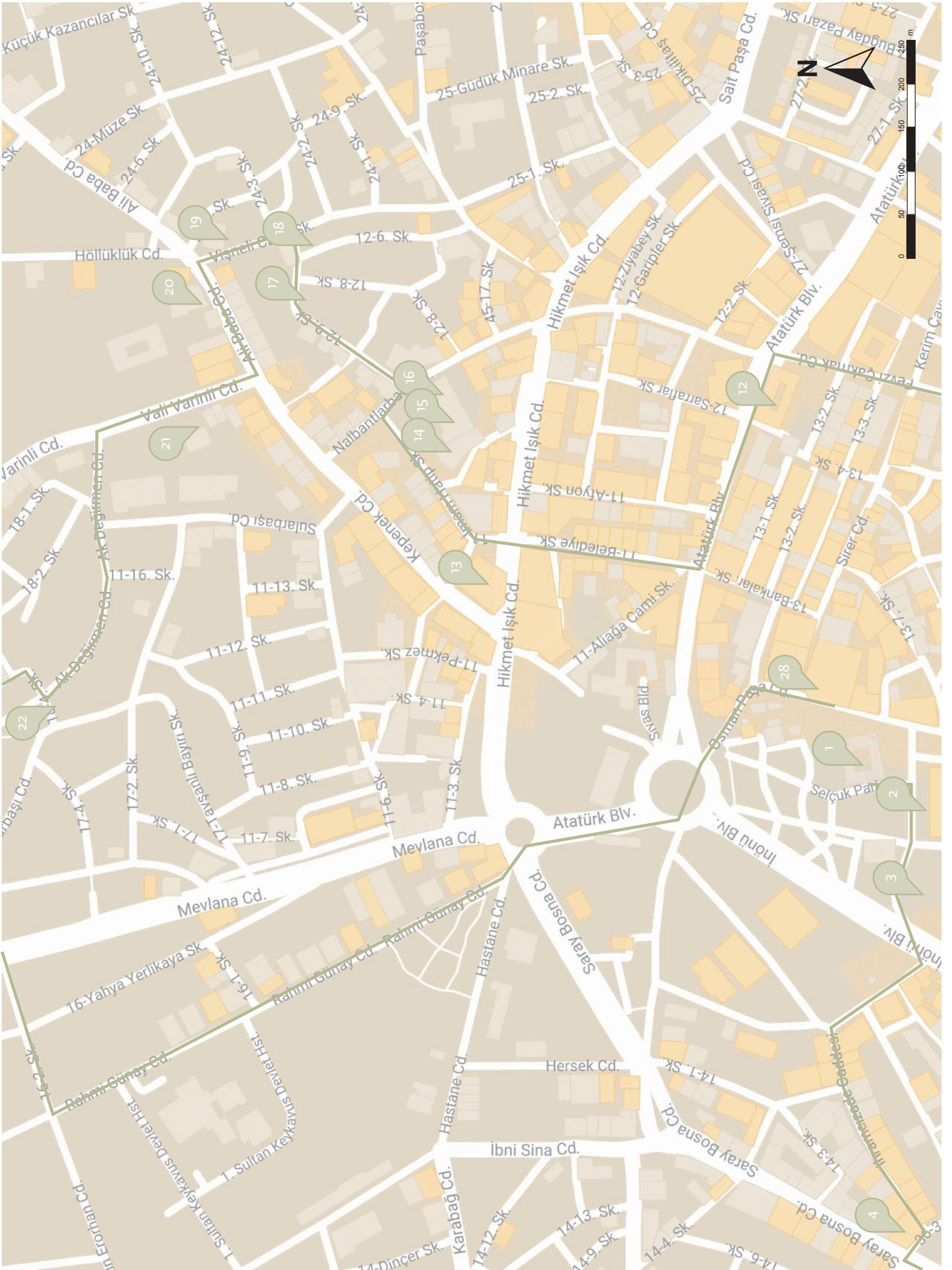
**MEMORY AND CULTURAL
HERITAGE**

Map labels include street names such as Atatürk Bv., Mevlana Cd., Saray Bosna Cd., and various numbered streets (e.g., 12-6. Sk., 11-12. Sk.).

- 1
- 2
- 3
- 4
- 7
- 12
- 13
- 14
- 15
- 16
- 17
- 18
- 19
- 20
- 21
- 22
- 28

UNUTULMUŞ SOKAKLARDA BİR YÜRÜYÜŞ: SİVAS HAFIZA TURU

Saha araştırmaları boyunca birlikte çalıştığımız, hafızalarına ve arşivlerine danıştığımız Sivaslıların yol tarifleriyle, geçmiş üzerine düşünerek Sivas sokaklarında yürüyoruz. Bu tur için ön hazırlık yaparken en çok kullandığımız kaynaklardan biri Arakel Badrig'in iki ciltlik *Sivas Ermenileri Tarihi* oldu.¹

Tura Sivas kent merkezinde tarihî dokunun kısmen korunabildiği şehir meydanından başlıyoruz. Buruciye, Şifaiye ve Çifte Minare medreseleri (konum 1-2-3) bize Selçuklu yapısının görkemini, yüzyıllardır kadim şehrin merkezini donatan yapılar, zamane toplumu ve topluluklar arasındaki ilişkileri düşündürüyor. Selçuklu bir hükümdar, Ermeni bir bani taş ustası, Rum bir tüccar ve kim bilir başka kimlerin emeği dokunmuş bu kültürel mirasa. Refahın göstergesi olan bu yapılar, bir yandan da bizi yüzyıllar öncesine, Sivas'ın Anadolu'nun en önemli şehirlerinden biri olduğu dönemlere götürüyor. Üzerinde durduğumuz meydan, Mezopotamyalıların ve Venediklilerin ticaret yaptığı bir Anadolu şehrinin meydanı. 13. yüzyılda Cenevizlilerin burada elçiliği olduğunu, şehirde Yahudilerin yaşadığını, Bulgari Medresesi'ni hatırlıyoruz. O çağda yakınlardaki Ermeni manastırları kurulalı iki asır geçmiş, Selçuklular Anadolu'da hanlar ve medreseler kuruyordu.² Tarihten öğrendiklerimiz, bu toplumların hiçbirinin kapalı, izole yaşamadığını anlatıyor. Yerli-yabancı ayrımının bile bugünkü anlayışımızdan farklı olduğu bu çağda, toplumlar beraber nasıl yaşayacakları üzerine odaklanarak kurmuştu bu şehri.

Sivaslı Arakel Badrig'in haritasını takip ediyoruz. Badrig'in kitabında yer verdiği haritanın çevirisi *Sivas 1877* kitabında yer alıyor.³ Medreselerin ve tarihî meydanın yanından ilerleyip, İnönü Bulvarı'na varıyoruz. Badrig'in haritasında bulvar yok, henüz bu bulvarın olduğu alanda Kanlı Bahçe, Zare Kapı, Kırık Kanat ve Kayseri Kapısı mahalleleri var. Mahalle isimlerinin bazıları hâlen Sivas'ın yerlileri tarafından kullanılıyor. Örneğin Zare Kapı'yı bulamadıysak da, Kayseri Kapısı'nı birçok

Çifte Minare Medrese

Double Minaret Madrasa

Surp Pırgiç Kilisesi'nin yeri

The place where Surp Prgich Church was standing

A WALK THROUGH FORGOTTEN STREETS: SIVAS MEMORY TOUR

With the help of directions provided by the locals of Sivas with whom we worked during field research and whose memories and archives served as a guide for us, we walk through the streets of Sivas, reflecting on the past. While we were laying the groundwork for this tour, Arakel Badrig's two-volume work *History of the Armenians of Sebastia*¹ was one of the sources that we frequently used.

Our tour begins in the city center of Sivas, where the historical fabric is somewhat protected. Madrasas of Buruciye, Şifaiye and Çifte Minare (location 1-2-3) make us think about the splendor of Seljuk buildings, structures that have been adorning the center of the ancient city for centuries, and the relationships between today's society and communities. A Seljuk ruler, an Armenian stone mason, a Greek tradesman and many other figures contributed to this cultural heritage. These structures indicate past prosperity and take us back centuries to the time when Sivas was one of the most important cities of Anatolia. The square where we are standing is the square of an Anatolian city where Mesopotamians and Venetians engaged in trade. We remember that the Genoese had an embassy here in the 13th century, Jews once lived in the city, and there was a Bulgari Madrasa. At that time, Armenian monasteries here were two centuries old and Seljuks had been building caravanserais and madrasas in Anatolia.² What we learned from history suggests that none of these societies were closed and isolated. In those days when even the distinction between native and foreign was different from our current understanding, communities built this city by focusing on how they could live together.

We keep going with the map drawn by Arakel Badrig of Sivas. The map was published in Badrig's book, and the Turkish version is found in the book *Sivas 1877*.³ Passing by madrasas and the historical square, we arrive in İnönü Boulevard. Badrig's map does not show the boulevard. Back

then Kanlı Bahçe, Zare Kapı, Kırık Kanat and Kayseri Kapısı neighborhoods were located in the place of this boulevard. Locals of Sivas still use the old names for some quarters. For instance, we could not find Zare Kapı, but many people are able to locate Kayseri Kapısı. The boulevard was built with the purpose of linking Sivas station and the governor's office through the shortest way possible:

When train services started at Sivas, the road was improved and also acacia saplings were planted along this street on both sides for the first time in Sivas in order to make it look more pleasant and to have a refreshing environment. This road, which is named İnönü Boulevard, was opened in 1931 as a highway. In 1937, the road was paved with cobblestones. In 1947, the street was concreted, which cost 150,000 liras. [...] Asphalted in 1965, this road leading to the hearts of locals of Sivas and the government building made the people feel honored and proud. For this road was the first seal of the republic in Sivas. Authorities of old times used to say that Sivas was like a province back in the day as well, it was a province that resembles a country.⁴

When we turn left onto Buruciye Street from İnönü Boulevard, we arrive in İhramacıade Street; someone looking for directions may also ask for the street of cafés. We see this street where there are modern cafés on Badrig's map as well. It shows Surp Prgich Church and Tarkmanchats School on the corner of the street. (location 4) Natanyan mentioned Surp Prgich Church as "Ameneaprgich" in 1877:

The beautiful 16-year-old church, small but striking, is recently renovated (...) It has only an altar and a small yard. The walls of the church are closed with iron cages so that the ones who are in the yard can also see the inside of the church.⁵

Turning our backs to the center, we walk to the intersection where Sofu Yusuf Mosque is located. We see that the map shows a stream running through it, but today it is not

kişi gösterebiliyor. Bulvar Sivas garı ve Valilik binasını en kısa yolla birbirine bağlamak amacıyla yapılmış:

Sivas'a tren seferleri başladıktan sonra yolun kalan noksanlıkları bir taraftan tamamlanırken bir taraftan da caddenin hem görüntüsünü zenginleştirmek, hem de çevreyi ferahlandırmak düşüncesiyle, Sivas'ta ilk olarak bu caddeye bir baştan bir başa kadar karşılıklı akasya fidanları dikildi. İnönü Bulvarı adı verilen yol 1931 senesinde şose olarak hizmete açıldı. 1937 senesinde yola parke döşendi. 1947 yılında yüz elli bin lira masrafla cadde betonla kaplandı. [...] 1965 senesinde asfaltla kaplanan yol Sivaslıların kalbine, hükümet binasına giden bu yolla halk onurlandı gurur duydu. Çünkü bu yol Sivas'a vurulan ilk cumhuriyet mührüydü. Eski yöneticileri Sivas için; O eskiden de koskoca bir eyaletti devlet gibi bir vilayet derdi.⁴

İnönü Bulvarı'ndan Buruciye Sokak'a, sağa doğru döndüğümüzde, İhracacı Caddesi'ne geliyoruz, burayı yol tarihiyle bulmak isteyenler Kafeler Sokağı'nı da sorabilir. Modern kafelerin bulunduğu bu küçük sokağı, Badrig'in haritasında da görüyoruz. Köşesinde Surp Pırgıç Kilisesi ve Tarkmançats Okulu'nu gösteriyor (konum 4). 1877'de Natanyan, Surp Pırgıç Kilisesi'nden "Amenapırgıç" adıyla bahseder:

Küçük ancak gösterişli, on altı senelik güzel bir yapı olan kilise yeni onarılmıştır (...) Sadece mihrabı ve küçük avlusu vardır. Avluda bulunanların da kilisenin içini görebilmesi için, kilisenin duvarları demir kafeslerle kapatılmıştır.⁵

Merkeze sırtımızı dönüp yürüdüğümüzde Sofu Yusuf Camisi'nin bulunduğu göbeğe geliyoruz. Haritada burada bir dere var, ancak bugün görmek mümkün değil. Civarda yaşlılara sordüğümüzde, onlar da onaylıyor: Sivas'ın diğer dereleri gibi buradaki suyun da üstü kapanmış ve bulunduğumuz mahalle Örtülüpınar adını almış. Eski dereyi takip etmek niyetiyle göbekten Evliya Caddesi'ne dönüyoruz. Rotamız sırasıyla bizi Taşlı Sokak, Uzun Hacı ve Hakan Şahbaz sokaklarına götürüyor. Kahiroğulları Sokağı'na vardığımızda ırmağı takip etmeyi bırakarak İnönü Bulvarı'na dönüyoruz. Karşımızda Sivas Numune Hastanesi ve kenarında uzanan Mum Baba Caddesi görünüyor. Kahiroğulları Sokağı da Mum Baba Caddesi de Badrig'in haritasında da olan eski sokaklar. Sokağın solunda Surp Minas, sağında ise Surp Sarkis mahalleleri görünüyor. Surp Minas Kilisesi'nin olduğu arsada bugün Sivas İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü yer alıyor (konum 5). Buradan Uzunyol Caddesi yönüne devam ederek Numune Hastanesi'nin arkasına dolaşılıyor. Hastane ve komşu blokta bulunan diğer kamu kuruluşları: İl Özel İdaresi Lojmanı, Gazi Osman Paşa İlkokulu ve Şems-i Sivas Kütüphanesi, geçtiğimiz asırda 350 hane bulunan Surp Sarkis Mahallesi sınırlarını çiziyor. Surp Sarkis Kilisesi ve yanı başındaki Nersesyan Okulu'nun yerinde bugün Gazi Osman Paşa İlkokulu var (konum 6). Eski yapıları hatırlayan olup olmadığını merak ediyoruz, yaşlı bir amca "orada top oynardık" diye anlatıyor. Boş bir arsa olarak hatırlıyor.

Yıkılmadan öncesine yetişmemiş. Tur mihmandarımız Murat Gönkeser'e danışıyoruz:

M.G. O hastanenin arkasında küçücük bir kulübe gibi, altıya altı yahut da yediye yedi kare bir binaydı. Üstü yıkık virane bir yerd. SSK Hastanesi Valikonağı'nın karşısında küçücük bir yerd. Sonra da orada top sahası gibi bir yer vardı, çocuklar top oynarlardı orada; açık sahaydı.

Sözlü tarihe başvurarak Nersesyan Okulu, Surp Sarkis ve Surp Minas kiliselerinin ne zaman ve hangi koşullarda yok olduklarını tespit edemiyoruz. Natanyan, 1877'te Surp Sarkis'i şöyle anlatıyor:

İlk inşası 243 yıl önce olmuştur. Kilise altı sütun ve on kemer üzerine kuruludur. Kubbesi, demir kafesler ve pencerelerle çevrilidir. (...) Avluda ayrıca papaz ve talebelere ait mezarlar bulunmaktadır. Kilisenin içinde halka ayrılmış olan sağ bölümün arka tarafında altı karış uzunluğunda ve beş karış yüksekliğinde Sivaslı Nerses'in kara mermerden yapma mezarı bulunmaktadır.⁶

Natanyan'a göre, Ermeni kadınlar her ayın başında bu mezarı ziyaret eder ve orada bir papaz tarafından takdis edilirdi.⁷ Mihmandarımız Gönkeser'in çocukluk anılarından, bu adet in 20. yüzyılda da devam ettiğini anlıyoruz:

M.G. Yaşlılar oraya giderdi. Bizim yaşlı kadınların bu tip şeylere inançları birazcık daha fazlaydı. Ziyaretler ederlerdi, çocukluğumda elimden tutmuş, bir sefer de oraya gitmişliğim var... Mum yakarlardı, dua ederlerdi orada. Viran olmuş bir binanın içinde yakarlardı. Çok küçücük bir yer, yağma taşlar ile yapılmıştı. Sonra hastanenin yapıldığı dönemde orayı dümdüz ettiler. Zaten hastanenin arka bahçesi oldu oralar. Kale den baktığında kalenin dibine düşerdi.

Uzunyol Caddesi'nden, Sivas Kalesi'ne doğru çıkıyoruz. Bugün onarımlar ve 'güzelleştirmeler' sonucu kaleye ait bir şey görmek pek mümkün değil (konum 7).

Evlerin tamamı yıkıldıktan sonra sıra saat kulesinin yıktırılmasına gelmişti. Belediye Reisi maiyeti ile durumu yerinde görüp Kale'nin yıkıntılar arasında gezdikten sonra, babamla birlikte kahve içmek için bizim eve geldiler. Konuşmaların nihayetinde Rahmi Bey'in, 'Muhtar, bu hafta içinde saat kulesi Osman Çavuş'un nezaretindeki ekip tarafından yıkılırken senin de başlarında bulunmanı istiyorum.' sözlerine babam 'Reis Bey o asarı-ı atikadan olan saat kulesini yıktırmazsanız daha iyi olmaz mı? O memleketimizin bir simgesi olmuş, yapacağınız parka ayrı bir güzellik verir, ayrı bir tarihî değer verir.' diye karşılık vermiş, Rahmi Bey ise 'Muhtar bak, ben saatin yerine Atatürk'ün heykeli ile 4 Eylül'ü sembolize eden kocaman bir anıt yaptıracağım. O sebepten saat kulesinin yıktırılması gerekiyor.' deyince babam 'Siz daha iyisini bilirsiniz.' demekle yetinmişti.⁸

Surp Minas Kilisesi'nin yeri

The place where Surp Minas Church was standing

Surp Sarkis Kilisesi'nin yeri

The place where Surp Sarkis Church was standing

Sivas Kalesi'nde devşirme taşlardan yapılmış istinat duvarı

Retaining wall made with reused stones in the Sivas Fortress

possible to see it. We ask about this to the elders around and they affirm the map: just like the other streams of Sivas, this one is covered and the quarter is named Örtülüpınar [covered spring]. We turn to Evliya Street from the intersection in order to follow the path of the old stream. The road takes us to Taşlı Street and then to Uzun Hacı and Hakan Şahbaz streets respectively. When we arrive in Kahiroğulları Street, we leave the path of the stream and go back to the station street, namely İnönü Boulevard. We see Sivas Numune Hospital across and Mum Baba Street passing by the hospital. Since both Kahiroğulları and Mum Baba streets are old, we can see them on the Badriğ's map. On the left side of the street is Surp Minas quarter, on the right side is Surp Sarkis quarter. Today, the Sivas Provincial Directorate of Culture and Tourism stands on the land where Surp Minas Church was once located (location 5). We head towards Uzunyol Street and go round behind the hospital. There are other public institutions located on the hospital's block and the one next to it: the Special Provincial Administration Residence, Gazi Osman Paşa Primary School and Şems-i Sivas Library which constitute the borders of Surp Sarkis quarter. The quarter also had 350 households in the last century. Today, Gazi Osman Paşa Primary School is located Surp Sarkis Church and Nersesyan School used to be next to it (location 6). We wonder if there is anybody who still remembers the old building. One old man says "We used to play football there." In his memory, it was a vacant lot; at the time of the demolition he hadn't been born yet. We turn to our tour guide, Murat Gönkeser: "It was a square-shaped building behind the hospital, like a 6 or 7 square meters cottage. It was a ruin with its destroyed upper side. The SSK Hospital was a tiny place across from the Valikonağı. There was also a place like a football field where children played; it was an open air field."

Even with the help of oral history, we cannot ascertain when and how Nersesyan School, and Surp Sarkis and Surp Minas churches were destroyed. Natanyan wrote about Surp Sarkis in 1877:

It was built 243 years ago. The church was founded on six pillars and ten arches. Its dome is surrounded by iron cages and windows. (...) In the yard, there are graves of friars and pupils. Behind the right side area that is reserved for the people, there is the mausoleum of Nerses of Sivas, which is made of black marble and six spans long and five spans wide.⁶

According to Natanyan, Armenian women used to visit the mausoleum at the beginning of every month to receive a blessing from the friar. Childhood memories of our guide Gönkeser reveal that this tradition was maintained into the 20th century:

Kale tamamen yıkılmış olsa da mevkii Sivas'ı yüksekten görmek için muhteşem. Aşağı doğru aksi istikametten, Kaleardı Sokağı'ndan inerken duvarda farklı dönemlere ait devşirme taşlar gözümüze çarpıyor. Kale Parkı Sokağı'nı takip ederek Gök Medrese'ye varıyoruz. Medresenin hemen karşısında ise, küçük bir çim alanında, hiçbir tabela ya da işaret olmasa da, yerel halkın çok iyi bildiği Aziz Vlas mezarı (konum 8-9).

Tura devam ederken yolu biraz uzatmayı kabul edenler için burada bir ek seçenekten bahsedebiliriz. Gökmedrese Caddesi'ni takip ederek Kırklarınarı Sokağı'na gidenler, dünya Hıristiyanlık tarihinin en önemli hadiselerinden biri olan, Kırk Şehitlerin Roma İmparatorluğu'na direnişinin yaşadığı noktayı ziyaret edebilir (konum 10). Bugün ne yazık ki bu olaya dair bir gösterge, işaret yer almıyor.

Sivas şehrinin dışında güneye doğru dört-beş dakikalık mesafede Kızılırmak'a bir saat kala bir vadi içinde Karasun Manug adlı göl vardır. (...) Yakınında Türk evleri vardır. Türkler buraya 'Kırklar' diyerek büyük saygı gösterir ve bazen binanın bir şeye ihtiyacı olduğunda yapımına yardım ederler. Binanın güney tarafından su azar azar dışarı akmaktadır.⁹

Harmançayırı'nın demiryoluna yakın tarafında, bugünkü Üçlerbey Karakolu'nun tam karşısında, büyük ve kalın kavak ağaçlarının altında bir çeşme daha vardı. Bu çeşme çukurdaydı, etrafı taşlarla örülmüş, nerede ise yerin altında kalmıştı. Kuyuyu andıran bir çeşmeydi bu. Buraya Kırklarınarı denilirdi. Nenelerimizin söylediğine göre burada kırk tane kız, eşkiya saldırısına uğrayıp şehit olmuş. Yine sonradan öğrendim ki burası, Sivas'ın ilk yerleşim alanı olduğu dönemlerde Aziz Vlas ve müritlerinin kaldığı ve Ermenilerce kutsal sayılan bir çeşme imiş. Zaman zaman kadınların toplu halde gelip ziyaret ettiğini ve suyunun içerisine madenî para ve yumurta bıraktıklarını, onlar gittikten sonra ise para ve yumurtaları alıp yumurta vuruşturduğumuzu hatırlıyorum.¹⁰

Geldiğimiz yoldan dönerek Gök Medrese'nin önünden geçen Fevzi Çakmak Caddesi'ni sağa doğru takip ediyoruz. Cadde bizi eğrilmiş minaresinden hemen tanınan Ulu Cami'ye getiriyor (konum 11). Buradan Fevzi Çakmak Caddesi boyunca devam ediyoruz. Haritada bu noktada 'çarşılar' yazılmış bir daire yer alıyor. Aslında eski çarşıların içinde geziyoruz. Arakel Badrig haritaya küçük hanlar işaretleyip, 'ayakkabıcılar', 'kasaplar' diye notlar düşmüş. İş kolları değişmiş olsa da, bugün de çarşı denmesi mümkün, her yanımız dükkânlarla çevrili, bakırcılar çarşısı da hâlen burada. Mihmandarımız çarşının geçmişinde değişimin hep olduğunu hatırlatıyor:

M.G. Ermeni terzilerin dükkânları en çok buradaydı. Sivas'taki Ermenilerin çoğu zaten terzidir. Çarşıda da kaynakçısı, demircisi, bakırcısı her çeşit mesleği yapanlar, manifaturacılar var idi.

Fevzi Çakmak Caddesi bizi Taşhan'a kadar getiriyor (konum 12). Haritada, Taşhan'ın arkasından akan Mundar Irmağı'nı görüyor çevredekilere soruyoruz. "Tam buradan geçerdi" diyorlar, "karşıda da köprüler vardı." Vardığımız, Taşhan'ın

Aziz Vlas'ın mezarı

The tomb of Saint Blaise

Kırk Şehitler Pınarı'nın bulunduğu yer

The place where spring of the Forty Martyrs existed

M.G. Elders used to go there. Our elder women's belief in these sorts of things was a bit stronger. They used to visit there; I also went there once, when I was a child... They used to light candles and pray there. They lit candles in a desolate building. It was a small place with masonry walls. Then it was pulled down during the construction of the hospital. Now, that place is the hospital's backyard. When you looked down from the fortress, it was right next to the fortress.

We head to Sivas Fortress from Uzunyol Street. Today it is not possible to see anything belonging to the fortress due to renovations and 'beautifications' (location 7).

On a spring morning in 1945, demolition of the houses around the fortress started with the first strokes of pickaxes, while the rising sun was greeting Sivas. After all houses were demolished, the clock tower was to be next. The mayor wandered around in the ruins of the fortress to see the situation himself with his subordinates and he came to our house with our father to have a cup of coffee. At the end of the conversation, Rahmi Bey said, "The team accompanied by Sergeant Osman will demolish the clock tower this week and I want you to be there as the foreman." And my father replied: "Mr. Mayor, wouldn't it be better if you do not demolish that clock tower that can be considered as a relic? It is a symbol of our city and it would give the park that you will build a more beautiful and historic value." In response, Rahmi Bey said "Listen to me, muhtar, I will have a statue of Atatürk and a huge memorial symbolizing September 4 built in the place of that clock tower. So, the clock tower must be demolished" and my father could do nothing other than say "Of course, you know better."⁷

Although no fortress stands any more, 'the fortress' is known to be a great spot for watching Sivas from above. While we walk along Kaleardı Street in the opposite direction, a collection of stones from different periods catch our eyes. We arrive in Gök Madrasa through Kale Parkı Street. Right across from the madrasa, there is Saint Blaise Mausoleum on the lawn; although there is no sign or marking, local people know about it very well (location 8-9).

We can note another destination that may be visited for those who do not mind a detour. The ones who go to Kırklarpınar Street through Gökmedrese Street can visit the spot where the resistance of the Forty Martyrs against the Roman Empire took place, one of the most significant events in Christian history (location 10). Unfortunately, there is no sign or trace of this event.

Outside the city of Sivas to the southward, about four or five minutes away, there is a lake called Karasun Manug in a valley, which is also an hour before Kızılırmak. (...) There are Turkish houses near it. Turks pay great homage to this place by calling it 'Kırklar' [The Forty] and they offer help when the building needs something. Water dribbles outside from the southern side of the building.⁸

Again, on the side of Harmançayırı near the railroad, right across from the Üçlerbey Police Station, there was another fountain under wide and tall poplar trees. This fountain was in a trench; it was fenced in with

stones and almost under the ground. This fountain looked like a well. This place was called Kırklar Pınarı [The Spring of the Forty]. According to our grandmothers, forty girls were attacked by bandits and martyred there. I also found out that this place was where Saint Vlas and his disciples lived when Sivas first became a settlement and the fountain was sacred for Armenians. I remember that women in groups used to visit it from time to time and left coins and eggs in the water, and after they left we would take the coins and eggs, and play with eggs by banging them against each other.⁹

Taking the road we came in on, we follow Fevzi Çakmak Street rightward passing by Gök Madrasa. The street leads us to Ulu Cami which can be recognized instantly by its warped minaret (location 11). From there, we walk along Fevzi Çakmak Street. On the map, there is a circle on this point on which is written 'markets'. In fact, we wander among old shops. Arakel Badrig marked little inns on the map and took notes like 'shoe sellers', 'butchers'. Though the lines of work have changed, we can still call this place a market, since we are surrounded by shops and the market of coppersmiths is still there. Our guide reminds us that there have always been changes in the history of the market:

M.G. Most of the Armenian tailors had workshops here. In fact, the majority of Armenians in Sivas were tailors. In the market, there were people of all professions like welders, iron-smiths, drapers.

Fevzi Çakmak Street leads us all the way to Taşhan (location 12). We see that the map shows Mundar River running behind Taşhan and we ask about it to the people around. "It was running right here," they say, "and there were bridges across it." We realize that the road passing by Taşhan, Atatürk Boulevard, was the bed of the Mundar River.

His shop was close to the governor's residence. The shop, giving off a coffee scent to the entire street, was across from Taşhan. Arpiar used to come to the village two or three times a week. In the recent months, he didn't feel like going to town, but he couldn't leave the shop. His most loyal customers were villagers. Except for a couple of his friends, urban Turks stopped going to his shop. He was hearing the voice of the passers-by: Here is the infidel's shop!¹⁰

M.G. Once upon a time, there were mostly shoe sellers in Taşhan. Then things changed; shops passed into other hands many times and professions also changed. Behind it, on the river, there were three workshops and all of them belonged to tailors Hay Meydan, my father-in-law Simon Balcıoğlu and his brother-in-law Mikail. After they left, shoe sellers came to their shops. There used to be edge tool makers at the back. There was a wholesale market hall, which was removed. A river used to pass it by, then the river was covered.

önünden geçen Atatürk Bulvarı'nın, Mundar Irmağı'nın yatağı olduğunu anlıyoruz.

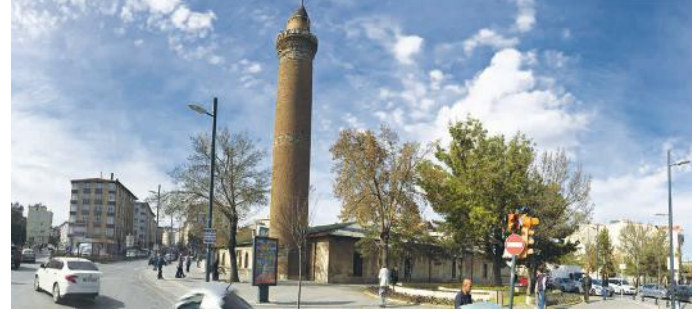
Dükkânı hükümet konağına yakındı. Bütün caddeye taze çekilmiş kahve kokusu yayan dükkân Taşhan karşısındaydı. Arpiar köye iki üç haftada bir geliyordu. Son aylarda şehre gitmek içinden gelmiyordu ama dükkânı bırakamazdı. En sadık müşterileri köylülerdi. Birkaç dostu dışında şehirliler Türkler dükkâna uğramaz olmuştu. Yoldan geçenlerin sesleri kulaklarına kadar geliyordu: Gâvurun dükkânı!¹¹

M.G. Taşhan, bir zamanlar daha çok ayakkabı satanlarla doluydu. Sonradan iş değişti, tabii ki el değiştire değiştire içindeki meslekler de değişti. Arkasında derenin üzerinde üç tane dükkân vardı, üçü de terziydi. Biri Hay Meydan, birisi kayınpederim olan Simon Balcıoğlu, bir tanesi de onun eniştesi Mikail diye bir arkadaş vardı. Sonradan onlar bıraktıktan sonra oralar ayakkabıcı dükkânları. Bir dönem de arka tarafta bıçakçılar vardı. Sebze hali vardı, onlar da kalktı. Yanından ırmak geçirdi, ırmağın üzerini de kapattılar.

Biz de Mundar'ı takip ederek sola dönüyoruz yeni yapılan Paşa Camii'yle karşılaşıyoruz. Haritada burada eski bir karakol olduğunu görüyoruz, çevrede sorduklarımız da hatırlıyor. Yine haritada, ırmak akarken taş bir köprü olan Belediye Sokağı'ndan sağa dönerek meşum, eski Madımak Otel'i'ne varıyor, karşısından Mundar Irmağı'nın yatağını takip etmeye devam ediyoruz. Hikmet Işık Caddesi'ne vardığımızda haritada Baldır Pazarı yazısı dikkatimizi çekiyor (konum 13).

Kafkasya'dan, kuzey ülkelerinden ve Orta Asya'dan getirilen köleler, tüccarlar aracılığı ile Suriye ve Mısır'a sevk olunmaktaydı. Bu itibarla Sivas köle alım satımının yoğunlukla yapıldığı önemli merkezlerden biriydi. Baldır Pazarı, Osmanlı Devleti'nde köleliğin kaldırılmasına kadar varlığını devam ettirmiştir.¹²

Mundar Irmağı'nın yatağını takip ederek Sivas Kız Anadolu İmam Hatip Lisesi'ne varıyoruz. Haritada burada Aramyan ve Hırpsımyants okulları görünüyor, bitişikte de küçük bir yazıyla Rum Kilisesi yazıyor (konum 14-15-16). Burada Ermeni okullarının Rum kilisesiyle yan yana olmalarının hikâyesini dinliyoruz. Timur'un Sivas'ı işgal ettiği yıllardan bu yana Ermeniler buraya 'Sev Hoğer' yani kara topraklar diyorlar. Burada işgal sırasında 4 bin Ermeninin öldürüldüğüne inanılıyor. Buradaki Surp Kevork Kilisesi 18. yüzyılda Rumlara tahsis edilmiş, 1850'lerde mülkiyeti dava konusu olunca mahkeme araziye ikiye bölerek pay etmiş. Ermeniler kendilerine pay edilen bölümde yeni, büyük bir okul, Aramyan'ı kurmuşlar ve bu kurum Sivas Ermenilerinin en büyük eğitim kuruluşu olmuş.¹³

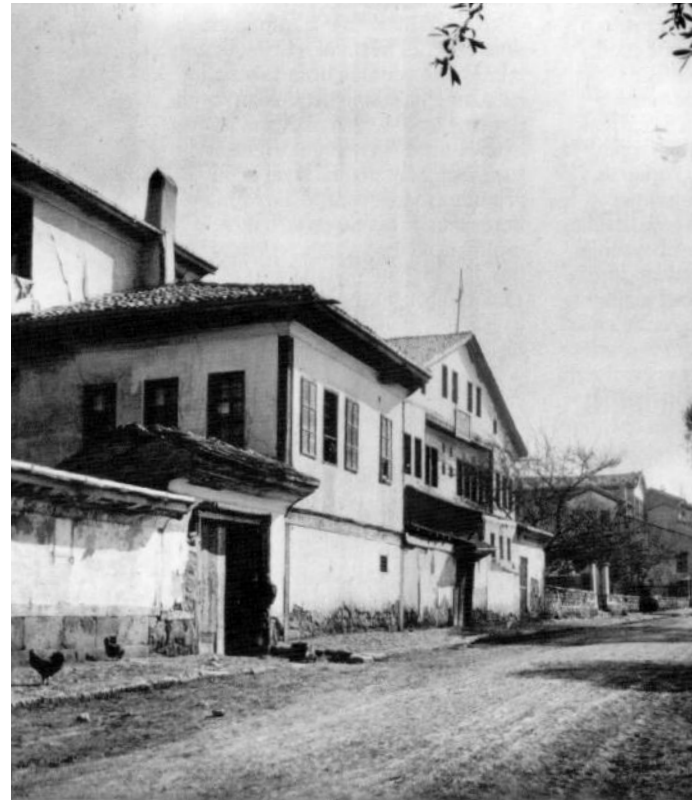
Ulu Cami

Ulu Cami [The Great Mosque]

Taşhan

Taşhan [Stone Inn]

Baldır Pazarı'nın yeri

The location of Baldır Bazaar (Slave market)

Aramyan Okulu'nun yeri

Location of the Aramyan School

Aziz Vlas Kilisesi'nin yeri

The place where Surp Blaise Church was standing

Following the Mundar, we turn left and come across the newly-built Pasha Mosque. We see that the map shows an old police station on this point and the people around also remember it. We turn right from Belediye Street, which according to the map used to be a stone bridge when there was a river, and come to the infamous Hotel Madımak; across from the hotel, we continue following the Mundar's bed. We are in Hikmet Işık Street, the mark "Baldır Bazaar" on the map catches our eyes (location 13).

Slaves brought from Caucasus, northern countries and Central Asia were transferred to Syria and Egypt through the agency of traders. Thus, Sivas was one of the important centers with busy slave trafficking. Baldır Bazaar functioned until slavery was abolished in the Ottoman Empire.¹¹

Passing Hikmet Işık Street, we continue following the Mundar's bed through İmam Hatip Street and arrive at Sivas İmam Hatip for Girls. Our map shows this school as Aramian and Hripsimants schools and next to it there is another building marked in small letters as a Greek church (location 14-15-16). The story of why Armenian schools and a Greek church were next to each other goes back to the Mongol-Ottoman wars. Since Timur's occupation of Sivas, Armenians called that area 'Sev Hogher', meaning black lands. It is believed that 4,000 Armenians were killed there during the occupation. Surp Kevork Church built there was given to Greeks who came to Sivas from Trabzon Province in the 18th century. When there was a legal dispute over property rights between Armenians and Greeks in 1850s, the court divided the land and allocated a piece of it to each party. Armenians built a large new school named Aramian on their land and it became the major educational institution for the Armenians of Sivas.¹²

An educational center on the black lands, on the left bank of Mundar River? Is it a boarding school? We don't know yet. This large incomplete building represents the great dream of the leader of Sivas Armenian Church: having a college in Sivas.¹³

M.G. It was said that there was an orphanage and a school where the İmam Hatip now stands. It was a three-storey building with dovecotes. It was a secondary school for a while. Then an İmam Hatip then it was demolished.

Going round behind this school, we enter 12-9 Street. There is a small church belonging to the Catholic Armenians named Surp Blaise (location 17) on the map. American Girls School (location 18) on Vişneli Camii Street and West Memorial American Hospital (location 19) were also in the vicinity. Following the street we arrive at Mehmet Ali Bey Bathhouse (location 20).

Kara Topraklar'ın üstüne uzanan, Mundar nehrin sol yakasında, bir eğitim merkezi mi? Yatılı okul mu? Belli değil. Hâlâ tamamlanmış olmayan bu büyük yapı, Sivas Ermeni Kilisesi önderinin büyük rüyasını temsil ediyor, Sivas'ta yüksek bir okula sahip olmak.¹⁴

M.G. İmam Hatip Lisesi yerinde hem yetimhane hem de okul olduğu söylenirdi. Üç katlı, üzerinde güvercinlikleri olan bir binaydı. Sonradan bir dönem ortaokul, ondan sonra da İmam Hatip oldu. İmam Hatip olduktan sonra da yıkıldı...

İmam Hatip Okulu'nun arkasını dolaşarak 12-9 Sokak'a giriyoruz. Burada Katolik Ermenilerinin küçük bir kilisesi Aziz Vlas görünüyor eski haritada (konum 17). Vişneli Cami Sokağı üstündeki Amerikan Kız Okulu (konum 18) ve West Memorial Amerikan Hastanesi (konum 19) de bu civarda. Vişneli Cami Sokağı bizi Ali Baba Caddesi'ne getiriyor. Badrig'in haritasında da görünen caddeden sola devam edince Mehmet Ali Bey Hamamı'na varıyoruz (konum 20).

Mehmet Ali Hamamı'ndan geçip Baldır Pazarı'na ulaştıklarında Garabed Efendi, 'Kızım dur. Yaşlılığın gözü kör olsun. Şurada az soluklanalım,' diyerek yolun kenarındaki kütüğe oturdu. Armine yaşmağını düzeltti. Çarşıda yalnızca birkaç açık dükkan vardı. Şehir sessiz, huzursuzdu. Sığır Meydanı, tahıl pazarı, sebze pazarında in cin top oynuyordu. Kumaş mağazalarının, kunduracıların, terzilerin, lokantaların kapısına kilit vurulmuştu. Kuyumcular, bakır döven işyerleri, bıçakçılar, nalıncılar, çarkçılar, yorgancılarda ölüm sessizliği vardı. Ermeni mahallelerinde çit çıkmıyordu. Garabed Efendi etrafına bakındı, 'kimseyi bırakmamışlar, hepsini içeri doldurmuşlar' dedi.¹⁵

Hamamın yanından Vali Varınlı Caddesi'ne yürüyoruz. Burada eskiden Katolik Misyoner yapıları bulunuyormuş. Günümüzde Fevzipaşa İlköğretim Okulu, Ziya Gökalp İlköğretim Okulu, Atatürk Sağlık Meslek Lisesi, Sivas Kız Meslek Lisesi ve Atatürk Anadolu Lisesi'nin bulunduğu alanda, haritamıza göre Protestan mahallesi, Fransız Elçiliği, İsviçre yetimhanesi, Ermeni Hastanesi, Mihitryan Anaokulu ve Guys Derneği varmış.

Vali Varınlı üzerinde bu kurumlardan arda kalmış son yapı, Cezvit Kilisesi (konum 21) bugün Sivas Gençlik Merkezi olarak yeniden kullanılıyor. Haritada hem okul hem kilise olarak görünen yapının eski fotoğraflarında bir çan kulesi de görünüyor. Apsisli yapı Sivas merkezde ayakta kalan son kilise.

Cezvitler Sivas'ta 1880'lerde yerleşti ve 1902 yılında okul yaptılar. Buradan mezun olan öğrenciler bu okulda çalışanlar oldu, Osmanlı Bankası'nın Sivas şubesinde çalıştılar, Fransız Elçiliği'nde çalıştılar ve ticaret yaptılar.¹⁶

Cezvitlerin kilisesinden sonra ilk sola, Ak Değirmen Caddesi'ne giriyoruz. Artık Cumhuriyet döneminde Ermenilerin en yoğun yaşadığı mahalledeyiz. Cadde bizi Ak Değirmen

Mehmet Ali Bey Hamamı

Mehmet Ali Bey Bathhouse

Cezvit Kilisesi ve okul binası

The Jesuit Church and school building

Murdar Irmağı çevresi

The Murdar River and surroundings

Arriving in Baldır Bazaar through Mehmet Ali Bathhouse, Garabed Efendi said to his daughter “Damn old age. Let’s catch our breath here,” and sat on a log on the roadside. Armine tidied her scarf up. Only a few shops were open in the market. The city was quiet and uneasy. There was not a soul around in the Siğır [Cattle] Square, grain market and vegetable market. Drapers, shoe sellers, tailors and restaurants were all shut down. Jewelry dealers, coppersmiths, knife sellers, clog sellers, knife grinders, quilt sellers were dead silent. The Armenian quarters were as quiet as a church mouse. Garabed Efendi looked around and said “They left no one behind, they got everyone inside.”¹⁴

Walking by the bathhouse, we arrive in Vali Varınlı Street. In the past there were buildings of Catholic missionary institutions here. According to our map, there was a Protestant quarter, a French Embassy, a Swiss orphanage, an Armenian Hospital, Mkhitarian Kindergarten and Gouys Association where Fevzipaşa Primary School, Ziya Gökalp Elementary School, Atatürk Medical Vocational High School, Sivas Vocational High School for Girls and Atatürk Anatolian High School stand now.

The Jesuit Church (location 21), which is the only surviving building from all these institutions on the Vali Varınlı, is today used as the Sivas Youth Center. In old pictures of the building, which is shown both as a school and a church, a bell tower can also be seen. This building with apses is the last surviving church in the center of Sivas.

Jesuits settled in Sivas during 1880 and built a school in 1902. Its graduates worked in the school, in the Sivas Branch of the Ottoman Bank, in the French Embassy, or were engaged in trade.¹⁵

Past the Jesuit Church, we take the first left onto Ak Değirmen Street. Now we are in the quarter which during the Republican period had the densest Armenian population. This street leads us to Ak Değirmen Mosque and the place where Ak Değirmen [White Mill] once stood (location 22).

M.G. Ak Değirmen is the quarter that had the largest Armenian population in Sivas. It was called Bezirci Quarter and then became Akdeğirmen. It was the place with the largest Armenian population where Armenians had always dwelled collectively... Everyone knew each other. My mother’s uncle was operating the Mill. Then, someone else took it over... Later, the water running to the city center was exhausted. The water was not enough to run the mill. With advanced technology, mills were no longer needed in the city center and flour plants had been built. They closed down the mills that were not working.

The story of my mother’s handicraft clothes goes all the way to the

Camisi'ne ve karşısında eskiden Ak Değirmen'in bulunduğu yere getiriyor (konum 22).

M.G. Ak Değirmen, Sivas'taki Ermenilerin en yoğun yaşadığı yer. Bezirci Mahallesi diye geçen, sonradan Ak Değirmen olan, Ermenilerin yoğun olduğu, devamlı toplu olarak oturduğu mahalle... Herkes birbirini tanırdı.

Ak Değirmen'i annemin amcası çalıştırdı. Sonradan el değiştirdi... Daha sonra da şehir merkezine gelen su bitti, aşağıdan gelen az bir su o değirmeni çalıştırmaz oldu. Tabii teknoloji de ilerleyince şehir merkezinde değirmenlere iş kalmadı, un fabrikaları kuruldu. İş yapmayan değirmenleri kapattılar.

Anamın el emeği göz nuru elbiselerinin hikayesi ta memlekete, Sivas'a, Bezirci'ye ulaşır. Bu anılar defilesi beni alır çocukluğuma götürür. Annemin herkes tarafından Terzi Anna diye tanınması, onun atölyesinin bir işyerinden çok bir okula, bir anne kucağına benzetilmesini gururlandırır beni... Ne güzel bir duygudur senin annen ama herkesin Anna Kuyriği, mahallenin Anna Ablası, ustası, dert arkadaşı, masallar teyzesi olması... (...) Peki, sadece benim için mi? Hayır! Mahalledeki kız çocukları için, yanında çalışan kızlar için, nice babalara dil döküp aracı, nice analarla tartışmalı oldu. Kız çocuklarının eğitime ve mesleğe daha çok ihtiyacı olduğu konusunda tüm çevresini ikna etmeye çalıştı...¹⁷

Ak Değirmen Cami'sinin yanından çıkınca Şirin Sokağı ve eski Şirin Hamamı'nı görüyoruz (konum 23).

Ağdeğirmen'in yokuşunda eskiden Doktor Kevork Şirinyan'ın evi vardı, avlusunda üç tane ayrı ev ve bahçesi vardı. Odaları resimli ve çok güzeldi, ancak eskimişlerdi. Doktorun çocukları, Tavit ve Dikran Şirinyanlar, ikisi de eczacı, evlerini yıkma ve yerine büyük bir hamam yapmaya karar verdiler. Soyadlarıyla, Şirinlerin Hamamı olarak bilinen bu hamam Ermenilerin tercih ettiği hamam olur. Kubbeli büyük bir salonu vardı, kubbenin ortasındaki pencereden gelen ışıkla aydınlanırdı. Salonun ortasında görkemli bir şadırvan vardı ve hamama gelenler buradan su içerdi. Salonun etrafında ayrı bölümler vardı, bu bölümleri kadınlar giyinmek için kullanırlardı. Sivaslı kadınlar hamama gittiklerinde en güzel giysilerini girerdi. Her ailenin giysilerini koymak için özel yeri vardı. Salonun yukarıdaki balkonlar erkeklerle tahsis edilmişti, koltuk ve aynalar vardı...¹⁸

M.G. Şirinoğlu çok eski bir hamam. Sahiplerinin Amerika'ya göçen bir Ermeni aile olduğunu söylerler. Onlar gittikten sonra Sivaslı bir zengin, Rahmi Bey'in eline geçtiği söylenir. Ermeniler, bayram hamamına Şirinoğlu'na giderdi. Hamam pazar günleri ve akşamları erkeklere, sair günlerde kadınlara verildi. Sivas'ta böyle şimdiki gibi evlerde banyo veyahut hamam yok idi. Herkes, haftada bir mutlaka hamama giderdi. Pazar günü grup olarak arkadaşlarla giderken, yahut da bayram hamamlarına sabahın beşinde giderdik. Tabii bayramımız olduğunu bildiklerinden hamamı ta cumartesi gününden açarlardı. Bayram hamamı farklıydı. Bizim yüz elli ev varsa, yüz elli evin bütün erkeklerini bir arada görürdün, kadınlar da gider birbirlerini bir arada görürdü.

Vali Varınlı Caddesi'nden karşıdaki Bezirci Caddesi'ne dönerek Höllüklük Caddesi'ne geçiyoruz. Hâlâ Cumhuriyet dönemi Ermeni mahallesindeyiz. Höllüklük Caddesi yukarıya doğru uzayarak Mehmet Akif Ersoy Caddesi'ne bağlanıyor. Köşede ise caddeye adını veren höllüklüğü görmek mümkün (konum 24).

M.G. Höllük özel, hafif killi ve yağlı bir toprak. Sobanın üzerinde veyahut ocak üzerinde bir kaptan ısıtılır, çocuğun altına hafif soğuduktan sonra kundaklardı... Öyle bir topraktı o. Bazıları da oradan toprak alır, gelemeyene satardı at arabalarıyla. Höllüklük'te bir de su değirmeni vardı. Tavra deresinden gelen suyla çalışırdı. Buradaki Ermenilerin çoğunun işi ve mesleği zaten değirmencilikti, yazın değirmene gider kışın gelir, kazandıklarını yer otururlardı. Oradaki değirmeni bir dönem de benim Ağacan dedem işletti. Çocuktuk, gider önünde oynardık biz de, eve yakın olduğu için. Arkasından da höllük çıkarırlardı. Onun için Höllüklük derler.

Ermenice adı *Hoğtar* olan höllüklük, aynı zamanda Sivas'ta çıkan Ermenice önemli gazetelerden birine ve belki daha da önemlisi, dünyanın en ünlü Sivaslılardan birinin, Mihitar Sepasdatsi'nin doğumuna ev sahipliği etmiş. 1676'da *Hoğtar*'da doğan Mihitar Sepasdatsi, karşı tepede kurulu Surp Nişan Manastırı'nda eğitim gördükten sonra Venedik'te Mihitarist Tarikatı'nı kuran ünlü bir rahip, tarihçi ve yazar.¹⁹ Bugün karşı tepelere baktığımızda Surp Nişan Manastırı'nı göremiyoruz ama hâlen hem onun bulunduğu yeri, bugünkü 5. Pi-yade Eğitim Tugay Komutanlığı'nı, diğer yanda 'Tekkeönü' olarak bilinen Abdulvahap Gazi Türbesi'nin bulunduğu Yu-karı Tekke'yi görebiliyoruz. Surp Nişan'ı Arakel Badrig'den, Tekkeönü'nü Murat Gönkeser'den dinliyoruz.

Surp Nişan Manastırı'nın içinde üç ayrı kilise vardı. Surp Garabed, Surp Nişan ve Surp Asdvadzadzin... Ayrıca Surp Eçmiadzin adını taşıyan Manastır merkezî binası bulunuyordu, 1878 yılında kurulan ruhban okulu binası, 500 el yazması kitabın barındırıldığı kütüphane, büyük bir mezarlık, Manastır'ın tarım ile ilgili binaları ve aletlerin barındırıldığı yerleri. Manastır'ın güneydoğusuna doğru yarım saat mesafe boyunca Manastır'ın bağları uzanır.²⁰

M.G. Tekkenin olduğu sırtın üzerinde eskiden kilise olduğu söylenen bir yer var, sonradan camiye dönüştürülmüş. Yayılarımız [nenelerimiz], belli günlerde ziyarete giderdi. Nasıl bir ziyaret, yatır mı vardı, bilemem o kadarını.

Şehir uzaktan görüldü. Çifte Minare, Gök Medrese, Kale, Merakum Yaylası, Abdulvahap Gazi Türbesi... Ermeniler yüksek kayalıklar üzerindeki türbede Abdulvahap Gazi değil de Aziz Hovannes'in yattığını, caminin yerinde de eskiden manastır olduğunu söylerlerdi. Kafiledaki kadınların bir kısmı yönünü türbeye dönerek istavroz çıkardı.²¹

Akdeğirmen mahallesi

Akdeğirmen district

Şirin Hamamı

The Şirin Bathhouse

Höllüklük mahallesi

Hollukluk district

hometown, to Bezirci district of Sivas. This treasure of memories takes me back to my childhood. My mother is known as Tailor Anna and her workshop was like a school or a family home rather than a workplace; this makes me proud... Such a warm feeling, she is your mother but she is also everyone's Anna Kuyrig; older sister, master, companion and lady of tales of the quarter... (...) Do you think that she only cared for me? No! For the girls in the quarter and the girls working with her, she talked many fathers round to reconcile them with their daughters, she argued with many mothers. She tried to convince her community that girls need more education and more occupations...¹⁶

Walking from the side of Ak Değirmen Mosque, we see Şirin Street and the former Şirin Bathhouse (location 23).

In the past, there was the house of Doctor Kevork Shirinian on the slope of Ağdeğirmen; there were three separate houses and gardens in its yard. The rooms had paintings which were really beautiful, but they were worn. The doctor's children Tavit and Dikran Shirinian, both pharmacists, and their families, decided to demolish their houses and build a large bathhouse. Named after their surname, this bathhouse, known as Şirin's bathhouse, became Armenians' preference. It had a large hall with a dome and it was illuminated by the light coming through the window at the center of the dome. In the middle of the hall, there was a spectacular şadirvan [water-tank with a fountain] and the people coming to the bathhouse used to drink water from it. There were separate closets around the hall and women used these for dressing. The women of Sivas would dress up to go to the bathhouse. Each family has a private place to put their clothes. Balconies above the hall were reserved for men, there were chairs and mirrors...¹⁷

M.G. Şirinoğlu Bathhouse is really old. People say that its owner is an Armenian family that migrated to the US and a wealthy man from Sivas, Rahmi Bey took it after they left. Especially during feasts, people used to go for a holiday bath. Şirinoğlu was serving men on Sundays, and the rest of the time it served women. Back then, houses in Sivas didn't include bathrooms. Everybody would go to a bathhouse at least once a week. We would go to bathhouse with our friends on Sundays; during feasts we would go there at five in the morning. Since they knew that it is our feast, they would open it from Saturday. The holiday bath was different. Let say there were 150 houses; you would see all men of all those houses together. And women would go and see each other together.

Turning to Vali Varınlı Street, we head to Höllüklük Street through Bezirci Street across. We are still in the Republican era Armenian quarter. Höllüklük Street goes upwards to Mehmet Akif Ersoy Street. On the corner, the "höllüklük" [bed of "höllük"], after which the street was named, can be seen (location 24).

M.G. Höllük is a peculiar clayey soil. People used to heat it on the stove or oven and then diaper children with it after cooled off... That kind of soil it was. Some people took soil from there

Mehmet Akif Ersoy'un karşısında, Fidanlık Caddesi'nin bulunduğu yere Sivaslılar 'Kolej' der (konum 25). Bu adlandırma vaktiyle Sivas Amerikan Koleji'nin burada olmasından kaynaklanıyor. Sivas Normal School [öğretmen okulu] ve sonrasında Teachers' College [öğretmenler koleji] adını alan kurum, Ermenice, Türkçe, İngilizce ve Fransızca eğitim verirdi.

Surlar içindeydi Kolej, her tarafı muntazam çevirili... Batı yanı dutluk Surp Nişan'a dayanır doğudan Pırknik yolundan Bayrampaşa suyunun aktığı yere, kuzeyde nerede ise Pırknik köyüne dayanırdı. Seferberlik'ten önce Katolik Ermeni köyüymüş. (...) Ünlü Ermeni şairlerinden Taniel Varujan da bu köyde doğmuş. Surlarla çevirili bu kocaman arazide Garabed Ağa bir çift öküzüyle çiftçilikle uğraşırdı. Amerikalılar Lozan sonrasında giderken Tevfik Bey adlı avukatı vekil tayin etmişler, yaşlı avukat da güvenilir bulduğundan oraları Garabed Ağa'ya emanet etmiş. Zira o yıllarda ne arsa, ne de kira para ederdi oralarda.²²

M.G. Höllüklüğün bir üzerinde de Amerikan Koleji vardı. Belli bir müddet ayaktaydı. Çocukluğumda taş duvarları ile her tarafı belli, sınırları belliydi. Sonradan dümdüz bir arazi olduğunu ve üzerindeki bütün binaların da yıkıldığını gördük. Bazı yerlerde taş kalıntılarını gördük yalnızca. Büyüklerimiz anlatırlardı, neticede oranın bir okul olduğunu, Garabed Ağa'nın oradan sorumlu kişi olduğunu, ki orada yoksulların, fakirlerin zaman zaman misafir edildiklerini, yedirilip, içirilip, doyurulduğunu duydum ben. Sonradan yıkılan binanın taşlarının, Tekke Önü Camii'nin duvarının, o taşlar ile örüldüğünü duyduk.

Mehmet Akif Ersoy Caddesi'ni takip ederek geriye Ethembey Parkı'na geliyor, içinden geçerek Ak Değirmen Mahallesi'ne dönüyoruz (konum 26). Buradan Mevlana Caddesi'ne doğru ilerleyip, Rahmi Günay Caddesi'ne geçerek Sivas Arkeoloji Müzesi'ne varıyoruz (konum 27). Müzenin avlusunda bizi biraz önce tepesine baktığımız Surp Nişan Manastırı'ndan getirilen taşlar karşılıyor.

Rahmi Günay Caddesi'nden meydana dönüyoruz. Turumuz göbekten karşıya geçerek medreselerin tam arkasında, Sırer Caddesi üzerindeki Arı Sitesi'nde son buluyor.

1950'lerin başında dinamitlerle patlatılan meşhur Sivas Ermeni kilisesi, Surp Asdvadzadzin Katedrali'nin bulunduğu noktadayız (konum 28). Sözlü tarih çalışmalarından, Cumhuriyet döneminde de burada ibadet yapıldığını, ancak bir dönem kapalı kaldıktan sonra yıktırılarak taşlarının satılarak bina ve kaldırım yapımında kullanıldığını öğreniyoruz.

Muhtar Hagop kızıyla kiliseye girdi, Civan dışarıda bekliyordu. İhtişamlı yapının etrafında dolaştı. Daha önce hiçbir kiliseyi içeriden görmemişti. Dört kapılı Surp Asdvadzadzin'in ana girişinden meraklı bakışlarla girdi. Mihraba, sunaklara göz gezdirdi. Olanca gösterişine karşın içerisinin sadeliği Civan'ı şaşırttı. Demirden eski bir haç gözüne ilişti. Yakarışını bitiren Muhtar Hagop yanına gelerek haçın kutsallığından, mucizelerinden

Sivas Öğretmenler Koleji'nin bulunduğu yer, 'kolej' olarak biliniyor
The location of Sivas Teachers' College, today known as 'kolej'

Sivas Arkeoloji Müzesi'nde Surp Nişan Manastırı'nın simgesi
A symbol of Surp Nshan Monastery in the Sivas Archeological Museum

Sivas şehir meydanı, Surp Asdvadzadzin Katedrali'nin de durduğu yer
Sivas city square, where Surp Asdvadzadzin Cathedral was standing too

and sold it with carriages to the people who could not come. There was also a watermill in Höllüklük, which was run with the water from Tavra stream. Milling was the profession of the majority of Armenians. They used to go to the mill during summer and then come back in winter and spend what they had earned. My grandfather Ağacan operated that mill for some time. We used to play around it when we were children, because it was close to home. People extracted höllük from behind the mill. That is why it is called Höllüklük.

Called *Hoghtar* in Armenian, Höllüklük was home to one of the most important Sivas Armenian newspapers, named after the neighborhood. More importantly, this is the birthplace of Mkhitar Sepasdatsi, a Sivas local who became internationally famous as a historian and author. Born in 1676, Sepasdatsi became a priest after completing his education in Surp Nshan Monastery, which was located on the hill across. He went on to found the Mkhitarist congregation in Venice. Today, Surp Nshan Monastery cannot be seen on the hills. However, we can see the point where the monastery was located, where today the 5th Infantry Training Brigade Command stands on the one side and Yukarı Tekke, known as “Tekkeönü”, on the other side, where Abdülvahap Gazi Tomb is located today. We learned about Surp Nshan from Arakel Badrig and about Tekkeönü from Murat Gönkeser.

There were three separate churches in Surp Nshan Monastery. Surp Garabed, Surp Nshan and Surp Asdvadzadzin... Furthermore, there was the lodge of the Monastery called Surp Etchmiadzin, the building of the Seminary built in 1878, the library containing 500 manuscripts, a large cemetery, the Monastery’s building related to agriculture and tool rooms. Vineyards of the Monastery stretch to the southeast for about a half hour’s distance.¹⁸

M.G. There is a place on the crest on which the Tekke is located; it is said that there was a church which was later turned into a mosque. Our grandmothers visited it on certain days. I don’t know which kind of a visit it was or whether there was an entombed saint there.

The city was seen from afar. Çifte Minare, Gök Madrasa, the fortress, Merakum Plateau, Abdülvahap Gazi Tomb... Armenians said that not Abdülvahap Gazi but Saint Hovannes was buried in the tomb on the high rocks and that there was a monastery where a mosque stands now. Some women in the group would face the tomb and cross themselves.¹⁹

Locals call the place across from Mehmet Akif Ersoy where Fidanlık Caddesi is located “Kolej” [College] (location 25), since the American College of Sivas was once there. The institution, Sivas Normal School that was later named Teachers’ College was teaching in Armenian, Turkish, English and French.

The College was neatly surrounded by the walls... On the west, it was reaching Surp Nshan through its mulberry field; on the east through Pirknik road, it was bordering the point to which Bayrampaşa flows; and on the north, it reached almost to Pirknik village. Before the *seferberlik*, Pirknik was the village of Catholic Armenians. (...) Famous Armenian poet Taniel Varujan was born in that village. In this huge land surrounded by fences, Garabed Agha was engaged in farming with his two oxen. Leaving after the Lausanne, Americans appointed the lawyer named Tefvik Bey as the agent. The older lawyer entrusted those places to Garabed Agha whom he regarded as reliable. For lands and rentals it didn’t bring in much in those years.²⁰

M.G. There was an American College on the street after Höllüklük. It stood for some time. When I was a child, it could be seen with its stone walls and its contour was definite. Then, we witnessed the demolition of all the buildings on it and it became a flat land. We only saw ruins of stones in some places. Our elders would talk about it. I heard that it was a school after all, Garabed Agha was the superintendent, the poor were hosted, offered food and drink there. We also heard that stones of the demolished building were used for bonding the walls of Tekkeönü Mosque.

Following Mehmet Akif Ersoy Street, we go back toward Ethembey Park and we return to Ak Değirmen Quarter (location 26) through the park. Walking to Mevlana Street, we pass through Rahmi Günay Street and arrive at Sivas Archaeological Museum (location 27). The stones from Surp Nshan Monastery, which was located on the hill that we just saw, welcome us in the museum’s yard.

We return to the main square through Rahmi Günay Street. We walk across the intersection and our tour ends right behind madrasas, in Arı Building Complex on Sırer Street.

We are in the place where the famous Sivas Armenian Church, the Surp Asdvadzadzin Cathedral was located, which was dynamited in early 1950s (location 28). From the oral history, we find out that people were still practicing worship there during the Republican era, but it was closed for some time and then demolished; its stones were sold and used for building houses and making sidewalks.

Muhtar Hagop entered the church with his daughter, Civan was waiting outside. He walked around the spectacular building. He had never seen the interior of a church before. He entered through the main entrance of four-door Surp Asdvadzadzin with wondering eyes. He took a look at the shrine and altars. The interior was splendid but simple and this simplicity surprised Civan. An old iron cross caught his eye. Finishing his prayer, Muhtar Hagop approached him and talked about the holiness and the miracles of the cross and told that the church had been renovated about 60 years ago. He said, ‘Back then, all Armenians in Sivas donated money.’ The scent of dibek coffee reached them as they approached Taşhan. Arpiar’s apprentice Arsin was grinding coffee in a stone with a hole.²¹

Arakel Badrig

Arakel Badrig

söz etti, kilisenin yaklaşık altmış yıl önce onarıldığını anlattı. “O zaman Sivas’taki bütün Ermeniler para vermiş,” dedi. Taşhan’a yaklaştıklarında dibek kahvesinin kokusu burunlarına kadar geldi. Arpiar’ın çırağı Arsin içi çukur bir taştta kahve öğütüyordu.²³

Turumuzun son sözünü yol boyunca bizi rehberlik eden Murat Gönkeser’e bırakıyoruz:

Şehir merkezinde bir kilisemiz vardı. Zaten en büyük kilise de oydu, 1953 mü 51 mi tam kesin bilmiyorum, o dönemlerde ‘sağlıklı değil’ raporuyla yıktılar. Taşları Sivas’ta belli binalarda kullanıldı, sattılar o taşları. Sonra temelini de sökemediler, dinamitle bir müddet patlattılar, öylece boş kaldı. Arkasından da oraya bir site kurdular. Şu anda hâlâ çalışıyor. Aslında yıkılmasının nedeni de, bunu sonradan, daha yeni öğrendim; Sivaslı Ermeniler bir dilekçe yazıyorlar kilisenin açılması için. Dilekçeden sonra yıkım kararı geliyor.

NOTLAR

- 1 Arakel Badrig, *Badmakirk Huşamadyan Sepasdyo yev Kavari Hayutyan*, [Sivas ve Çevre Köyleri Ermenileri Tarihi], cilt 1 (Beyrut: Meshag Yayınları, 1974) ve cilt 2 (New York: Pan Sebastia Rehabilitation Union, 1983).
- 2 Serpil Sönmez Yılmaz, *Osmanlı Klasik Çağında Sivas* (İstanbul: Kitabevi, 2011), s. 14.
- 3 Badrig, *Badmakirk Huşamadyan*, s. 625 ve Türkçesi için bkz: Boğos Natanyan, *Sivas 1877*, der. Arsen Yarman (İstanbul: Birzamanlar Yayıncılık, 2008), s. 218.
- 4 Beşir Ayvazoğlu, “Sivas’a Vurulan İlk Cumhuriyet Mührü İstasyon Caddesi”, 14 Eylül 2012, <http://www.sivaspostasi.com.tr/haber/sivasa-vurulan-ilk-cumhur-195.html>
- 5 Natanyan, *Sivas 1877*, s. 259.
- 6 a.g.y., s. 251-253.
- 7 a.g.y., s. 253.
- 8 Alper Sılığ ve Tekin Şener, “Bir Yıkımdan Arda Kalan: Gizini Bağrında Saklayan Kale,” *Hayat Ağacı* 9 (Güz 2007), s. 52.
- 9 Natanyan, *Sivas 1877*, s. 292.
- 10 Tekin Şener, “İki Köprü Arasında Bin Yıllık Semt: Çayırağzı,” *Hayat Ağacı* sayı 10 (2008), <http://hayatagacidergisi.com/iki-kopru-arasinda-bin-yillik-semt-cayiragzi/>
- 11 Murat Ataş, *Armine: Çorak Dağ’ın Sürgünü* (İstanbul: Aras, 2017), s. 26.
- 12 Süleyman Kızıltoprak, “Askeri Amaçlı Köle Ticareti’nde Bir Kavşak Noktası Olarak Sivas”, *Cumhuriyetin 80. Yılında Sivas Sempozyumu* (15-17 Mayıs) (Sivas: Sivas Hizmet Vakfı Yayınları, 2003), s. 105 ve Şerafettin Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri*, I (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000), s. 162.
- 13 Badrig, *Badmakirk I*, s. 488.
- 14 1891 yılında *Hayrenik* gazetesinin 58. sayısından, aktaran Badrig, *Badmakirk I*, s. 488.
- 15 Ataş, *Armine*, s. 79.
- 16 Badrig, *Badmakirk I*, s. 525.
- 17 Şuşanik Yenice, “Anıların Defilesinde Terzi Anna,” *Hayat Ağacı* 30 (2016): 57-59.
- 18 Takuhi Boğosyan, “Sepasdiyo Paghnikneri” [Sivas’ın Hamamları], Badrig, *Badmakirk II*, s. 166.
- 19 H. Khoren Dilizyan, *Mihitar Sepasdatsi* [Sivaslı Mihitar] (Venedik, 1976).
- 20 Badrig, *Badmakirk I*, s. 238-255.
- 21 Ataş, *Armine*, s. 93.
- 22 Kirkor Ceyhan, *Atını Nalladı Felek Düştü Peşimize* (İstanbul: Aras, 1999), s. 42.
- 23 Ataş, *Armine*, s. 43.

The final words of our tour come from our guide Murat Gönkeser, who accompanied us throughout the tour:

We had a church at the city center. It was the largest and they demolished it in 1953 or 51, I don't remember the exact date, with a report deeming it 'not in good condition'. Its stones were used in some buildings in Sivas; they sold them. Then, they couldn't manage to dismantle the foundation, so they dynamited it and it stood there just like that. Then they built a complex called Arı. It is still there. I found out later the reason for demolition, just recently actually: the Armenians of Sivas had submitted a petition for opening the church. After this submission, they decided to demolish it.

NOTES

- 1 Arakel Badrig, *Badmakirk Hushamadyan Sepasdio yev Kavari Hayutyan*, [History of the Armenians of Sepastia and Neighboring Villages], vol. 1 (Beirut: Meshag Publishing, 1974) and vol. 2 (New York: Pan Sebastia Rehabilitation Union, 1983).
- 2 Serpil Sönmez Yılmaz, *Osmanlı Klasik Çağında Sivas* [Sivas in the Ottoman Classical Age] (Istanbul: Kitabevi, 2011), p. 14.
- 3 Boğos Natanyan, *Sivas 1877*, ed. Arsen Yarman (Istanbul: Birzamanlar Yayıncılık, 2008), p. 218.
- 4 Beşir Ayvazoğlu, "Sivas'a Vurulan İlk Cumhuriyet Mührü İstasyon Caddesi" [First Republican Mark in Sivas: Station Street], 14 September 2012, http://www.sivaspostasi.com.tr/haber/sivasa_vurulan_ilk_cumhur-195.html
- 5 Natanyan, *Sivas 1877*, p. 259.
- 6 Ibid., p. 251-253.
- 7 Alper Sılığ and Tekin Şener, "Bir Yıkımdan Arda Kalan: Gizini Bağrında Saklayan Kale" [Remnants of a Destruction: The Fortress that Keeps its Mystery to itself], *Hayat Ağacı* 9 (Fall 2007), p. 52.
- 8 Natanyan, *Sivas 1877*, p. 292.
- 9 Tekin Şener, "İki Köprü Arasında Bin Yıllık Semt: Çayırağzı" [A Thousand-Year Neighborhood between Two Bridges: Çayırağzı], *Hayat Ağacı* 10 (2008), <http://hayatagacidergisi.com/iki-kopru-arasinda-bin-yillik-semt-cayiragzi/>
- 10 Murat Ataş, *Armine: Çorak Dağ'ın Sürgünü* [Armine: Exile of Barren Mountain], (Istanbul: Aras, 2017), p. 26.
- 11 Süleyman Kızıltoprak, "Askeri Amaçlı Köle Ticareti'nde Bir Kavşak Noktası Olarak Sivas" [Sivas as a Junction Point in the Military Based Slave Trade], *Cumhuriyetin 80. Yılında Sivas Sempozyumu (15-17 Mayıs)* (Sivas: Sivas Hizmet Vakfı Yayınları, 2003), p. 105; Şerafettin Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri*, I (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000), p. 162.
- 12 Badrig, *Badmakirk I*, p. 488.
- 13 *Hayrenik* newspaper, issue 58, 1891: cited in Badrig, *Badmakirk I*, p. 488.
- 14 Ataş, *Armine*, p. 79.
- 15 Badrig, *Badmakirk I*, p. 525.
- 16 Şuşanik Yenice, "Anıların Defilesinde Terzi Anna" [Tailor Anna in Memories], *Hayat Ağacı* 30 (2016): 57-59.
- 17 Takuhi Boğosyan, "Sepasdiyo Paghnikneri" [Bathhouses of Sivas], Badrig, *Badmakirk II*, p. 166.
- 18 Badrig, *Badmakirk I*, p. 238-255.
- 19 Ataş, *Armine*, p. 93.
- 20 Kirkor Ceyhan, *Atını Nalladı Felek Düştü Peşimize* (İstanbul: Aras, 1999), p. 42.
- 21 Ataş, *Armine*, p. 43.

SİVAS ŞEHRİNDE ERMENİ OKULLARI

ZAKARYA MİLDANOĞLU

Ermeni toplumu, Osmanlı döneminde, din, eğitim ve benzeri alanlarda faaliyet gösteren kurumları Ermeni Nizamnamesi çerçevesinde, Ruhani, Cismani ve Karma Meclisler aracılığıyla yönetiyordu. Meclisler, faaliyetlerini vilayet ve sancaklarda episkoposluk bölgesi altında merkezî ve yerel komisyonlar aracılığıyla yürütürdü. Cismani Meclise bağlı Usumnagan [Tedrisat] Komisyonu, eğitim hayatının idaresini yürütüyordu. Osmanlı Ermenilerinin eğitim hayatının temelleri, Nizamname'den de önce, 1828 yılında İstanbul'da atıldı. Patrikhane kayıtlarına göre 1834 yılında Sivas Vilayeti'nde dört okul açılmıştı.

Bir Ermeni okulunun açılması ya da yenilenmesi Ermeni Patrikhanesi'nin hükümete müracaatı ve gerekli fermanın alınması ile mümkündür. Bununla birlikte Anadolu'nun pek çok ücra köşesinde fermansız açılan veya fermanı sonradan alınan okullara rastlanırdı. Bu okullar için eğitim programları, verilecek dersler, sınav sistemi gibi konular Tedrisat Komisyonu yönetmelikleri göz önüne alınarak kurulan yerel eğitim komisyonları tarafından kararlaştırılırdı. Meclis ve komisyon oluşmadığı bölgelerde bu faaliyetler yörenin ileri gelenleri tarafından yürütülürdü. Kurumsal okulların yanında şahıslara ait özel okul, yetimhane ya da dernekler tarafından açılan okullar da olmuş, bunlar kendi yönetmeliklerini yazmışlardı.

Başlarda öğretmenlik görevini kiliselerdeki din görevlileri üstlenmişti. Zaman içinde bu görevi yeni mezun gençler üstlendi. Ayrıca maddi olanakları iyi olan az sayıdaki okul İstanbul, İzmir, Erzurum gibi merkezlerden öğretmen de davet ederdi. Öğretmenlerin ücretleri genellikle okul bütçesinden karşılanırdı. Kimi zaman okullar, öğretmen ücretinin ödemediği dönemlerde kapalı kalırdı. Köylerdeki öğretmenlerin işesiyse genellikle köylüler tarafından karşılanır, her gün bir köylü öğretmenlere yiyecek hazırlar ve gönderirdi.

Bina inşaat giderleri ağırlıklı bağışlardan, eğitim giderleri ise öğrencilerden alınan ücret, bağış, dernek, kilise ve Patrikhane yardımları gibi çeşitli kaynaklardan karşılanırdı.

Sivas Vilayeti'nde Senekerimyan, Lusaper, Lusavoriçyan gibi eğitimi destekleyen onlarca dernek vardı. Pek çoğunun İstanbul, bazı derneklerinse yurt dışında şubeleri vardı. Destek faaliyeti, fakir öğrencilere defter, kitap temin etmekten, okul açmaya kadar uzanan geniş bir kapsama sahipti.

İlk dönemler okullarda ders kitabı yok denecek kadar azdı. Birkaç dinî kitaptan ezberle okuma yazma öğretilirdi. Zaman içinde Patrikhane Tedrisat Komisyonu okullarda verilecek derslerin listesini hazırlayarak bir yönetmelik yayınladı. Miatsyal [Birleşik] Derneği ise okullara ait bir dizi kitap bastı. Ders kitapları başlangıçta çoğunlukla İstanbul'dan temin edilirdi. Zaman içinde sayı ve çeşitleri artan kitaplar hazırlandı ve basıldı.

Ermeni okulları genellikle kilise sınırları içinde yer alır ve ayrıca isimlendirilmezdi. Özellikle de köy okulları çoğu zaman Azkayin Varjaran [Millî Okul] olarak adlandırılırdı. Önemli okullara ise bir hayırsever, bir aziz veya azizenin adı verilirdi.

Sivas Ermenileri hakkında farklı konularda, tarihlerde ve dillerde yayımlanmış pek çok araştırma bulunmaktadır. Bu çalışmada kullanılan veriler için, yer yer farklılık gösteren Ermeni Patrikhanesi ve Osmanlı nüfus sayımları arasında Patrikhane kayıtları esas alınmış Sivas şehir merkezinde yer alan Ermeni okullarıyla sınırlı kalınmıştır.

Birinci Dünya Savaşı arifesinde Raymond Kévorkian ve Paul Paboudjian'a göre Sivas Vilayeti dahilinde nüfusun dörtte birinden fazlasına tekabül eden 204.472 Ermeni yaşıyordu. Ermeni toplumuna ait 198 kilise, 21 manastır ve 20.599 öğrenciyeye eğitim veren 204 okul, 241 yerleşim yerine dağılmış durumdaydı.

Arakel Badrig, belgeler ve tanıklıklardan yola çıkarak kaleme aldığı *Badmakirk Huşamadyan Sepasdio yev Kavari Hayots* [Sivas ve Çevre Köyleri Ermeni Tarihi] adlı çalışmasında Sivas Ermeni okulları hakkında öğrenci, öğretmen fotoğrafları eşliğinde detaylı bilgi sunar. Bu eserde yer alan bilgilere göre, diğer vilayetler gibi Sivas'ta da Ermeni eğitim hayatı kilise bitişğinde yer alan odalarda kilise görevlileri tarafından; dört işlem, dinî bilgiler ve kilise müziği öğretilmesiyle başladı.

İlerleyen yıllarda İstanbul'a göçen Sivaslı hamalların desteğiyle kurulan Senekerimyan Derneği'nin öncülüğünde eğitim hayatı gelişmeye başlar. Derneğin İstanbul ve Sivas şubelerininin maddi destekleriyle okulların eğitim düzeyi yükselir, İstanbul'da kurulan eğitim dernekleri Sivas şubeleri açar ve katkılarını köylere kadar ulaştırırlar. Osmanlı sınırları dışına göçen Sivaslılar da buldukları yerlerde hemşehrilik dernekleri kurar. Bu derneklerin öncelikli amaçları arasında

ARMENIAN SCHOOLS IN THE CITY OF SIVAS

ZAKARYA MILDANOĞLU

In the Ottoman Empire, Armenian people established institutions for religious, educational and related fields through Religious, Civil and Joint Assemblies in the framework of the Armenian *Nizamname*. These Assemblies carried out their activities in provinces and districts through central and regional commissions positioned under the religious leadership. The Usumnagan [Education] Commission, affiliate of Civil Assembly, conducted educational administration. The foundations of Ottoman Armenians' educational life were laid in 1828 in Istanbul, even before the *Nizamname* came into force. According to the records of the Patriarchate, four schools were established in the province of Sivas in the year 1834.

For the establishment or renewal of an Armenian school, it was obligatory for the Armenian Patriarchate to acquire a *ferman* [imperial order] through application to the Ottoman government. Yet, in remote areas of Anatolia, some schools opened without an imperial order, or acquired the necessary imperial order only after the initial opening. For these schools, programs, curricula and examination systems were determined by local education commissions which were constituted in accordance with the regulations of education commission. In areas where it was not possible to constitute commissions or assemblies, influential people of the region carried out these activities. Along with institutional schools, there were private schools and orphanages owned by individuals or founded by associations; these institutions had their own regulations.

Initially, teaching duties were undertaken by a religious official of the church; new graduates took these tasks later on. In addition, teachers from urban centers such as Istanbul, Izmir and Erzurum were invited to affluent schools which were rare at the time. Teachers' salaries were generally covered by a school's budget. Occasionally, schools remained

closed due to the inability to pay the teachers' salaries. Subsistence of teachers was provided by the villagers; each day teachers' meals were prepared and delivered by one of the villagers.

Construction expenses were usually covered through donations, whereas education expenses were covered by different sources such as tuition fees and financial aid from associations, churches, and the patriarchate.

In the province of Sivas, education was sponsored by dozens of associations such as Senekerimian, Lusaper, and Lusavorichian. Most of these associations had branches in Istanbul while some had branches abroad. The scope of their support varied from providing school supplies to students in need to founding new schools.

In the early years there were scarcely any course books in these schools; reading and writing were taught to students by having them memorize from a few religious books available previously. Later the Education Commission of the Patriarchate issued a regulation by preparing a curriculum for the schools. Miatsyal (United) Association published a series of textbooks most of which were provided initially from Istanbul. The quantity and variety of textbooks increased over time as new ones were prepared and published.

Armenian schools were usually located on church property and they were generally not named distinctly. Village schools were often called Azkayin Varjaran (National School) while significant schools were named after a philanthropist or a saint.

There are large numbers of studies published on different dates, in different languages and on different subjects regarding the Armenians of Sivas. In the case of this study Patriarchate Records and Ottoman Censuses were used as sources; however, there are some inconsistencies between these two categories of records. As a result, Patriarchate records were chosen as the primary source and the scope of the study is limited to Armenian schools located in the center of Sivas province.

According to Raymond Kévorkian and Paul Paboudjian, a total number of 204,472 Armenians, more than a quarter of the population, lived in the province of Sivas on the eve of World War I. The Armenian community had 198 churches, 21 monasteries and 204 schools with 20,599 students in 241 different settlements.

Arakel Badrig offers detailed information regarding the Armenian Schools of Sivas in his study *Badmarkirk Hushamadyan Sepastio yev Kavario Hayots* [History of the Armenians of Sepastia and Neighboring Villages] which is based on documents and stories of witnesses, along with photographs of students and teachers. According to the information in this study, Armenian education life in Sivas, as in other provinces,

Lusaper Derneği'nin desteğiyle okuyan öğrenciler
The students supported by the Lusaper Association

köylerindeki eğitim faaliyetine maddi katkı toplamak, okul olmayan yerlerde okul açmak, kızların eğitimine, yetimhanelere destek vermek gelir.

1860 Ermeni Nizamnamesi'nin yürürlüğe girmesiyle hem eğitim alanı düzenlenir hem de düşünsel bir uyanışın kapıları aralanır. Sivas'ta 1867 yılında halkın desteğiyle oluşturulan yerel eğitim komisyonu beş okulun idaresini üstlenir. Sonraki yirmi yılda öğrenci sayısı 150-200'den 1.400'lere yükselir. Bu düşünsel hamle yeni nesille sınırlı kalmaz, yetişkinler de Pazar Okulu olarak adlandırılan derslere devam eder.

Vilayet merkezi Sivas Kazası'nda, Kévorkian ve Paboudjian'a göre 19.507 kişiden (3.292 hane) oluşan Ermeni cemaatine ait 13 Apostolik eğitim kurumunda 1.600 öğrenci okuyordu. Ayrıca Protestanların yönettiği sekiz okul ve Katolik Ermenilerin devam ettiği Cizvitlere ait kolej vardı. Eğitim kurumlarının mülkleri vardı, biri de hâlen ayakta olan otuz odalı Taşhan'dı. Bu mülklerin akarıyla cemaatin mal varlıklarının korunması, bakımı ve gereksinimleri karşılanırdı.

TARKMANÇATS OKULU

Düzenli eğitim, 1818'de Pazar Mahallesi Surp Asdvadzadzin Kilisesi'ne bağlı Mayr Varjaran'ın [Merkez Okul] açılmasıyla başladı. İki hayırsever kardeş Hovsep ve Kevork Odabaşyan, 1858 yılında iki katlı, geniş, ahşap bir bina inşa ederek eğitime katkıda bulunma amacıyla Ermeni halkına hediye ettiler. Mayr Varjaran Okul bu yeni binaya taşınarak Tarkmançats adını aldı. Erkek öğrenciler için açılan okulun öğretmenliğini Sarkis Varjabed yaptı.

Okulda 300 civarında öğrenciye üç kademedede din, Ermenice, tarih, coğrafya, hukuk, resim, fen bilgisi, beden eğitimi, müzik, Osmanlıca, Fransızca ve sanat dersleri veriliyordu. Ferah, eğitime uygun bir binası olan okulun 500 lira yıllık gelire sahip iki otel ve dükkanı vardı. Bu akar gelirinden başka mahallelerde yer alan okullar da yararlanıyordu.

1868 yılında Osmanlı Hükümeti Sivas'ta bir devlet okulu

açtı. Tarkmançats'ın başarılı öğrencilerinden yirmisi bu okula kaydoldu. Okul binasının yenilenme ihtiyacı 1862 yılından beri biliniyordu. 1863 yılında dağılmış olan Senekerimyan Derneği yeniden örgütlenerek okulu yenileme ve genişletme faaliyetine girişti. 1867 yılında Krisdapor Ğazaryan mantık, Surp Pır-giç'ten mezun olunca ABD'de yaşamaya başlayan Harutyun Taşçıyan felsefe, Bedros Balozyan da İngilizce dersi veriyordu.

1875-1876 yıllarında okulun üst katında 200 kadar üst sınıf öğrenci Ermenice, coğrafya, mantık, diksiyon, Ermeni tarihi, Türkçe, Fransızca dersleri alıyordu. Natanyan, okulun alt katında 90 kadar öğrencinin, yeni yöntemlerle ve özel öğretmenler eşliğinde okuma yazma öğrendiğini aktarıyor. Bu katta ayrıca Antsniver [Fedakar] Derneği'ne ait kütüphane de yer alıyordu. Bu dönemde etkili bir konuma gelen Senekerimyan Derneği'nin maddi katkılarıyla okulun adı 'Senekerimyan Tarkmançats Okulu' olarak değişti. Okuldan mezun olan en başarılı beş öğrenciye açık sınavla öğretmen diploması verildi ve eğitim din adamlarının egemenliğinden kurtarıldı. *Masis* gazetesinde yer alan haberlere göre programa ilerleyen yıllarda hukuk, resim, beden eğitimi, sağlık bilgisi ve farklı mesleklerle ait dersler de eklenmişti.

20. yüzyıl başlarında Tarkmançats Okulu Sivas eğitim hayatında önemli rol oynamaya devam ediyordu. 1901-02 yıllarında Patrikhane'nin Tedrisat Komisyonu'nun hazırladığı rapora göre iki dönemden oluşan eğitim süresi bir yıl iki ay idi ve okul 170 öğrenciye sahipti. 1908'de ise bu sayı 200'e yükselmisti. 1909'da devlet bütün okulları ilkokula dönüştürürken Aramyan Okulu durumunu korudu.

ARAMYAN OKULU

Nüfusun artışına, eğitim hayatının güçlenmesi eklenince 1858'de açılan Tarkmançats Okulu yeterli gelmemeye başlar. Daha geniş bir okula duyulan ihtiyaç yıllarca devam eder. Nihayet hükümete yakın çevrelere müracaat edilerek yeni bir okul inşası izni elde etmeye çalışılır.

O dönem gazetelerde sultan ve hükümet tarafından okul inşası için 1500 m² arazi tahsis edildiği, ancak yerel yöneticilerin karşı çıkarak 850 m² büyüklüğünde bir arazi verme taraftarı olduğu haberleri çıkar. Haberlere göre vilayette ileri gelen Türkler, o tarihlerde Rum ve Ermeni cemaatleri arasında, Ayios Yeorgios/Surp Kevork Kilisesi ve arazisinin mülkiyeti konusunda devam eden davayı öne sürerek itiraz ederler. Dava konusu kilise, bir asır kadar önce Trabzon Vilayeti'nden gelen Rumların ibadet ve defin yerleri olmadığı için Ermeniler'den kiraladığı, Sev Hoğer [kara topraklar] olarak adlandırılan bölgede bulunan Surp Kevork'tur. Uzun süren tartışmalar sonucu hükümet bu arazinin bir bölümünü Rumlara, bir bölümünü Ermenilere verir.

Böylece Rum cemaatince kullanılan kilisenin yanı başına inşa edilmesine karar verilen Aramyan için çalışmalar başlar,

began with religious personnel teaching four mathematical operations, religion and church music in rooms next to churches.

In the following years, educational life starts to develop with the leadership of the Senekerimian Association which was founded by the support of porters who moved to Istanbul from Sivas. The education has become more widespread as a result of financial support from Istanbul and Sivas branches of the association. Educational associations founded in Istanbul opened Sivas branches and contributed their support to villages. People who moved from Sivas to outside of Ottoman borders established compatriot associations. The primary objectives of these associations can be listed as providing financial aid to educational activities in villages, opening new schools in places without schools, and providing support for orphanages and girls' education.

The 1860 Nizamname not only regulated the field of education but also opened the gates to an intellectual awakening. A local education commission formed in 1867 and with the support of the people of Sivas undertook the administration of five significant schools. The number of students increased from 200 to 1,400 over the following 20 years. This intellectual reform is not only limited to the younger generations, but adults as well were enrolled in courses, known as Sunday School.

According to Kévorkian and Paboudjian, in the district of Sivas, which was the administrative center of the province, 1,600 students studied in 13 Apostolic institutions owned by an Armenian community of 19,507 people (3,292 households). Furthermore, there were eight Protestant-run schools and a higher education institute (college) attended by Catholic Armenians and owned by Jesuits. Educational institutions owned properties, and one of these properties was as an inn with 30 rooms, the same famous Taşhan that stands in modern day Sivas. Revenue collected from this inn paid for the maintenance of the school properties.

TARKMANCHATS SCHOOL

Regular educational life began in 1818 with the opening of Mayr Varjaran (Central School) affiliate of Sivas Pazar neighborhood's Surp Asdvadzadzin Church. Two philanthropist brothers, Hovsep and Kevork Odabashian built a spacious two-storey wooden building in 1858 and donated it to the Armenian community to support education. Mayr Varjaran was moved to this building and was named Tarkmanchats. Sarkis Varjabed was the teacher of this all-boys school.

In the school, around 300 students took courses in religion, Armenian language, history, geography, law, painting, science, physical education, music, Ottoman language, French and art, in three levels. The school, which had a spacious

building that was suitable for education, also had two hotels and a shop with an annual revenue of 500 liras. Schools from other neighborhoods also benefited from this revenue.

In 1868, the Ottoman government opened a public school in Sivas in 1868. Twenty successful students left Tarkmanchats and enrolled in this school. Since 1862, it had been known that Tarkmanchats was in need of renovation. Senekerimian Association dispersed in 1863, then reorganized and took action for the renovation and expansion of the school. In 1867, Krisdapor Ghazarian started to teach logic, Harutyun Tashchian, who had lived in USA after his graduation from Surp Prgich, taught philosophy, and Bedros Baloizian taught English.

In the years 1875-76, almost 200 senior students took classes in Armenian, geography, semantics, diction, Armenian history, and Turkish and French language in the school's upper floor. According to Nataniyan, 90 students learned reading and writing through new techniques and special teachers at the lower floor, which also hosted the library of Antsnver [Benevolent] Association. Because of the significant financial contributions of Senekerimian Association, the school's name was changed to Senekerimian Tarkmanchats School. The five most successful graduates of the school received teaching diplomas after a public exam, thus the education system was saved from the domination of leading religious men. According to some news published in the *Masis* newspaper, law, painting, health sciences and vocational courses were added to the curriculum later on.

In the early 20th century, Tarkmanchats School remained an important institution in the educational life of Sivas. According to the patriarchate's report prepared in 1901-1902, a period of study consisting of two terms, spanned over one year and two months. The school had 170 students; this number increased to 200 in the year 1908. In 1909 all schools were converted to primary schools by law, except Aramian, which preserved its status as a secondary school.

ARAMIAN SCHOOL

As the population grew and educational life became more competitive, Tarkmanchats School, which was established in 1858, was no longer sufficient. The need for a larger school was there for years. Finally, after having consulted with people close to the government, the school administration tried to obtain a new school construction permit.

According to articles in the newspapers of the time, the sultan and the government assigned land of 1500 m² for the school; however, local administrators were opposed as they believed 850 m² land would be enough. Officials of the province were also against the decision. Their opposition was based on the ongoing case concerning Agios Georgios/Surp Kevork Church and land property that was shared between

Cumhuriyet döneminde de okul olarak kullanılan Aramyan Okulu
The Aramian School that was also used in the Republican era

ancak hazır bir para bulunmaz. Bir bağış kampanyası düzenlenmesine karar verilir ve yerel bir kampanya yeterli olmaya-çağı için Ermeni Patrikhanesi'nin onayıyla Kafkasya'da Doğu Ermenilerinin yoğun olarak yaşadığı pek çok şehre ve Moskova gibi merkezlere de ulaşılır.

Toplanan bağışlarla 1891 yılında inşaata başlanır. Tamamlanan binanın dış görünüşü o dönem için etkileyicidir. İlk katına, bu binaya nakledilen Hıripsimyants Okulu yerleşir, ikinci kat erkek öğrencilere tahsis edilir.

Önemli maddi katkılarda bulunan Doğu Ermenilerine ithafen Araradyan adı verilmesi planlanan okulun cephesinde küçük ve büyük Ağır dağlarını temsilen iki adet piramit de tasarlanır. Ancak okulun açıldığı dönemdeki hassasiyetler dikkate alınarak piramitlerden de, isimden de vazgeçilir ve okulun adı Aramyan konur.

1904 yılında okul ilk mezunlarını verir ve tören dönemin gazetelerinde ayrıntılarıyla yer alır. Patrikhane, raporunda 420 erkek öğrenciyle 8 erkek öğretmen olduğunu kaydeder. 1915'te öğrenciler aileleriyle birlikte tehciye gönderildiğinde boşalan okul, Birinci Dünya Savaşı boyunca ordu tarafından kullanılır. Savaştan sonra Kız Muallim Mektebi ve Erkek Ortaokulu olarak kullanılan bina 1959 yılında yıkılır. Yeni yapılan binada son olarak faaliyet gösteren Sivas Kız İmam Hatip Okulu da 2017 yılında yeni okul binası yapılacağı gerekçesiyle taşınır ve bina yıkılır. Kitabın yayına hazırlandığı günlerde arsa boş olarak durmaktaydı.

SANASARYAN OKULU

1876 yılında Osmanlı Anayasası'nın ilanını takiben Ermeni siyasi partileri ve öğrenci hareketleri yükselişe geçer. Bu süreçte 25 yıl boyunca Erzurum'da faaliyet göstermiş olan Sanasaryan Okulu yükselen politik gerilimden etkilenir. Badrig'in aktarımlarına göre 1912 yılında okul, saray, hükümet ve bazı çevrelerin okulda silah üretimi yapıldığı dedikodularından kaynaklanan baskılarına hedef olur. Pek çok kez

aramaya tabi tutulan okulda herhangi bir suç unsuru bulunmamasına rağmen baskılar azalmaz. Erzurum Ermenilerinin yoğun itirazlarına rağmen İstanbul'daki Mütevelli Heyeti, Sanasaryan Okulu'nun Sivas'a nakledilmesine karar verir.

Okula eğitime devam etmesine yetecek yer tahsis edilir ve Sanasaryan, Surp Nişan Manastırı kompleksine yerleşir. Kendine ait bir binası olana kadar burada kalmasına ve manastır arazilerinden okul binası için bedelsiz arazi tahsis edilmesine karar verilir. Okul, inşa edilecek yeni binada aynı adla eğitim devam edecektir.

1912-13 ders yılında Sanasaryan iki derslikle faaliyete geçer. İlk yıl 39 yatılı, 25 gündüzlü olmak üzere toplam 64 öğrenci ders almaya başlar. Hem ücretli hem ücretsiz öğrenci kabul edilen okula 35'i Sivas'tan, kalanı farklı kaza ve köylerden öğrenciler gelir. Hepsi Amerika ve Avrupa'da yüksek eğitim almış sekiz Ermeni öğretmen görev yapar.

MAHALLE OKULLARI

Sahagyan Okulu Arakel Badrig'in aktardığına göre Sivaslı Hagop Aharonyan adlı bir öğretmen, şehrin güneyinde, merkeze on dakika mesafede inşa edilen tek katlı, ahşap bir binada 72 öğrenciye ders veriyor, öğrencilerden dokuz dilbilgisi ve dört işlem dersi görüyordu. Patrikhane Raporu yayımlandığında ise okulda 37 erkek, 15 kız öğrenci öğrenim görüyordu.

Nersesyan Okulu Badrig, okulu Surp Sarkis Kilisesi avlusunun batısında, geniş bir arazide, iki katlı yeni bir bina olarak anlatıyor. Bu dönemde dört sınıfta yaklaşık 300 öğrenci bulunuyordu. Badrig, sıra bulunmayan okulda yerlere oturan çocukların imlâ, tercüme, dört işlem ve tarih dersleri aldığı bilgisini aktarıyor. Karekin Sırvantsdyants, Sivas'ı ziyaret ettiğinde yeni yapılan okulu da görür, üst salonun iyi durumda olduğunu aktarır. Patrikhane, raporunda 104 erkek öğrenci ve iki erkek öğretmeni kaydeder. Bedrosyan, okulun bir bölümünün 180 öğrenciye yetimhane olarak da kullanıldığını aktarıyor.

Aramyan Okulu bandosu
The music band of Aramian School

Aramyan Okulu'nun öğrencileri ve aralarında edebiyatçı Taniel Varujan'ın da bulunduğu öğretmenleri

The students of Aramian School along with their teachers, among them the famous writer Taniel Varujan

the Greek and Armenian communities. The church that was the subject of the dispute was Surp Kevork located in the area called Sev Hogher [black lands] which was being rented from Armenians by Greeks who had migrated from Trabzon a century ago. After various arguments, the government split the property rights of the land between the Armenian and Greek communities.

As a result, the decision was to build the Aramian School next to the church being used by the Greek community. A donation campaign was launched for the construction of the school since there was no funding available. The patriarchate approved an international campaign believing a local one would be unsuccessful. The campaign was effective in areas with dense Eastern Armenian population such as the cities of the Caucasus and centers like Moscow.

Construction began in 1891 with the donations collected. The final look of the building was impressive. Hripsimants School was transferred to the first floor of the building whereas the second floor was assigned to male students.

Aradian was chosen as the name of the school as a dedication to Eastern Armenians, who made significant contributions. In the initial design, there were two pyramids in school's façade as an ode to the Ararat mountain. However, considering the social sensitivity of the era, those decisions were discarded. The school was named Aramian instead of Aradian.

The school's first graduation took place in 1904 and details of the graduation ceremony was published in the newspapers. In the report of the Patriarchate, it is written there were 420 male students and eight male teachers in the school.

The school was closed in 1915 as the students were deported with their families, and was used by the army during World War I. The building, which functioned as Girls' Teachers School and Boys' Middle School after the war, was demolished in 1959. Sivas Girls' Imam Hatip School, the last

functioning school in the new building, moved due to the construction of a new school building in 2017. At the time of writing the later building was demolished too and the land was empty.

SANASARIAN SCHOOL

Armenian political parties and student movements were on the rise after the declaration of the Ottoman constitution in 1876. This change in the political climate affected Sanasarian School which had been active in Erzurum for 25 years. According to Badrig, in 1912 Sanasarian became the target of accusations due to rumors by the government and some people claiming there was weapon production in the school. The pressure caused by those speculations was not reduced even though the school was inspected many times and no criminal elements were found. As a result, the Board of Trustees in Istanbul decided to transfer Sanasarian School to Sivas despite many objections from Armenians in Erzurum.

The school was provided with land that was sufficient enough for the continuation of education and Sanasarian was transferred to the monastic complex of Surp Nshan. The educational activities continued in the monastery until the school's new building was ready to be used. Part of the monastery lands was assigned to the school free of charge for the construction. Education would continue in the new building under school's same name.

In 1912-13 school years, Sivas Sanasarian became active with two classrooms. In the first year, the school had a total of 64 students. 39 of these enrolled students were boarders while 25 were daytime students. Only 35 students were from Sivas. Other students came from different districts and villages. Eight Armenian teachers, all highly educated in America or Europe, taught in the school. Students were accepted with and without tuition fees.

Sivas'a taşınan Sanasaryan Okulu'nun öğrencileri ve öğretmenleri
Students and teachers of Sanasarian School that was moved to Sivas

Surp Minas Okulu Natanyan, aynı adı taşıyan kilisenin bitişiğinde ahşap, küçük bir okulda Papaz Kevork'un ders verdiği öğrenciler olduğunu kaydetmiştir.

Surp Pırgıç Okulu Bedrosyan, müdürlüğünü Kevork Habeşyan'ın yaptığı, Mıgırdiç Poladyan ve Garabed Hekimyan'ın öğretmenlik yaptığı okula 60 öğrencinin devam ettiğini, ayrıca 80 öğrenciye sahip bir hazırlık bölümü olduğunu belirtiyor. Badrig, bu öğrencilerin eğitim ücretlerini kendilerinin karşıladığını, Nigoğos Nalbantyan'ın öğretmenlik yaptığı hazırlık bölümünün eğitim masraflarının ise Pırgıçyan Derneği tarafından karşılandığını kaydediyor. Patrikhane Raporu yayımlandığında, okulun 95 erkek öğrenci ve iki erkek öğretmeni olduğu belirtiliyor.

Rupinyan Okulu Bedrosyan'ın, 75 öğrencinin Nişan Eyvazyan ve Dikran Zadiğyan'dan ders aldığını belirttiği okulun masrafları, Badrig'in aktardığına göre mahalle ve merkezden karşılanıyordu. Patrikhane Raporu, iki yıllık bir okul olduğunu, 66 erkek, altı kız öğrenci ve bir kadın öğretmene sahip olduğunu belirtiyor.

Torkomyan Okulu Badrig'e göre ana ve ilkokula devam eden 70 öğrencisi olan okul mahalle kurulu tarafından idare edilirdi. Simeon Tıngıryan ve Mardiros Gorgodyan Efendiler'in ders verdiği okulla aynı adı taşıyan bir dernek de kurulmuştu. Dernek bir kütüphane kurmanın yanında fakir öğrencilerin

ihtiyaçlarını da karşılardı. Patrikhane Raporu yayımlandığında 40 erkek, 60 kız öğrenci ve iki kadın öğretmen olduğu kaydedilmişti.

Mihitaryan Okulu Patrikhane Raporu'na göre Mihitaryan Okulu'nda 35 erkek, on kız öğrenci vardı ve bir erkek öğretmene sahipti.

Lusinyan Okulu Bedrosyan, ilkokul ve hazırlık bölümleri olan okulda Makruhi Karakaşyan, Nuhimzar Deveciyan, Boligyan Hanım ve Sirpuhi Sapriçyan'ın öğretmenlik yaptığını, toplam 150 öğrencisi olduğunu kaydetmiştir. Patrikhane Raporu yayımlandığında okulda 35 erkek, 100 kız öğrenci ve iki kadın öğretmen vardı.

Bezikyanyan Okulu Badrig, ilkokul ve hazırlık bölümleri olan okulda 30 öğrencinin Arakse Acemyan, 20 öğrencinin de Mania Cinivizyan'dan ders aldığını aktarıyor. Dışarıdan gelen bir el işi öğretmeni de olduğu belirtilen okulda Patrikhane Raporu yayımlandığında 30 kız öğrenci ve bir kadın öğretmen bulunuyordu.

KIZ OKULLARI

Kayanyants Okulu Surp Sarkis Kilisesi'nin batı tarafında, bir kadın öğretmenin denetiminde 110 kız öğrencinin eğitim gördüğü okulda okuma, dil bilgisi, din bilgisi, Ermeni tarihi dersleri veriliyordu. Okulun harcamaları kilise mülklerine ait

Sivas Ermeni Yetimhanesi'nde öğrenciler ve idareciler

The orphanage students and administrators of Sivas Armenian Orphanage

NEIGHBORHOOD SCHOOLS

Sahagian School According to Badrig, Hagop Aharonian, a teacher from Sivas, taught 72 students in a single-storey, wooden building that was in the south of the city, ten minutes from the center. Nine of his students studied grammar and four mathematical operations. When the Patriarchate Report was published, there were 37 male and 15 female students at the school.

Nersesian School Badrig describes the school as a new two-storey building in a large plot located at the west side of Surp Sarkis Church courtyard. During this period, there were around 300 students in four classes. Badrig mentions that in the school students used to sit on the floor since there were no desks; they studied grammar, translation, arithmetic, and history. Karekin Srvantsdyants visited the new school building when he was in Sivas and reported that the upper hall was in good condition. The patriarchate recorded 104 male students and two male teachers in its report. Bedrosian notes that one part of the school was used as an orphanage for 180 students.

Surp Minas School Natanyian recorded there were students taught by Friar Kevork in a small wooden school next to the same name church.

Surp Prgich School Bedrosyan mentions that Kevork Haheshian was the principal, and Mgrdich Poladian and Gabared Hekimian were teachers in this school which had the attendance of 60 students and a separate preparatory division for 80 students. Badrig reports that the students paid their own tuition and the Prgichian Association funded a preparatory division which was taught by Nigoghos Nalbantian. When the Patriarchate Report was published, the school had 95 male students and two male teachers.

Rupinian School According to Bedrosian, Nshan Eyvazian and Dikran Zadigian taught 75 students in this school. Badrig reports that the school's expenses were covered by the neighborhood and the center. The Patriarchate Report records Rupinian as a two-year school, with 66 male, six female students, and one female teacher.

Torkomian School According to Badrig, the neighborhood board administered the school which had the attendance of 70 nursery and primary school students; the center covered half of the school's expenses. An association with the same name as the school where Simeon Tngrian and Mardiros Gorgorian taught was established. When the Patriarchate Report was published, it was recorded that there were 40 male, 60 female students, and two female teachers.

Mkhitarian School According to the Patriarchate Report, there were 35 male students, 10 female students and one male teacher at the Mkhitarian School.

Lusinian School Bedrosian noted that there were 150

students in the school which had primary and preparatory divisions, with Makruhi Karakashian, Nuhimzar Devociyan, Mrs. Boligian and Srpuhi Saprichian as teachers. When the Patriarchate Report was published, there were 35 male, 100 female students and two female teachers at the school.

Bezikian School Badrig reports that in the school, which had primary and preparatory divisions, Arakse Acemian taught 30 students and Mania Cinivizian taught 20 students. When the Patriarchate Report was published, there was a guest crafts teacher in addition to 30 female students and one female teacher.

GIRLS' SCHOOLS

Kayanians School In the school, which was located at the west side of the Surp Sarkis Church, 110 female students took courses in reading, grammar, religion and Armenian history under the supervision of one female teacher. The school's expenses were covered by revenue from several church properties. The school began education in 1865 according to Bedrosian. Needlework was taught in the school as well. After the dissolution of the Senekerimian Association, the education expenses of the students were covered by the Antsnver Sants [Benevolent Alumni] Association which had been established for this purpose. A letter from Istanbul to this association shows that the number of students decreased to 51 at that time.

Hripsimants School Badrig states that the students received education in a rented wooden house located in the north of the city, five minutes from the center. After the Protestant community opened a school for girls, many Armenian female students enrolled in it. Armenian clerical leadership decided to build a two-storey building for a school as they were not pleased with the fact that children of Apostolic sect were receiving a Protestant education. Bedrosian notes 1865 as the year the school was opened. Approximately 200 female students continued their education at Hripsimants School, and

Hripsimants Okulu mezunları

Graduates of Hripsimants School

gelirlerden karşılanıyordu. Okulun açılış yılını 1865 olarak kaydeden Bedrosyan, okulda ayrıca iğne işlemesi de öğretiltiğini aktarıyor. Senekerimyan Derneği'nin dağıldıktan sonra öğrencilerin eğitim masrafları, bu amaçla kurulan Antsniver Sanuts [Fedakâr Mezunlar] Derneği tarafından karşılanıyor. İstanbul'dan bu derneğe gelen bir mektup, o sırada öğrenci sayısının 51'e düştüğünü gösteriyor.

Hiripsimyants Okulu Badrig, şehrin kuzeyinde yaklaşık beş dakika uzaklıkta yer alan okulun kiralanan ahşap bir evde eğitim verdiğini anlatıyor. Protestan cemaati bir kız okulu açınca çok sayıda Ermeni kız bu okula devam etmeye başlar. Ermeni ruhani önderliği Apostolik cemaatinden çocukların Protestan eğitimine devam etmesinden hoşnut olmayınca iki katlı bir okul inşa etmeye karar verir. Bedrosyan okulun kuruluş yılını 1865 olarak belirler. Yaklaşık 200 kız öğrenci bu amaçla kurulan Hiripsimyants Okulu'nda eğitimlerine devam ederek dil bilgisi, matematik, Ermeni tarihi, Hristiyanlık öğretisi ve oya işi eğitimi alır, kalanlar da basit okuma yazma öğrenmeye başlar. Patrikhane Raporu yayımlandığında, okulda 190 kız öğrenci ve dört kadın öğretmen vardı.

CEMAAT VE MİSYONER OKULLARI

Sivas'ta Patrikhane'ye bağlı olan okulların yanında Protestan ve Katolik cemaatlerine bağlı okullar, Cizvitler ve *American Board* gibi misyoner kurumlar tarafından açılan okullar ve şahıslarca açılmış özel okullar da faaliyet gösteriyordu.

Badrig, Sivas merkezde kız ve erkekler için üç özel okul bulunduğunu, bu okullarda özel öğretmenler tarafından okuma yazma, güzel yazı ve iğne işi dersleri verildiğini naklederken yalnızca birinin adını anıyor: Hayrenasiragan [vatansever]. Bahsi geçen diğer özel okulların isimleri bilinmiyor.

1881 yılında açılan, müdürlüğünü Serovpe Odabaşyan'ın üstlendiği Yergser Gırtaran Pokr Hayots, misyonerlik faaliyetleri çerçevesinde eğitim veriyor.

Kayseri, Adana ve başka vilayetlerde de örnekleri bulunan, erkek ve kız öğrenciler için açılmış Amerikan okulları Sivas'ta da özel bir yere sahipti.

Sivas Koleji olarak bilinen, asıl adıyla Sivas Teachers' College, yani Sivas Öğretmen Okulu, 1912 yılında kurulur. 1914 yılında, şehir içindeki küçük yerinden, sonradan 'kolej' olarak bilinecek, 60 bin m²'lik alana taşınır. Binaların ve kampüsün yapımı için 22 bin dolar harcanır. Bu bütçenin onda biri, yüksek bir maddi gücü olmamasına rağmen Sivas Ermeni Protestan cemaatinin bağışlarından toplanır. Dört seviyede eğitim veren kurumda sekseni öğretmenliğe hazırlık bölümünde toplam 500 öğrenci öğretim görür.

ANAOKULLARI

Eğitimsever Mania Cinivizyan'ın çabalarıyla Sivas'ta anaokulu kavramı yaygınlaşır. 1898'de İstanbul'da ana okul

öğretmenliği eğitimi almaya başlayan Cinivizyan, Kalfayan Okulu'nda öğretmenlik yapmaya da başlar. 1901 yılında Sivas'a dönerek Hiripsimyants Okulu'nda öğretmen olur. Bu sırada ana okulları örgütlemeye başlar ve öyle başarılı olur ki Sivas valisi Muammer Bey'in davetiyle Türk okullarında da ana okullarının kurulmasına öncülük eder. 1915'te sürgün yolunda öldürülür.

NOTLAR

- Badrig, Arakel (1983) *Badmakirk Hushamadyan Sepasdio yev Kavari Hayutyanyan* [Sivas ve Çevre Köyleri Ermenileri Tarihi], cilt 2. New York: Pan Sebastia Rehabilitation Union.
- Badrig, Arakel (1974) *Badmakirk Hushamadyan Sepasdio yev Kavari Hayutyanyan* [Sivas ve Çevre Köyleri Ermenileri Tarihi], cilt 1. Beyrut: Meshag Yayınları.
- Bedrosyan, Hovhannes Der (1983) *Grtagan Şarjumu Trkahayots Meç 1600-1900* [Türkiye Ermenilerinde Eğitim Hareketi 1600-1900]. Kahire.
- Berberyan, R. H. (1907) *Tbrots yev Tbrutyun, Grtagan yev Kragan Nüter* [Okul ve Edebiyat, Eğitim ve Edebi Konular]. Viyana: Mihitryan.
- Biröl, Nurettin (2008) "XIX. Yüzyıl Sonlarında Sivas Vilayetinde Azınlık ve Yabancı Eğitim-Öğretim Kurumları ve Faaliyetleri", *Turkish Studies* 3, sayı 4, s. 241-78.
- Boğosyan, Yeprem (1957) *Badmutyün Hay Mışagutayin Ingerutyunneru* [Ermeni Kültür Dernekleri Tarihi], üç cilt. Viyana: Mihitryan.
- İstanbul Ermeni Patrikhanesi Tedrisat Komisyonu (1901) *Vicagatsuyts Kavaranagan Azkayin Varjaranats Turkio* [Türkiye Taşra Ermeni Okulları Raporu] 2 rapor. İstanbul
- Kévorkian, Raymond H. ve Paul B. Paboudjian (2012) *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*. İstanbul: Aras.
- Natanyan, Boğos (2008) *Sivas 1877* (der. Arsen Yarman). İstanbul: Birzamanlar Yayıncılık.
- Sahagyan A. K. (2009) "Sepasdia Kağaki Surp Tarkmançats yev Aramyanyan Varjaranneri Grtagan Gyanki (XIX-XX tar) [Sivas Sancağı Surp Tarkmançats ve Aramyanyan Okullarının Eğitim Hayatı (XIX. Yüzyıl sonu, XX. Yüzyıl başı)], *Lraper Hasaragagan Kidutyunneri* 3, s. 108-114.
- Taşer, Seyit (2012) "Sivas'ta Gayrimüslim Okulları Hakkında Tutulan Rapor (1914)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 48, s. 408-424.

Sivas Amerikan koleji bandosu

The music band of Sivas American college

took the courses in grammar, mathematics, Armenian history, Christianity, and embroidery, while the rest learned basic reading and writing. When the Patriarchate Report was published, there were 190 female students and four female teachers in the school.

CONGREGATIONAL AND MISSIONARY SCHOOLS

In Sivas, in addition to the schools affiliated to the Patriarchate, there were schools affiliated with Protestant and Catholic communities, schools established by missionary institutions such as Jesuits and the American Board, and individually owned private schools.

Badrig notes there were three private schools in the center of Sivas and these schools taught reading and writing, calligraphy and needlework. Badrig mentions only one school name: Hayrenasiragan [patriotic]. Names of the other private schools remain unknown.

Yergser Grtaran Pokr Hayots School, which was opened in 1881 and supervised by Seropve Odabashian, provided education in the framework of missionary activities.

American schools, which were opened for both girls and boys and could also be found in Kayseri, Adana and other provinces, had a significant position in Sivas as well.

Sivas Teachers' College which was also known as Sivas College was founded in 1912. In 1914, it was moved from a small place in the city to an area of 60,000 m². The area is today still locally known as 'college'. A total of \$22,000 was spent for the construction and the campus. The Armenian Protestant community of Sivas, with its limited financial capacity, provided ten percent of this budget through donations. In the institution, there were four levels of education. A total of 500

students studied in the school, 80 of whom trained to become teachers in the preparatory division.

KINDERGARTEN/NURSERY SCHOOLS

The concept of kindergarten in Sivas was widespread thanks to the efforts of education volunteer Mania Cini vizian. Cini vizian began her kindergarten teacher training in 1898 in Istanbul, and started teaching in Kalfayan School. She returned to Sivas in 1901 and became a teacher in Hripsimants School. She started to organize kindergartens and had such a significant success that with the invitation of Muammer Bey, governor of Sivas, she led the organization of kindergarten establishments in Turkish schools as well. In 1915, Cini vizian was killed on the road to exile.

NOTES

- Badrig, Arakel (1983) *Badmakirk Hushamadyan Sepasdio yev Kavari Hayutyan* [History of the Armenians of Sepastia and Neighboring Villages], vol. 2. New York: Pan Sebastia Rehabilitation Union.
- Badrig, Arakel (1974) *Badmakirk Hushamadyan Sepasdio yev Kavari Hayutyan* [History of the Armenians of Sepastia and Neighboring Villages], vol. 1. Beirut: Meshag Press.
- Bedrosian, Hovhannes Der (1983) *Grtagan Şarjumu Trkahayots Meş 1600-1900*. Kahire.
- Berberian, R. H. (1907) *Tbrots yev Tbrutyun, Grtagan yev Kragan Nüter*. Vienna: Mihitarian.
- Biröl, Nurettin (2008) "XIX. Yüzyıl Sonlarında Sivas Vilayetinde Azınlık ve Yabancı Eğitim-Öğretim Kurumları ve Faaliyetleri" [Minority and Foreign Education – Teaching Institutions and Their Activities in the Province Of Sivas at the End of the 19th Century], *Turkish Studies* 3, no. 4, pp. 241–78.
- Boghosian, Yeprem (1957) *Badmutyun Hay Mışagutayin Ingerutyunneru* [History of Armenian Cultural Associations], 3 vols. Vienna: Mkhitarian.
- Kévorkian, Raymond H. and Paul B. Paboudjian (2012) *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler* [Armenians in the Ottoman Empire before 1915]. Istanbul: Aras.
- Natanyan, Boğos (2008) *Sivas 1877* (ed. Arsen Yarman). Istanbul: Birmazanlar Yayıncılık.
- Sahagian A. K. (2009) "Sepasdia Kağaki Surp Tarkmançats yev Aramyan Varjaranneri Grtagan Gyankı (XIX-XX tar) [Education Life of Surp Tarkmanchats and Aramyan Schools of Sivas District], *Lraper Hasaragagan Kidutyunneri* 3, pp. 108–114.
- Taşer, Seyit (2012) "Sivas'ta Gayrimüslim Okulları Hakkında Tutulan Rapor (1914)" [The Report Kept about Nonmuslim Schools in Sivas (1914)], *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 48, pp. 408–424.

KÜLTÜREL MİRASIN YENİDEN KULLANIMINA ÖRNEK: TAVRA KÖYÜ SURP SARKİS KİLİSESİ

konumu:	Paşabahçe (Tavra), Merkez, Sivas
inşa dönemi/yılı:	19. yüzyıl, muhtemelen 1860 ve 1870 arası
mimarı:	bilinmiyor
mevcut işlevi:	terk edilmiş
tescil tarihi ve numarası:	KTVKK 09.06.1989/430
mülkiyet durumu:	Sivas İl Özel İdaresi

Tavra, Meréküm dağlarının eteklerinde, Tavra Deresi'nin kıyısında, şehir merkezinden bir saatlik yürüme mesafesinde yer alan bir köydür. Ermenice kaynaklarda Tavra isminin Ermenileri 11. yüzyılda Sivas ve civarına getiren Ermeni Kralı Senekerim'in oğlu ve bu yerleşimin kurucusu olan Tavit'ten geldiği söylenmektedir.¹ Başka bir rivayet de Tavra kelimesinin yakınlardaki, bugün Seyrantepe adıyla bilinen dağın eski adı Tawur'dan geldiğidir. Kayıtlar Tavra'nın 1915'te tamamen yok edildiğini ve ekilebilir bir araziye dönüştürüldüğünü gösterir.² Buna karşın, Harita Genel Müdürlüğü'nün³ 1947'de yayımladığı bir harita Tavra köyünün bugün Surp Sarkis'in bulunduğu yerde, kilisenin hemen yakınında bulunduğunu göstermektedir.

Köy tamamen ya da sadece kısmen yok edilmiş olsa da, daha sonra çevredeki askerî bölgeler, hiç yaşanabilir yer kalmayacak şekilde ayrıldı. Köyün yıkılmasına rağmen hem yazılı kaynakların hem de tanıklıkların söylediğine göre, "Şehrin yakınlardaki Tavra köyünün sakinlerinin –şehir ve orduya un sağlayan değirmencilerin– vilayetin buğdayını sağlayan Pırknik, Ulaş ve Tutmaç köylüleri gibi, geçici olarak kalmasına izin verildi."⁴

Tavra'nın yakınlarda üç manastır vardı: Surp Nişan, Surp Hagop ve Surp Anabad. Surp Nişan, Sivas Başepiskoposluğu'nun katedrali olması nedeniyle en meşhurları olsa da, yakındaki Surp Hagop da önemli bir din ve eğitim merkeziydi. Tavra'ya en yakın olansa tepenin hemen ardındaki Surp Anabad'dı. Etraftaki dağlarda, bu manastırların bulunduğu bölgede bugün 5. Piyade Eğitim Tugay Komutanlığı yer almaktadır. Bu nedenle, askerî bölgede kalan Surp Nişan ve Surp Hagop'un akıbetlerine dair pek bir bilgi yoktur. Tanıklar Surp Nişan'ın 1978'de yıkıldığını, 1980'lerde kalıntılarının gözle görünür olduğunu aktarır. Kalıntıların bir kısmı Sivas Arkeoloji Müzesi avlusunda sergilenmektedir; kiliseye ait

çeşitli eşyalar ise İstanbul Ermeni Patrikhanesi'ne ait Hovhannes Golod Müzesi'nde korunmakta ya da sergilenmekte. Diğer yandan, Surp Anabad Manastırı'nın kalıntıları askerî bölgenin dışından da görülebiliyor ve bu bölgedeki bir akar-sudan Ermeniler 'Anabad suyu' diye bahsediyorlar.

Anabad suyu bugün hâlâ Sivaslı Ermeniler tarafından kullanılan Ermeni Mezarlığı'nın içinden akar. Surp Anabad'a ait bir fotoğrafta manastır ve mezarlığın yan yana olduğu görünür. Böylece Surp Anabad'ın bu konumda, bugünkü mezarlığa yakın olduğunu doğrulayabiliyoruz. Tavra mezarlığından bahseden bir başkası da "Tavra köylülerinin mezarlığı Surp Anabad'dan 5-6 dakika uzaklıktaydı"⁵ diyen Natanyan'dır. Surp Anabad'ın ve Tavra'nın mezarlıkları bugün hâlâ ayırt edilebilir durumdadır ve tanıklar son yıllarda bu iki mezarlığın birbirlerinin yerine de kullanıldığını anlatırlar. Surp Anabad'ın yerini Tavra köyündeki Surp Sarkis Kilisesi'nden ayırmak önemlidir.

Köyün Ermeni kilisesinin adı konusunda da büyük bir karışıklık olduğunu belirtmemiz gerekir. Paul Paboudjian ve Raymond Kévorkian⁶ gibi önemli kaynaklar da dahil olmak üzere pek çok Ermenice kaynakta kilisenin adı Surp Asdvadzadzin olarak geçer. İkili, kilisenin adının Surp Asdvadzadzin olduğunu Arakel Badrig'i çalışmasında referans ile söylerler. Sözü geçen eserde kilise Surp Sarkis olarak anılır.⁷ Ağeksantryan, 1911'de yayımlanan kitabında Tavra'da bir Surp Asdvadzadzin Kilisesi, Surp Sarkis adında da bir kaya kilisesi olduğunu yazar.⁸ Bu karışıklığın bir nedeni Surp Anabad Manastırı'nın ana kilisesinin adının Surp Asdvadzadzin olması, daha sonra da Surp Sarkis mağarasının üzerine inşa edilen kilisenin Surp Sarkis adını almış olmasıdır. Bunu Ağeksantryan'ın kitabını burada 1860'larda, muhtemelen Surp Sarkis henüz inşa edilmeden önce yaptığı araştırmalara dayanarak anlattığı kitabının giriş yazısıyla da onaylayabiliyoruz.⁹ Natanyan'ın 1877 tarihli kitabında da şöyle yazıyor:

Tavra'daki değirmen

The mill in Tavra

A CULTURAL HERITAGE REUSE CASE: SURP SARKIS CHURCH OF TAVRA

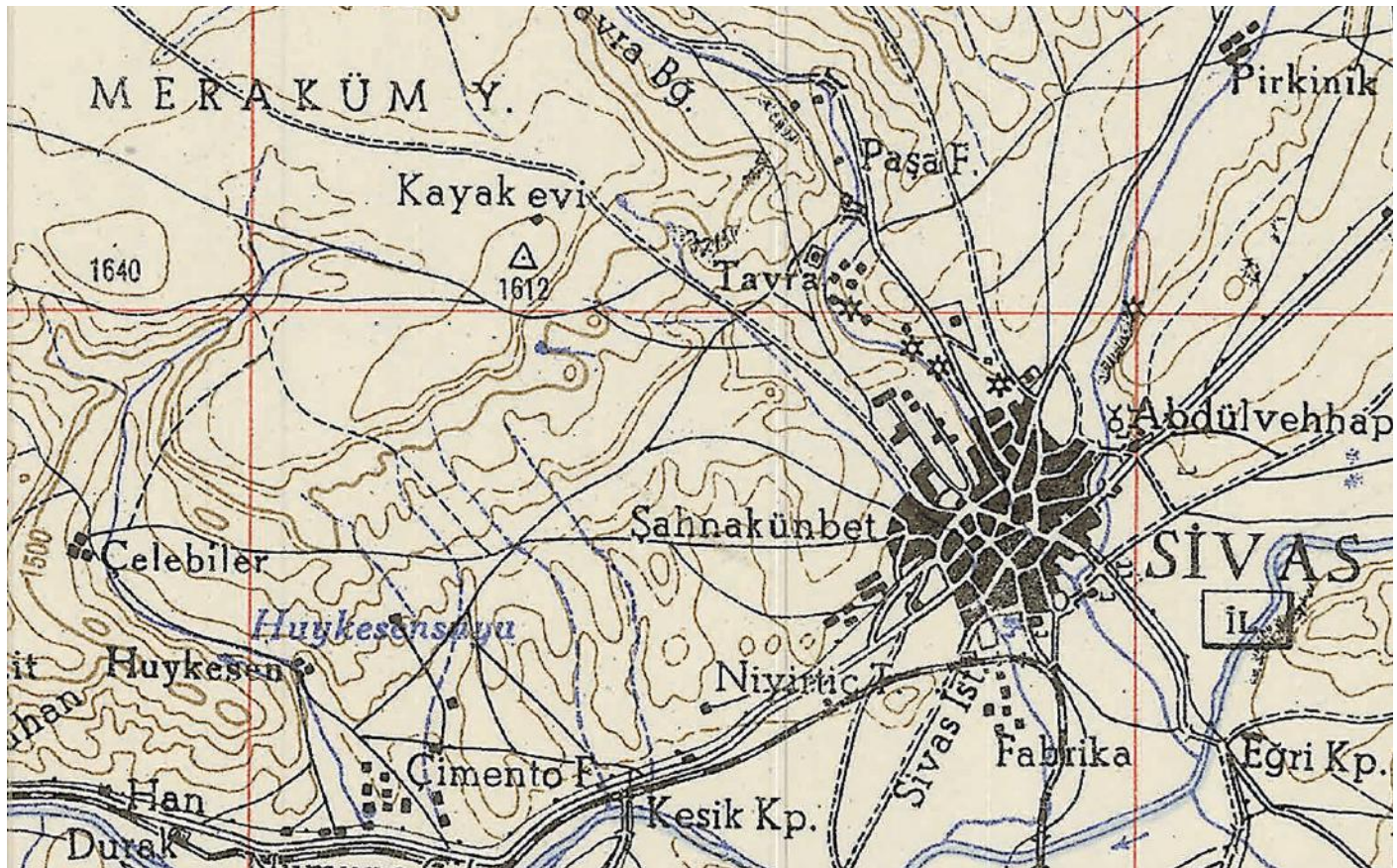
location:	Paşabahçe (Tavra), Central District, Sivas
period/year of construction:	19 th century, possibly between 1860 and 1870
architect:	unknown
present function:	Abandoned
date and number of registry:	KTVKK 09.06.1989/430
ownership status:	Sivas Special Provincial Administration

Tavra is a village on the skirts of the Mereküm mountains, on the banks of a stream with the same name, Tavra Deresi, only an hour's walk from the city center. Armenian sources mention that the name Tavra comes from Tavit, founder of the settlement and son of the Armenian King Senekerim, who led Armenians to settle in the Sivas area in the 11th

century.¹ Another narrative suggests that Tavra is a derivative of Tawur, the ancient name of the nearby mountain, now known as Seyrantepe. Records show that Tavra was completely destroyed in 1915 and transformed into farmland.² Despite this, a 1947 map published by the General Directorate of Mapping³ shows Tavra village was located in the immediate area of the church of the village, where Surp Sarkis is today located.

Regardless of whether the village was completely or just partially destroyed, later on military zones carved up the area in such a way that no inhabitable space was left. Despite the destruction, both recorded history and testimonies indicate that “the inhabitants of a village near the city, Tavra–millers who provided the city and the army with its flour–were also temporarily allowed to stay behind, as were the peasants from Pirknik, Ulaş, and Tutmaç, who produced the bulk of the province’s wheat.”⁴

Tavra was positioned close to three monasteries: Surp Nshan, Surp Hagop and Surp Anabad. While Surp Nshan being the cathedral of Sivas Archbishopate is the most famous among them, the nearby Surp Hagop was also an important spiritual and educational center. Surp Anabad was the closest to Tavra, being just across the hill. The 5th Infantry

1947 tarihli haritada Tavra köyü

Tavra village on the 1947 map

Anabad Manastırı

Anabad Monastery

“Tavra’daki Ermeniler 100 hane idi, Surp Sarkis adında muhteşem bir taş kiliseleri vardı.”¹⁰ Bu tartışma, kilisenin 1860-77 yılları arasında inşa edildiğini ve kilise planının, apsisin kalyaların içine gömülü olacağı şekilde yapıldığını anlamamıza yardımcı olarak, kutsal bir mağaranın üzerine inşa edildiğine dair ihtimalleri güçlendirmiştir.¹¹

Bu kilise için yaygın olarak kullanılan bir diğer isim de Surp Kevork’tur. Bu isim birincil kaynakların hiçbirinde geçmese de yakın dönemde Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü’nün kayıtlarında ve dolayısıyla medyada kullanılmıştır. Bu karışıklığın nedeni, Sivas’ın merkezindeki Ayios Yeorgios Rum Kilisesi’yle karıştırılması olabilir. Sivas’taki Ermeni¹² ve Rum cemaatleri arasında bir mezarlığın kime ait olduğuna dair bir anlaşmazlık yaşanıyor ve Tavra’daki Surp Sarkis, Tavra mezarlıklarına yakındı. Ayrıca Surp Sarkis’i ‘Rum Kilisesi’ olarak gösteren kafa karıştırıcı bir tabela vardı. Bu tabelanın neden konduğu

ve kaldırıldığı bilinmemektedir ama Tavra’da bir Rum kilisesinin var olma ihtimalinin olmadığı açıktır. 1852 civarına tarihlenen Osmanlı arşiv belgelerinde, Surp Kevork ya da Ayios Yeorgios’la ilgili bir karışıklığı görebiliriz; kilisenin konumu, açıkça Sivas’ın merkezindeki Sarı Şeyh Mahallesi olarak gösterilir. Bahsi geçen bu anlaşmazlık ihtilaflı arazi ikiye bölünerek çözülmüştür: Ermeni tarafına daha sonra Aramyan Okulu yapılmıştır, bugün de aynı yerde Kız İmam Hatip Okulu vardır ancak bu olayın Tavra’daki Surp Sarkis Kilisesi’yle hiç ilgisi yoktur.¹³

SURP SARKİS KİLİSESİ PLAN ÖZELLİKLERİ¹⁴

Surp Sarkis Kilisesi, üç nefli bazilikal plana sahiptir. Apsisi kaya kütleli içine oyularak yapılmıştır. Bu konumuyla Kilisenin kubbeli taş mimarisi arkasına yaslandığı tuf kaya kütlelerinin içinden çıkıyor izlenimini vermektedir. Orta akstaki nefin üstü merkezde dört sütun üstüne oturan kubbe ile yükseltilmiştir. Yan nefleri beşik ve çapraz tonozlarla örtülmüş bir taş yapıdır. Sivrihisar Surp Yerortutyun Kilisesi ve Hoy Surp Sarkis Kilisesi gibi geniş bir iç mekâna sahip olan yapıya ön cephesindeki dar kapıdan kilisenin narteks bölümüne geçilmektedir. Narteksin üstü birbirlerinden kemerlerle ayrılmış ve üç ayrı tonoz ile örtülüdür. Ön cepheye paralel olarak yerleşen narteks bölümünde alt kotta giriş kapısı ve dört pencere boşluğu, üst katta giriş cephesine açılmış üç pencere boşluğu bulunmaktadır. Narteks ile naos kalın bir duvarla birbirinden ayrılmıştır. İki mekân lentosu profillendirilmiş iki kanatlı bir kapıyla bağlanmaktadır.

Narteksin üstünde bugün mevcut olmayan vernadun adı verilen bir galeri katının var olduğu düşünülmektedir. Ermeni Kiliselerinde bu kat koro mekânı olarak kullanılmıştır.

Merkezî kubbeli bazilikal düzendeki kilisenin orta ve yan

Anabad Manastırı'na yakın ziyaret yerleri

Pilgrimage sites close to Anabad Monastery

Kilisenin apsinin gömüldüğü kaya

The rock in which the church apse is embedded.

Training Brigade Command of the military encompasses most of the surrounding hills, where the monasteries used to stand. Because of this, not much is known of the fate of Surp Nshan and Surp Hagop which remain inside military zones. Witness accounts tell that the Surp Nshan was demolished in 1978 and as of the 1980s the ruins were still visible. Several remnants of Surp Nshan are exhibited in the courtyard of Sivas Archeological Museum and church props are either exhibited or preserved in the Hovannes Golod Museum of the Istanbul Armenian Patriarchate. On the other hand, very few remnants of Surp Anabad Monastery can be spotted from outside the military zone, and a stream that runs in the area is still known by the local Armenians as the 'Anabad Water'.

The Anabad Water flows through an Armenian Cemetery that is still used today by the Armenians of Sivas. A photograph of Surp Anabad shows the monastery and the cemetery in immediate proximity. This allows us to confirm that Surp Anabad was in this location, close to the current day cemetery. Another reference to the Tavra cemetery is that of Natanian, who states that "Tavra villagers had their cemetery five or six minutes away from Surp Anabad".⁵ The two cemeteries, of Surp Anabad and of Tavra, are still

identifiable today, and witness accounts say that the two cemeteries have been used interchangeably during the last decades. The location of Surp Anabad is important in order to distinguish it from Surp Sarkis church of Tavra village.

We should mention that there has been great confusion concerning the naming of the Armenian church of the village. Many Armenian sources call the church Surp Asdvadzadzin, including major sources like Paul Paboudjian and Raymond Kévorkian.⁶ They name the church Surp Asdvadzadzin and cite Arakel Badrig's book, where we read that the church is named Surp Sarkis.⁷ Agheksantrian writes in his book published in 1911 that Tavra had a Surp Asdvadzadzin church, and a cave-chapel named Surp Sarkis.⁸ One possible origin of the confusion is the fact that the main church of Surp Anabad Monastery was called Surp Asdvadzadzin and later a Surp Sarkis church was built over the Surp Sarkis cave and named accordingly. This can be confirmed when we read in Agheksantrian's introduction that he prepared his book based on research done in the 1860s,⁹ when Surp Sarkis was possibly not yet built. We read in Natanian's book of 1877, "Armenians of Tavra were 100 households, had a magnificent stone-built church named Surp Sarkis".¹⁰ This discussion also helps us determine the date of construction as between 1860s and 1877. The fact that the church was built in such a way that the apse is embedded in the rock increases the possibility that it was built over a sacred cave.¹¹

Another widely used name for the church is Surp Kevork, a name not found in any of the primary sources, but used more recently by the Directorate of Monuments and Museums in its records, and consequently by the media. One explanation for this confusion is the mix up between this and Agios Georgios Greek Church in Sivas center. Because of a disagreement between the Armenian¹² and Greek communities of Sivas concerning the ownership of a cemetery, and because Surp Sarkis of Tavra is close to the Tavra cemeteries. In addition, there

Bugün Ermeniler tarafından kullanılan Tavra mezarlığı

Tavra cemetery, used today by the Armenians

Surp Sarkis kilisesinin bugünkü durumu

The Surp Sarkis church today

nefleri ortada geniş, yanlarda dar apsisleriyle sonlanmaktadır. Kilisenin merkezinde volütlü başlıkları ile dört sütun merkezî kubbeyi taşımaktadır. Sütunlar üzerindeki dört kemer ve pandantifler üzerine oturan kubbe kasnağına oturan dört eliptik pencere boşluğu kasnağa yakın olarak açılmıştır.

Kilisenin apsis bölümü dar cephe boyunca bir set olarak düzenlenmiştir ve apside çıkış için dairesel merdiven basamaklarının kullanıldığı düşünülmektedir. Apsis bölümü ortada geniş ve yanlarında dar üç dairesel apsis mekânından müteşekkildir.

Kilisenin giriş kapısı

The Entrance door of the church

Kilisenin apsis bölümü tümüyle yaslandığı kaya kütesine oyularak yapılmıştır. Oyulan kaya kütesinin içine kesme taşlarla dairesel apsis duvarı ve yarım kubbesi örülmüştür.

Kilisenin taşıyıcı örtüsü tonoz ve çapraz tonozlar ile merkezî kubbeyle oluşturulmuştur. Tonozlar moloz taş ile örülmüştür.

Cephe Özellikleri: Kilise yapısı yalın ve kütleli mimari biçimdedir. Yapıdaki kütleli etki sağır yüzeyleriyle öne çıkmaktadır. Cephe tasarımı yönünden Sivrihisar Surp Yerrortutyun Ermeni Kilisesi ile benzer özellikler taşıyan yapı, diğer Ermeni Kiliselerinde olduğu gibi düzgün kesme taş işçiliğiyle de dikkat çekmektedir. Kilise'nin Tavra Deresine bakan ön cephesi simetrik olarak düzenlenmiş ve orta aksta giriş kapısı ve aynı aksta yer alan pencerenin üstünde arşitravla tamamlanmıştır. Cephe çatı çizgisinde yalın bir taş silme ile sınırlanmıştır.

Kilisenin sağ ve sol cephesinde ön cephede olduğu gibi arşitravlı alın merkezî kubbe aksına yerleştirilmiştir. İki yan cephede birbirinin aynısıdır. Yan cephelerde altta birer dehliz penceresi, üstte üç pencere bulunmaktadır. Arşitrav altındaki pencere sivri kemerli aksın iki yanındaki pencereler düz lentolu olarak yapılmışlardır. Her iki cephede apside yakın noktada iki kapı vardır.

Örtü Sistemi: Yapıda ortada merkezî kubbe yanlarda beşik

İç mekândan bir manzara

A view from the interior

Kilisenin sütun başlıkları

Column heads of the church

used to be a confusing modern era sign labeling Surp Sarkis as 'Greek Church'. The circumstances of the installation and subsequent removal of the mentioned sign are unknown; however, it is obvious, based on historical records, that there was no Greek church in Tavra. Ottoman archive documents dated around 1852, show the story of the disagreement concerning Surp Kevork or Agios Georgios, clearly indicating its location in the Sarı Şeyh [Yellow Sheikh] neighborhood of Sivas center. The mentioned disagreement was solved by dividing the disputed land in two, the Armenian segment of which is the land on which the Aramian School stood, the very same place where Kız İmamhatip School is located today; but this incident is not related to Surp Sarkis Church of Tavra.¹³

PLAN AND LAYOUT OF SURP SARKIS CHURCH¹⁴

The Church has a three-nave basilica plan. The apse has been carved into a mass of rock, giving the impression that the domed church's stone architecture springs out of the mass of tuff rock against which it was built. A dome rises

Kilisenin sütunları

The columns of the church

above the nave, sitting on four pillars at the center. The side naves form a stone structure covered by barrel and ribbed vaults. The building has a spacious interior like those of Surp Yerrortutiun Church in Sivrihisar and the Surp Sarkis Church in Khoy. The church is entered through a narrow door on the front façade leading into the narthex which is covered by three separate vaults divided by arches. The narthex runs parallel to the front façade with the entrance and four window openings located on the level below ground and three window openings cut into the front façade on the upper floor. The narthex and naos are separated by a thick wall. The two spaces are connected by a double-leaf door surmounted by a profiled lintel.

It is believed that above the narthex was a gallery floor (called vernadun) which no longer exists. In Armenian churches, this floor is used for the choir.

The central-domed church with a basilical plan has central and side naves that are wide in the middle and end with narrow apses at the sides. At the center of the church, four columns with voluted capitals carry the central dome which rests on a drum supported by four arches and pendentives connecting the columns below. Four elliptical window openings have been cut in the drum close to its base.

The church apse is arranged in the form of a raised platform along the narrow side. It is believed that circular flights of steps led up to an apse consisting of three circular apse areas; one large area in the middle and two narrower ones on the sides. The entire apse of the church was carved into the mass of rock against which the church was built. The circular apse wall and its semicircular dome were built into the carved rock using ashlar masonry.

The load-bearing roof structure of the church is formed of a central dome and ribbed and barrel vaults which were built in rubble masonry.

Kubbenin içerden görünümü

View of the dome from the interior

ve çapraz tonoz kullanılmıştır. Yapının örtüsü taş kubbe ile tonozlar üstüne yapıştırılan alaturka kiremit örtüden oluşmaktadır. Kiremit örtülü çatı, cephede üçgen alınla biten beşik çatıyla ve çatıya saplanan kırma çatılarla yapılmış, merkezde naos üstü silindirik kasnak üstünde yükselen kubbe ile örtülmüştür.

Mimari Elemanlar: Kilisenin giriş kapısı dıştan masif ahşap üstüne demir kabarıklarla sabitlenmiş sac plakalardan oluşmaktadır, kapı üstündeki ejder mortifli menteşe kuşağının özgünlüğü kuşkuludur. Yapının diğer kapı ve pencere boşluklarındaki doğramalardan iz kalmamıştır; pencere boşlukları üstünde yer alan birkaç doğrama niteliksizdir ve özgün değildir.

Bezeme Özellikleri: Cephe ve iç mekân düzeninde yalın bir yapı olan kilisenin apsis duvarında, sütunların üzerinde taş oyulmuş haç motifleri izlenmiştir. Yapısal işlevinin yanı sıra önemli bir süsleme ögesi olarak sütun başlıklarının yorumlanmış ionik volütleri göze çarpmaktadır. Merkezî kubbeyi taşıyan sütun başlıkları ionik düzende yapılmışlarken, beden duvarları üzerindeki yarım sütunların başlıkları dorik üsluptadır. Sütun başlıkları sütun gövdelerine zarif bilezik profiliyle bağlanmaktadır.

SURP SARKİS KİLİSESİ'NİN VE ETRAFİNIN YENİDEN KULLANIMI

Tavra 2006 yılında kilise çanının çalınmasıyla ilgili kısa haberlerle gündeme gelmişti. Haberlerde aralarında bir yarbay ve dört astsubay olan 14 askerî personelin Çankırı'da gözaltına alındığından bahsediliyordu. Sonunda, Nisan 2006'da 7 askerî personel tutuklandı, ancak Eylül 2006'da tahliye edildiler.¹⁵ Çanın akıbeti belirsiz kaldı. Daha sonra, 2013 yılında Surp Sarkis tekrar haberlere konu oldu, ancak kiliseden Surp Kevork olarak bahsediliyordu. Bu sırada artık Sivaslı Ermeniler ve Dostları Derneği kurulmuştu ve dernek başkanı Sebuhan Koçak şöyle diyordu: "Yıllarca yanına yaklaşmamıza bile izin vermediler. [...] Tugaya gittik. Komutan bize izin verdi. Yıllar sonra kilisemizi görebildik. Cenazemizi kaldıracağımız, ibadetimizi yapabileceğimiz bir kilisemiz yoktu."¹⁶

Paşabahçe adını alan bölge bugün bir piknik ve mesire yeri. Bölgede, aralarında eski köydeki Surp Sarkis Kilisesi'nin yeniden kullanımının da olduğu pek çok proje devam ediyor. Uzun süre 5. Piyade Eğitim Tugay Komutanlığı arazisinin içinde kalan kilisenin mülkiyeti, 2013 yılında Savunma Bakanlığı tarafından bir anlaşmayla Sivas İl Özel İdaresi'ne devredildi. Bu değişiklikte birlikte restorasyon planı yürürlüğe kondu.¹⁷ 2015'te Savunma Bakanlığı, Kültür ve Tabiat

Sivas Ermenileri Vartavar yortusunda Huykesen'i ziyaret ederken, 2013.

Sivas Armenians visiting Huykesen on Vartavar day, 2013.

Kilisenin iç mekânı

Interior of the church

Façade Features: The church has a simple and solid architectural form. The impression of solidity is further accentuated by the building's blank surfaces. In terms of façade design, the building has similarities with the Surp Yerrortutian Armenian Church in Sivrihisar and is notable for its fine ashlar masonry, as is the case in other Armenian churches. The front façade of the church overlooking the Tavra Stream is symmetrical, with the entrance door situated on the central axis and an architrave above the window lying on the same axis. On the roof line, the façade is framed by a simple stone molding.

As on the front façade, architraves have been placed on the right and left façades of the church, on the axis of the central dome. The two side façades are identical, with a loophole window on the lower level and three windows on the upper floor. The window beneath the architrave has a pointed arch lintel and the two windows on either side of the axis have straight lintels. There is a door near the apse on both façades.

Roof System: A central dome has been used in the middle, and barrel and ribbed vaults have been used on the sides of the building the roof of which is built of mission tiles affixed to the stone dome and vaults. The tile-covered roof is formed of a pitched roof that terminates at the triangular

gable on the front façade, and of hipped roofs projecting from the main roof. At the center, the naos is covered by a dome rising above a cylindrical drum.

Architectural Elements: The church's entrance door is built of sheet metal attached to the solid wood core on the outside by embossed iron nails. The authenticity of the cross-garnet hinge decorated with a dragon motif is doubtful. Practically no trace remains of the frames of the building's other doors and windows; the few frames that do remain in window openings are of poor quality and not authentic.

Ornamental Features: While the church has a simple façade and interior, cross motifs carved into the stone have been observed on the apse walls and columns. Beside their structural function, the stylized Ionic volutes of the column capitals strike one as an important decorative element. The column capitals that support the central dome are of the Ionic order, while the capitals of the half-columns on the main walls are in the Doric style. The column capitals are connected to the shafts by fine annulets.

REUSE OF SURP SARKIS CHURCH AND THE SURROUNDING AREA

The church was in the headlines when a brief story of the theft of the church bell surfaced in 2006. News outlets at the time mentioned that 14 military personnel, including one lieutenant colonel and four sergeants were taken into custody in Çankırı in connection with the incident. As a result, seven military personnel were arrested in April 2006, but were discharged in September 2006.¹⁵ Not much is known about the fate of the church bell. Later in 2013, Surp Sarkis occupied the headlines once again, although under the name of Surp Kevork. By this time, Sivas Armenians and Friends Association had been founded, and its president Sebuğ Koçak was quoted as saying "We could not visit the church before, we asked the Commanding Officer to allow us to visit the church and he allowed us, we could visit the church after all these years. We did not have a church for worship and funerals."¹⁶

The surrounding neighborhood Paşabahçe is currently being transformed into a picnic and recreation zone. Several projects are being realized in the area, among them the projected reuse of the Surp Sarkis Church of the old village. Although the church has remained inside the 5th Infantry Training Brigade Command military zone for a long time, and in 2013 the Ministry of Defense agreed to transfer its ownership to the Governorship of Sivas, thus paving the way for a restoration plan¹⁷. In 2015, the ministry sent a File of Parceling and Abandonment to the General Directorate of Cultural and Natural Heritage, and in the same year, the registration of the monument was renewed. The registration

Varlıklarını Koruma Kurulu'na bir Terk ve İfraz Dosyası gönderdi, eserin tescil kaydı yenilendi ve kayıt dosyasında eserin bir kilise olarak yeniden kullanımı önerildi.

Şubat 2016'da Sivas İl Özel İdaresi, 2016 yılı içinde restorasyon çalışmalarının başlayacağı açıklamasını yaptı ancak binanın hangi amaçla yeniden kullanılacağını belirtmedi. Sonunda, Ekim 2017'de Hrant Dink Vakfı'nın Sivas'taki saha çalışmaları sırasında Sivas Ermenileri ve Dostları Derneği temsilcileri restorasyon planları konusunda bilgi almak üzere pek çok yerel idareciyi ziyaret ettiler.

Saha çalışması sırasında, aralarında Sivas Ermenileri, Sivaslı yerel idare ve sivil toplum temsilcilerinin de bulunduğu Sivaslılarla görüştük. Sivas'taki Ermeni kültürel mirasının nasıl korunacağına dair tartışmalarımızda, Tavra'daki Surp Sarkis Kilisesi, şehir merkezine yakınlığı ve sahip olduğu yasal statü dolayısıyla önemli bir fırsat olarak hep gündeme getirildi. Hâlen Sivas'ta yaşayan Ermeniler ile İstanbul veya başka yerlere yerleşmiş Sivaslı Ermeniler düzenli ibadet ve vaftiz, cenaze gibi diğer dinî törenler için bir yere ihtiyaç duyduklarını belirttiler. Diğer taraftan yöneticiler yerin kültür turizmi için kullanılmasıyla ilgileniyorlar. Bu durum, binanın kullanımıyla ilgili bir çıkar çatışması olduğu anlamına gelmiyor. Aksine, tüm tarafların bina için istediği varlığını sürdürmesinin garanti edilmesi ve kültürel mirasın korunmasıdır. Çözüm, mekânın ortak kullanımını temel alan, tüm tarafları memnun edecek bir formüle yatıyor. Saha çalışmalarında yaptığımız toplantı ve yuvarlak masa tartışmalarında bunu gözlemledik. Bir ibadet yerinin müze olarak kullanılırken cemaatin özel gün ve zamanlarında ziyaretçilere kapatılmasına dair Türkiye'de birçok örnek var.

Tavra Surp Sarkis Kilisesi, Sivas'ta ayakta kalan birçok Ermeni kilisesinden yalnızca biridir. Bu kitabın *Sivas Kültür Varlıkları Envanteri* kısmında, bunları sıralamakta ve detaylı bilgiler vermektedir. Tavra Surp Sarkis Kilisesi'ni ayıran ise sadece şehir merkezine yakınlığı değil, aynı zamanda Ermeni mezarlığına ve Huykesen olarak bilinen Hıntragadar Surp Asdvadzadzin Manastırına da yakınlığıdır. Manastır yeri neredeyse her yıl ünlü Ermeni su yortusu Vartavar'da İstanbul ve dünyanın farklı yerlerinden Ermeniler tarafından ziyaret ediliyor. Huykesen ve Tavra Surp Sarkis Kilisesi arasında arabayla 20 dakika, yürüyerek 2 saatlik bir mesafe bulunuyor. Surp Sarkis Kilisesi, Ermeni mezarlığı, Paşabahçe mesire alanı ve Huykesen'in olduğu alanı bir bütün olarak alırsak, çok boyutlu bir kültürel deneyimin yaşanabileceğini, hem bölgede yaşayan, hem de Türkiye'nin ve dünyanın farklı yerlerindeki Sivaslı Ermenilerin ve bölgenin diğer sakinlerinin kalkınma fırsatlarıyla faydalanabileceğini düşünüyoruz.

NOTLAR

- 1 Bkz. "Sivas'ın Çokkültürlü Tarihine Bir Bakış" bölümü.
- 2 Raymond H. Kévorkian and Paul B. Paboudjian, *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler* (İstanbul: Aras, 2012), s. 464.
- 3 1983 yılında Harita Genel Komutanlığı ismini almıştır.
- 4 a.g.y., s. 438.
- 5 Boğos Natanyan, *Sivas 1877*, der. Arsen Yarman (İstanbul: Birzamanlar Yayıncılık, 2008), s. 20.
- 6 Kévorkian and Paboudjian, *1915 Öncesinde*, s. 243, bkz. dipnot 37.
- 7 Arakel Badrig, *Badmakirk Hushamadyan Sepasdio yev Kavari Hayutyayn* [Sivas ve Çevre Köyleri Ermenileri Tarihi], cilt 2 (New York: Pan Sebastia Rehabilitation Union, 1983), s. 299.
- 8 Antreas V. Ağeksantryan, *Badmutyayn Aganavor Kaghakin Sepasdio yev Sahmanats Nora gam Arkebisgobosutyayn Norin* (Venedik, 1911), s. 363.
- 9 a.g.y., s. 6.
- 10 Natanyan, *Sivas*, s. 13.
- 11 Kültür Bakanlığı tescil notunda, kilise apsisinin kayaya oyularak inşa edildiğinden bahsedilir, bkz. www.sivaskulturenvanteri.com/surp-ke-vork-ermenii-kilisesi-tavra-deresi-kilisesi
- 12 BOA: İ.MVL 258/9641, 13 Safer 1269 (26 Kasım 1852) ve BOA: İ.MVL 253/9337, 10 Safer 1269 (23 Kasım 1852).
- 13 Arakel Badrig'in çizdiği haritada Ayios Yoryos Rum Kilisesi ve Aramyan Okulu yan yana görülüyor, bkz. *Badmakirk Hushamadyan Sepasdio yev Kavari Hayutyayn* [History of the Armenians of Sepastia and Neighbouring Villages], cilt 1 (Beyrut: Meşag, 1974), s. 625.
- 14 Bu bölüm, sanat tarihçisi Lora Baytar Çapar'ın hazırladığı rapordan birebir alınmıştır. Raporda, kilisenin adı Surp Kevork olarak belirtilmesine rağmen, kesinleşmesi dolayısıyla Surp Sarkis ismini kullandık.
- 15 "Yarbaya Çan Tutuklaması," *İnternethaber*, 29 Nisan 2006, internethaber.com/yarbaya-can-tutuklamasi-16083h.htm, "Sivas'ta 'Kilise Çanı' Operasyonu," *Mynet*, 28 Nisan 2006, www.mynet.com/haber/yasam/sivasta-kilise-cani-operasyonu-255511-1
- 16 "TSK Arazisindeki Kilise İade Ediliyor," *Sabah*, 9 Aralık 2013, www.sabah.com.tr/Gundem/2013/12/09/tsk-arazisindeki-kilise-iade-ediliyor
- 17 "Savunma Bakanlığı'ndan Kilise Açılımı," *Agos*, 2 Aralık 2012, www.agos.com.tr/tr/yazi/6136/savunma-bakanligindan-kilise-acilimi

file mentions that the suggested reuse of the monument is as a church.

In February 2016, Sivas Special Provincial Administration announced that it is planning to start the restoration work during 2016, however did not indicate the intended nature of the reuse. In October 2017, during the Hrant Dink Foundation's fieldwork in Sivas, the Sivas Armenians and Friends Association representatives visited the several local administrations to be informed on the status of the restoration plans.

During and after the fieldwork we met with residents of Sivas, among them local Armenians, representatives from the local administration, civil organisations, and other institutions. In our discussions about how to preserve the Armenian cultural heritage of Sivas, Surp Sarkis Church of Tavra was always brought up as an important opportunity, given its proximity to the city center and the legal status it enjoys. Sivas Armenians who still live in Sivas, as well as those who have settled in Istanbul or elsewhere, put forward their need for a dedicated place for regular worship and other religious ceremonies such as baptisms and funerals. The authorities on the other hand, are interested in using the site for cultural tourism purposes. This does not mean that there is a conflict concerning the use of the building; on the contrary, the fact that all parties have need of the building is rather a guarantee of its survival and its preservation. The solution lies in a shared use of the site based on a formula that will satisfy all the stakeholders. This was observed during the meetings and round table discussions carried out during the fieldwork. Examples are plenty in Turkey, where a house of worship is also used as a museum, closed to visitors during specific hours or days, when the community is using the site.

Surp Sarkis of Tavra is only one of many standing Armenian churches in Sivas. The *Sivas Cultural Heritage Inventory* part of this book lists them and gives extensive information. What sets Surp Sarkis of Tavra apart is not only its proximity to the city center, but also its proximity to the Armenian cemetery and to Hnragadar Surp Asdvadzadzin Monastery, better known by its common name Huykesen. This site is visited by Armenians from Istanbul and worldwide, on an almost yearly basis on the day of Vartavar, the famous Armenian water feast. It only takes a 20 minute drive or a pleasant two hour hike to reach Huykesen from Surp Sarkis of Tavra. When taken as a whole—Surp Sarkis Church, the Armenian cemetery, Paşabahçe recreational area and Huykesen—we see that a comprehensive cultural experience can be lived here, one that will benefit the local Armenians, the Sivas compatriots in Turkey and worldwide, and the locals of the area.

NOTES

- 1 See the "A Glimpse into Sivas's Multicultural History" chapter.
- 2 Raymond H. Kévorkian and Paul B. Paboudjian, *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler* [Armenians in the Ottoman Empire before 1915] (Istanbul: Aras, 2012), p. 464.
- 3 Named General Command of Mapping in 1983.
- 4 Ibid., p. 438.
- 5 Boğos Natanyan, *Sivas 1877*, ed. Arsen Yarman (Istanbul: Birzamanlar Yayıncılık, 2008), p. 20.
- 6 Kévorkian and Paboudjian, *1915 Öncesinde*, p. 243, see footnote no. 37.
- 7 Arakel Badrig, *Badmakirk Hushamadyan Sepasdio yev Kavari Hayutian* [History of the Armenians of Sepastia and Neighboring Villages], vol. 2 (New York: Pan Sebastia Rehabilitation Union, 1983), p. 299.
- 8 Antreas V. Agheksantrian, *Badmutyun Aganavor Kaghakin Sepasdio yev Sahmanats Nora gam Arkebisgobosutyun Norin* (Venedik, 1911), p. 363.
- 9 Ibid., p. 6.
- 10 Natanyan, *Sivas 1877*, p. 13.
- 11 The registration note of the Ministry of Culture, mentions that the church apsis is built embedded in the rock, see www.sivaskulturenvanteri.com/surp-kevork-ermeni-kilisesi-tavra-deresi-kilisei
- 12 BOA: İ.MVL 258/9641, 13 Safer 1269 (26 November 1852) and BOA: İ.MVL 253/9337, 10 Safer 1269 (23 November 1852).
- 13 Greek Church Ayios Yoryos and Aramian School can be seen side by side on the map drawn by Arakel Badrig, see *Badmakirk Hushamadyan Sepasdio yev Kavari Hayutyan* [History of the Armenians of Sepastia and Neighboring Villages], vol. 1 (Beirut: Meshag, 1974), p. 625.
- 14 Taken verbatim from the report prepared by art historian Lora Baytar Çapar, apart from the name of the church, which was used as Surp Kevork. We used the name Surp Sarkis based on our recent findings.
- 15 "YarbayaÇanTutuklaması," *İnternethaber*, 29 April 2006, internethaber.com/yarbaya-can-tutuklamasi-16083h.htm, "Sivas'ta 'Kilise Çanı' Operasyonu" ["Church Bell' Operation in Sivas], *Mynet*, 28 April 2006, www.mynet.com/haber/yasam/sivasta-kilise-cani-operasyonu-255511-1
- 16 "TSK Arazisindeki Kilise İade Ediliyor" [TSK is Giving Back the Church in its Property], *Sabah*, 9 December 2013, www.sabah.com.tr/Gundem/2013/12/09/tsk-arazisindeki-kilise-iade-ediliyor
- 17 "Savunma Bakanlığı'ndan Kilise Açılımı" [The Church Opening by Ministry of Defense], *Agos*, 2 December 2012, www.agos.com.tr/tr/yazi/6136/savunma-bakanligindan-kilise-acilimi

İHMAL EDİLMİŞ BİR MİRASIN ORTAYA ÇIKARILMASI: DİVRİĞİ'NİN KADİM ÜRETİM HAVZALARI

GÜVEN EKEN
ALEN MEVLAT
fotoğraflar
BURAK ÖZKIRLI

Kesme [Gasma] köyü, Sivas'ın Divriği ilçesinin önemli köylerinden biridir. İlçenin kuzeydoğusunda bulunan köy, Göl Dağı'nın yamacında yer alır. Dağlık bir araziye sahip ve tarım arazileri ile çevrilidir. Kesme köyünün bulunduğu dağın çevresinde ayrıca demir madenleri vardır.

Kesme köyü eski bir Ermeni yerleşimidir. 1915 öncesinde 100 hanede 580 Ermeni ve Müslümanlara ait birkaç hane bulunurdu. Köyde Surp Asdvadzadin adında bir kilise ve hemen yanında Surp Lusavoriçyan adında 45 öğrencisi olan bir okul vardı. Kilise daha sonra önemli bir bürokrat olacak Hagop Noradunkyan'ın maddi desteğiyle inşa edilmiştir. Köyde, ayrıca iki de mezarlık vardı. Ermenilerin 1915'te tehcir edilmelerinin ardından köye Selanik mübadilleri yerleştirilir. Birkaç Ermeni aile Cumhuriyet döneminde yaşamaya devam etse de şu an köyde yaşayan Ermeni aile kalmamıştır.

Ermeni kültürel mirasının bugünkü durumuna baktığımızda, kilise tamamen yıkılmış, sadece temel taşları kalmış durumdadır. Kilise taşları köydeki caminin inşasında kullanılmıştır. Okul da aynı şekilde yıkılır ve mübadiller için yeni bir okul yapılır. Günümüzde ise yerinde ev vardır. Mezarlıklardan biri tamamen yok olmuş ve tarla olarak kullanılıyor. Ortasından yol da geçmiştir. İkinci mezarlık köyün yanındaki tepenin üzerinde yer alıyor. Köylüler ikinci mezarlık olduğunu söylemişlerse de konumu itibarıyla ziyaret yeri ya da şapel de olabilir. Şu an hiçbir kalıntı yok.

Kesme köyü, konumu itibarıyla çevre köylerle de özel ilişkiler kurmuştur. Divriği merkeze uzaklığı nedeniyle, Kesme, Adatepe [Pingen] ve Altıntaş [Zımara] köyleri hem sosyal hem de ticari ilişkiler geliştirmişlerdir. Tarım arazileri ve otlakların ortak olması da bu ilişkiyi pekiştirir.

Neolitik Devrimin tarihi, Bereketli Hilal ve Anadolu'da ilk tarım formlarının ortaya çıkmaya başladığı MÖ 11000'e kadar uzanır. Yerli toplumlar, nesiller boyunca topraklarını işlemek ve geçim kaynaklarını iyileştirmek için sayısız yenilik icat ederek çeşitli Kadim Üretim Havzaları (KÜH) geliştirdiler. Toprakla kurulan bu yeni etkileşimler sadece yiyecek ve kırsal hayatın diğer temel esaslarını sağlamakla kalmadı ayrıca gelenekleri ve kültürü besleyerek diğer türler ile paylaşılan daha geniş bir ekosistemin sürdürülmesini sağladı.

Ancak geçen yüzyıldaki hızlı sosyoekonomik gelişmeler sonucunda Kadim Üretim Havzaları artan bir hızla tekdüze mono-kültürlere doğru kaymaya başladı. Buna rağmen dünyadaki çok çeşitli Kadim Üretim Havzaları, tarımla ilişkili dışarıdan girişleri en aza indiren, yiyeceklerin kalitesini ve ilişkili biyoçeşitliliğin korunmasını en üst seviyeye çıkartan uygulamalar kullanmaya devam ediyor. Hızla azalmakla birlikte Kadim Üretim Havzaları toprakta, tatlı su ve denizlerde genişlemeye devam ediyor. Birkaç örnek vermek gerekirse *Dehasa* İspanya'daki Kadim Üretim Havzaları, *Satoyama* Japonya'daki havzalara ve *Horata* Anadolu'nun güney batı sahil şeridi boyunca uzanan dağlara karşılık gelmekte.

KÜH'ler tarihî kara ve su üretim alanlarını sürdürme amaçlı uygulama yöntemlerinin sonucudur ve içinde bulunduğumuz modern çağın bazı önemli sorularının cevaplarına karşılık gelen bütüncül bir vizyon ve bilgiyi benimserler. İklim değişikliği baskısı altında kıt su kaynaklarını nasıl kullanmalı? Toprağı yiyecek kaynağı olarak kullanırken doğal yollardan toprak verimliliğini nasıl artırmalı? İnsanlar tarafından kullanılan daha geniş havzalarda biyoçeşitlilik nasıl korunmalı? Dünya çapında adil üretimi korumak için optimum sosyal yapı ve ekonomik model ne

Havai'de bulunan kadim üretim sistemi binlerce yıldır devam etmektedir. Dağlardan başlayıp deniz içlerindeki resiflere kadar bütün ekosistemi esas alan üretim biçimleri, Gıda ve Tarım Örgütü (FAO) tarafından Küresel Önemli Sahip Tarımsal Miras Sistemleri olarak korunmaktadır.

Indigenous Production Landscapes in Hawaii date back several thousands of years. Today they are still protected the United Nations' FAO as part of a 'Globally Important Agricultural Heritage Systems Initiative'.

UNCOVERING A NEGLECTED HERITAGE: INDIGENOUS PRODUCTION LANDSCAPES OF DIVRIĞI

GÜVEN EKEN
ALEN MEVLAT

Photos
BURAK ÖZKIRLI

The village of Kesme (former Gasma) is one of the important villages of Divriği district of Sivas. The village located on the northeastern part of the district is situated in the foothills of Göl Mountain. It has mountainous landscape and is surrounded by agricultural fields. There are also iron mines around the mountain where the village is located.

Kesme is a former Armenian village. Before 1915, it had 580 Armenians with 100 households along with a few Muslim households. There was a church called Surp Asdvadzadzin and a school called Surp Lusavorichian which was located near the church and had 45 students. The church was built with the financial support of Hagop Noradunkian, a native of the village who would become an Ottoman statesman. There were also two cemeteries in the village. After the deportation of Armenians in 1915, exchangees from Thessaloniki were settled in the village. Although several Armenian families continued living in the village during the Republican period, there are no Armenian family living there currently.

Considering the current situation of the cultural heritage belonging to Armenians, the church was totally demolished and only foundation stones remain. The stones of the church was used to build the mosque of the village. Similarly, the school was also destructed and new school was built for the newly settled population. Today there is a house in place of the school. One of the cemeteries was demolished and used as an agricultural field. There is also a road passing across the cemetery. The second cemetery was located on the top of the hill close to the village. The villagers described it as a second cemetery of the village but considering the location, it can be pilgrimage site or chapel. Now there are no identifiable remnants belonging to this cemetery.

The village of Kesme was part of a set of villages that mainly includes Adatepe [Pingen], and Altıntaş [Zımara]. The geographic area that extends from Zımara in the north to Euphrates in the east and Çaltı Stream in the south extends to almost 50 kilometer squares and has developed both economic and social cohesion among itself. The average distance of the area from nearby Divriği and Kemaliye is around 20 kilometers, in that regard it is located in the midway between the two important cities. While Divriği had a population of 10,000 in the turn of the century, Pingen-Zımara-Kesme together had a population of 3000. Communal usage of agricultural fields and grasslands of the area shared between the three villages strengthened the economic and social importance of the area.

The Neolithic Revolution dates back to 11000 BC when the first forms of agriculture emerged in the Fertile Crescent and Anatolia. Over generations, indigenous communities have made countless innovations to cultivate their environment and enhance their livelihood, and thus have developed a great variety of Indigenous Production Landscapes (IPLs). These new interactions with the earth not only supplied food and other fundamentals of pastoral living, but also nurtured traditions and culture while also sustaining a wider ecosystem shared with other species.

However, as a result of rapid socioeconomic development over the last century, Indigenous Production Landscapes have been shifting to uniform monocultures at an accelerating rate. Nevertheless, a great variety of Indigenous Production Landscapes around the world continue to host practices that minimize external agricultural entries and maximize the quality of food and the sustenance of associated biodiversity. While decreasing quickly, Indigenous Production Landscapes continue to extend in terrestrial, freshwater and marine realms. To name a few, *Dehasa* corresponds to Indigenous Production Landscapes in Spain, *Satoyama* to landscapes in Japan, and *Horata* to the hills spread along the southwest coastal rim of Anatolia, Turkey.

IPLs are a result of ancient forms of practices for sustaining land and waterscapes; they embrace a holistic vision and knowledge which corresponds to the answers to several important questions of our modern era. How should we use scarce water resources under the pressure of climate change? How can we improve soil fertility in natural ways, while using the land as a source of food? How can we preserve biodiversity within the wider landscapes used by people? What is the optimum social structure and economic model for maintaining fair production around the world? Remnants of IPLs which have proven to function on different continents over the last thousands of years shelter complex answers to these key questions.

Despite their universal value as living cultural and natural heritages, IPLs are rarely regarded as key ecosystems for biodiversity, nor they are widely considered as distinct and enclave agricultural landscapes, with the exception of the Sotoyama Initiative and the FAO Initiative on Globally Important Agricultural Heritage Systems of 2002. Despite these two global initiatives, there are limited studies on the overriding scientific criteria that define an IPL. This reduces the recognition and chances of protection of these fragile areas. As it stands, they can only be defined and conserved through *ad hoc* decisions and cannot be subject to analytical assessments. Furthermore, advanced studies on the social and ecological principles of IPL systems, as well as linkages

Kesme köyü, Surp Asvadzadzin Kilisesi'nin kalıntıları
Remnants of Surp Asvadzadzin Church of Kesme village

olmalı? Binlerce yıl boyunca farklı kıtalarda işe yaradığı kanıtlanan KÜH'lerden geriye kalanlar bu önemli sorulara karmaşık yanıtlar barındırıyor.

KÜH'ler, yaşayan kültürel ve doğal miras olarak evrensel değerlerine rağmen nadiren biyoçeşitlilik açısından önemli ekosistemler olarak görülür. *Sotoyama Girişimi* ve 2002 tarihli *Küresel Açıldan Önemli Tarımsal Miras Sistemlerine İlişkin FAO Girişimi* haricinde, ayrı ve dışa kapalı tarım alanı olarak yaygın kabulleri yoktur. Bu iki girişim dışında bir KÜH'ü tanımlayan baskın bilimsel kriterlere ilişkin çalışmalar sınırlı. Bu durum, bu hassas alanların tanınma ve korunma şanslarını azaltıyor. Mevcut durumda, özel kararlar yoluyla tanımlanabiliyor ve korunabiliyorlar; analitik değerlendirmelere tabi tutulamıyorlar. Ayrıca sosyal ve ekolojik prensiplerine ilişkin ileri seviye çalışmaların yanında ekolojik ve sosyal modeller arasında bağlar ve tarihî bağlam hakkında bilgimiz yetersiz.

KADİM ÜRETİM HAVZASINA ÖRNEK OLARAK KESME KÖYÜ HAVZASI

Doğa Derneği olarak, Hrant Dink Vakfı araştırma ekipleri, kadim üretim havzalarından günümüze kalanları belgelendirmek üzere 2017 yazında Divriği'deki Kesme köyü havzasına ortaklaşa bir araştırma gezisi düzenledi. Bu amaçla yola Divriği yaylasından çıkarak, dağlarda yarım saat kuzeye tırmandıktan sonra Fırat Nehri'ni besleyen havzalardan biri olan uzun vadiye doğru indik. Vadinin her iki tarafında bulunan tarihî yerleşimlerde, kilise kalıntıları ve başka tarihî kalıntılar gözlemledik. Büyük şehirlere göç, 1970'lerde hızlanarak toplu göç halini almış olmakla birlikte köylerde hâlen yerleşim var.

Bu alanın KÜH olarak kabul edilip edilemeyeceğini anlayabilmek üzere havza dahilinde Adatepe [Pingen], Kürtlerli veya Kürtdallı olarak da adlandırılan Çobandurağı ve Kesme [Gasma] köylerini ziyaret ettik. Bu havzadaki yerleşim yerlerinde 1915 öncesinde çok sayıda Ermeni yaşıyordu. Önce daha doğudan gelen yerleşimciler sonrasında da Balkanlar'dan gelen muhacirler buradaki köylere yerleştirildi.

Ziyaretimiz sırasında, bölgenin geçmişini hâlâ hatırlayan birçok insanla tanışma şansı bulduğumuz ve İstanbul'da, büyükanne ve büyükbabaları hayatta kalmış, 1915 sonrasında evlerine dönmüş Ermeniler ile tanışma fırsatı bulduğumuz için esas olarak Kesme köyüne odaklandık. Altıntaş [Zımara] gibi başka köyler de havzanın parçası olmasına rağmen, çalışmamızın coğrafi sınırlılıkları nedeniyle bunlar öncelikli alanlar olarak seçilmedi.

KESME HAVZASINDAKİ KADİM ÜRETİM HAVZALARININ MEVCUT DURUMU

Vadinin tabanına eriştiğimizde yol, her iki yanındaki buğday tarlaları arasından devam ediyordu. Dağların daha yüksek

Geçmişte havzada münavebeli tarım yapılan köylerdeki tarlalar bugün de hâlâ dönüşümlü olarak ekilmekte.

In the past, the villages of the basin sowed the fields in a rotational manner, a pattern that is still visible today.

Kesme köyünün eski Ermeni mezarlığı

Former Armenian cemetery of Kesme village

among ecological and social patterns and our knowledge of historical context, are insufficient.

KESME VILLAGE BASIN AS AN EXAMPLE OF AN INDIGENOUS PRODUCTION LANDSCAPE

Doğa Derneği and Hrant Dink Foundation teams jointly assessed the Kesme Village basin, Divriği, in summer 2017, with the aim of documenting the remnants of indigenous production landscapes in the area. To this end, we started our journey from the high Divriği Plateau and climbed further north over the mountains for half an hour and then sloped down to a long valley, which is one of the basins feeding the Euphrates River at its end. On both sides of the valley, ancient settlements—remnants of churches and other ancient sites—were noticed. In some areas villages are still inhabited despite the mass migrations to big cities that accelerated in the 1970s.

Within the basin, we visited some villages, namely Adatepe [Pingen], Çobandurağı, also called Kürtlerli or Kürtdallı, and Kesme [Gasma], to gain an understanding of whether this area could be regarded as an IPL. In this basin, Armenians inhabited most of the settlements in large numbers before 1915. First settlers from further east and later on immigrants from Balkans were moved into the villages.

During our visit, we mainly focused on the village of Kesme, firstly because we met many people at this time who still remembered the history of the area and because we also had had the chance to meet in Istanbul some Armenians whose grandparents had survived and then returned to their homes after 1915. While some other villages, such as Altıntaş, also form a part of the same basin, these were not chosen as priority areas due to the practical limitations of our study.

CURRENT STATUS OF INDIGENOUS PRODUCTION LANDSCAPES IN THE KESME BASIN

When we reached the bottom of the valley the road continued between the wheat fields on both sides; the fields were also in the upper heights on the mountains. It was clearly visible that people had flattened high sloped areas in order to maintain agricultural practices.

‘Ekim,’ meaning ‘October’ in Turkish, has a second meaning, namely, sowing. In this region, sowing typically occurs just before the seasonal rains start. Rain-fed agriculture is a typical pattern for IPLs, where people irrigate their crops only through rainfall, having their arable land along the course of the water flow accumulating rainfall from high parts of the mountains down to the lower regions of the valley. Flattened arable areas also caused a slowing down of the water flow from the mountain which ensured that the water would be held within the soil. It is an easy but very useful method of ancient water harvesting culture.

It was new for us to observe the vineyards beside the fields of wheat. These were typically placed at higher altitudes, but again, on flattened fields. Grapes do not require much water, so seasonal rainfalls alone would be sufficient for growing them. The bottom area of the valley is also highly suitable for growing crops: its geographical structure is flatter, and it has higher humidity levels as it is the area of water accumulation.

As we observed in many other parts of Anatolia, the fields in this area are sowed in a rotational manner, i.e. each year one half of the basin is used for growing crops while the other half remains unsown and is used for livestock grazing. The local people feed their cattle on the stubble of the previous

kısımlarında da tarlalar vardı. İnsanların tarım yapabilmek için yüksek eğimli arazileri düzleştirdiklerini somut olarak görme şansı bulduk.

Ekim, Türkçe bir ay ismi olmakla birlikte tarım bağlamında ikinci bir anlamı vardır. Bu bölgede ekim genelde mevsimsel yağmurlardan hemen önce yapılır. Yağmura dayalı tarım, KÜH'lerin tipik özelliklerindedir. İnsanlar, dağların yükseklerinden gelen yağmur sularını vadinin alt bölgelerinde kullanabilecekleri şekilde ekim yapar. Düzleştirilmiş tarım arazileri de suyun toprakta tutulmasını sağlar ve dağdan gelen su akışının yavaşlamasına neden olur. Bu, kolay ancak çok faydalı bir tarihî su toplama kültürüdür.

Buğday tarlalarının yanında üzüm bağları görmek bizim için yeni bir bilgi. Bağlar genellikle daha yüksek rakımlarda, düzleştirilmiş alanlarda bulunur. Üzüm çok su istemediği için mevsimsel yağmur yağışı yeterli olur. Vadinin alt bölümü de ekim yetiştirmek için oldukça uygundur: Yapısı düz ve su birikimi nedeniyle nem seviyesi daha yüksektir.

Anadolu'nun birçok başka noktasında da olduğu gibi, tarlalar dönüşümlü olarak ekiliyor. Bir başka deyişle havzanın bir yarısına ekim yapılırken diğer yarısında hayvan otlatılıyor. Böylece hayvanlar önceki yılın azıyla beslenirken, ekim yapılan alanlara gübre sağlıyor. Bu yerel ekonomik yaklaşım, sentetik gübre gibi dışarıdan girdi gerektirmez. Böylece sadece hayvanlar beslenmekle kalmaz, hayvan gübresiyle toprağın beslenmesi de sağlanır. Dolayısıyla toprakla birlikte

kemirgenler, sürüngenler, kuşlar ve memeliler dahil bölgede yaşayan bütün hayvanlar için biyoçeşitlilik sağlanır. Biyoçeşitlilik ne kadar zengin olursa çağdaş terminolojiyle 'böcek zararlılarından' ekinleri korumak için o kadar az girdi gerekir.

Kesme köyünün yaşlıları Anadolu'nun yarı-göçebe kültürünün ayrılmaz bir parçası ve kadim üretim havzalarının bir başka yönü olan evcil hayvanlarla birlikte yaşamak üzerine de bilgilerini paylaştılar. Anadolu'nun birçok bölgesinde 'davar' olarak adlandırılan koyun ve keçiler, kış mevsimini daha ılıman bölümlerde geçirdikten sonra her bahar çobanlarla birlikte yaylaya çıkarılıyor. Köyün yaşlılarına göre 1970 yılından önce sadece Kesme köyünde binlerce hayvan bulunuyordu. Vahşi geyik ve keçiler gibi otçul hayvanlar, dağlarda evcil sürüleri takip eden etçil hayvanlar ile birlikte hâlâ bölgede yaşıyor. Son olarak; bölgede çakal, akbaba gibi leş yiyen hayvanlar ve şahin gibi yırtıcı kuşlar da bulunduğunu gözledik.

Geçmişte, taze ve çok çeşitli ot bulunabilen bölgede hayvanlar kolayca otlatılırdı. Peynir ve tereyağı üretenler, bunları dağlardaki eski patikalardan yürüyerek Divriği gibi büyük merkezlerde satardı. Büyükbaş hayvanlar, uzun süren soğuk ve karlı günleri köye yakın ahırlarda geçirir, ekinlerin kalını ile beslenirlerdi. Araştırma sırasında, her ailenin kendi ihtiyaçları için ayırdığı bir veya iki büyükbaş hayvanı olduğu bilgisine ulaştık. Bahar aylarında, ayrıca çadır ve kes olarak adlandırılan yerel ot türleri, hayvanlar için kesiliyordu. Bu otların üst kısımları

Günümüzde yamaçlardaki teraslarda çoğunlukla tarım yapılmıyor olsa da havzada hâlen bağlara rastlamak mümkün.

Today most of the flattened areas are no longer used as agricultural fields, but even so vineyards still exist in some parts of the basin.

Sümsülük olarak bilinen yabani alıç ağacı. Meyvelerin olgunlaşmasının göstergesi olarak ilk karın yağması ve havaların soğuması beklenirmiş.

A wild type of hawthorn known as *sümsülük*. The first snow is considered to be the indication of ripening of the fruit.

year's crops, and in turn, the cattle fertilize the fields. This form of local economy does not require any external input such as synthetic fertilizers; this method not only feeds the cattle but nourishes the soil itself with the manure. Hence, the biodiversity in this area is also sustained within the soil and around for all animals living in the area, including rodents, reptiles, birds, and mammals. The higher the biodiversity the less input is required to save crops from 'pests,' as today's agricultural terminology calls them.

The elderly of Kesme village told us a lot about their living together with domestic animals, which is another aspect of an indigenous production landscape, and an integral part of the semi-nomadic culture of Anatolia. Sheep and goats, called 'davar' in many regions of Anatolia, move together with shepherds to higher plateaus each spring after wintering at milder parts. We have been told that there were several thousands of animals before the 1970s in Kesme village alone. Herbivores such as wild deer and goats do still live in the region along with carnivores, who used to follow the domestic herds in the mountains. Last but not least, many scavengers such as jackals, vultures, and buzzards were also found in this region.

In the past, people grazed their animals easily on this land where they could find fresh and versatile grass. They made local cheese and butter and sold it at larger centers like Divriği, which they accessed on foot through the old pathways in the mountains. Wintering of cattle took place close to the village in barns during long lasting cold and

snowy days. They fed the animals with the rest of their crops. We were told that each family had one or two cattle, which they kept only for their own needs. During the springtime, they also cut local grass types for the animals, called *çaşır* and *kes*. These grasses were harvested at the upper parts and brought to *harman yeri* [threshing floor], dried and then prepared with the help of horses and *düven* [threshing sledge] as food for their animals in winter.

Most people of the basin were moved to bigger cities in Turkey in the 1970s and thus are no longer the users of the fields. People coming from the Malatya region still sustain the ancient methods of basin-based rotational systems, together with breeding of their domestic animals, not cattle anymore but sheep and goats, though in much smaller numbers. Local heirloom seeds for wheat and other type of grains have since vanished; today the producers use industrialized seeds. Preparation of soil or harvesting is nowadays done with complex machinery systems like tractors and harvesters.

However, people from Kesme still remember seeds from earlier times, for example *kundur*, which was a hard wheat used for bulgur, with a delicious taste. Oxen and horses were in the past used to till the soil for the coming season. Horses together with donkeys and mules played important roles in carrying the crops to the living areas. Each family in the village had one or two horses or similar domestic animals.

Since the 1960s many large dams on the Euphrates and its branches have been built. This has brought a big climatic

Sayıları azalmış olmakla birlikte havzada hâlen yerel sığır yetiştirilmeye devam ediliyor.

Even though quantities of local cattle have decreased they are still being herded in the basin.

kesilerek harman yerine getiriliyor, kurutulduktan sonra at ve düven yardımıyla kışlık hayvan yemi olarak hazırlanıyordu.

Havzadaki nüfus 1970'li yıllarda büyük oranda Türkiye'nin büyük şehirlerine taşındığı için tarlaları kullanmıyorlar. Malatya bölgesinden gelen insanlar hâlâ eski, havza bazlı dönüşümlü sistemi kullanıyor ve hayvan yetiştiriciliği yapıyorlar; ancak artık büyükbaş hayvan yerine az sayıda koyun ve keçi yetiştiriyorlar. Yerel atalık buğday ve diğer tahıl tiplerinin tohumları artık yok oldu; günümüzde sanayileşmiş tohumlar kullanılıyor. Toprağın hazırlanması veya hasat, bugünlerde traktör ve hasat makineleri gibi karmaşık makinelerle yapılıyor.

Bununla birlikte Kesme köyünde yaşayanlar sanayi öncesi tohumları, örneğin çok lezzetli ve bulgur için kullanılan sert 'kunduru' buğdayını hâlâ hatırlıyor. Öküz ve atlar geçmişte yaklaşan mevsime hazırlık olarak toprağı sürmek için kullanılırdı. Eşekler ve katırlarla birlikte atlar, mahsulü yaşam alanlarına taşımada önemli roller oynardı. Köydeki her ailenin bir iki at veya benzer evcil hayvanı vardı.

1960'lardan bu yana Fırat ve kollarında çok sayıda büyük baraj yapıldı. Bu durum, yerel ölçekte iklimin büyük bir değişikliğe uğraması sonucunu doğurdu. İnsanlar barajlar yapıldıktan sonra daha az kar yağdığı, yağdığına da tutmadığını anlatıyor. Derelerin çoğu kuruduğu için yaz aylarında daha az su olduğunu da gözlemledik.

KESME KÖYÜ DOĞA MİRASI

Köye girdiğimizde Cuma namazı için camide toplanmaya başlayan insanlarla karşılaştık. Çoğunun atası Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Balkanlardan, özellikle Selanik bölgesinden göçmüş. Kesme'ye geldiklerinde her yerde üzüm bağları gördüklerini, bu nedenle bölgeyi çok sevip yerleşmeye karar verdiklerini anlatmışlar. Ayrıca ilk gelenlerin seçtiği köy yerinin, vadideki arazilerle üst bölümlerin ortasında, köy ve verimli arazilerin yanından geçen iki derenin arasındaki konumuyla çok isabetli olduğu yorumunu da eklediler.

Bölgede su bol olmakla birlikte suyu kullanmak beceri ve ustalık gerektiriyormuş. Bir zamanlar toprak borulardan yapılmış, sebze meyvelerin yetiştirildiği alçaktaki alanların sulanması için suyu topladıkları bir ark sistemleri varmış. Köyde beş büyük arkın olduğu bir dönem hatırlanıyor.

Ermeniler gittikten sonra şarap kültürü kaybolmuş olsa da üzümler ve üzüm saklama yöntemleri sayesinde bağlar hâlâ mevcut. Farklı meyvelerin, özellikle üzümlerin çeşitliliği bölgenin yerlileri tarafından hâlâ hatırlanıyor. İlki ismini şıradan alan şıralık üzüm. Köyün yaşlılarından biri "O zamanlar çay yoktu! Tüm kış üzüm suyu içerdik." diye keyifle anlattı. Üzüm suyu ayrıca cevizli sucuk ve hatta soğuk kış ayları için üzümlü tarhana yapımında da kullanılır.

Özel bir üzüm, çatılardan asılarak salkımlar halinde; ne taze ne de tam kuru olacak şekilde kısmen kurutulmuş. Bu

change locally. People say there is less snow since then, and when it does snow, it does not stay on the ground for long. They have less water for the summer months, as most of the small rivers have dried up.

THE NATURAL HERITAGE OF KESME VILLAGE

Once we entered the village and left our car we met people gathering in front of the mosque for Friday prayers. They were mostly descendants of Balkan immigrants who had arrived after World War I, especially from Thessaloniki region. Their grandparents have told them when they first came to Kesme they saw all around vineyards in the mountains, so they liked the area very much and decided to settle. They further commented on the location of the village decided upon by the founders as very convenient, being in the middle of the fields of the valley and the uplands, between two rivers passing next to the village and fertile lands.

Water was plentiful in the region but using it required craft. The region once had had canal systems, a network of terracotta pipes, and a deposit system where they collected flowing water for the irrigation of the lower fields where vegetables and fruits were grown. At one time there were five major canals in the village.

After the departure of the Armenians the culture of wine vanished from the region, but the vineyards still existed thanks to the grapes and the methods for preserving them. The agricultural diversity for different fruits is still remembered by locals, especially the diversity of grape types. The primary one is *şıralık* type of grape, named after *şıra*, a slightly fermented drink. One old villager expressed his thoughts with joy: “There was no tea in those times! We had the juice of grapes for the whole winter.” They also used that juice in making sweet sausages of nuts, or even grape *tarhana*, for the cold winter months.

One special type of grape was dried in bunches by hanging it from roofs. By this method of preparation, the grapes were neither fresh nor fully dried. This was one of the important foods to offer to guests during the winter and until the end of spring. A late ripening type of grape is remembered by the locals to be extremely sweet, especially when the first cold days of winter come. This late ripening grape assures a longer growing season for the villagers of Kesme. The diversity and richness of each type of fruit assures different tastes and enjoyment, versatile preserving techniques and also resilience to seasonal weather changes, such as frost, drought, and flood. Great fruit diversity is not limited to grapes only; there are also different types of nut and fruit trees in Kesme. The seasonal gathering and preservation of such wild fruits as *alıç* [hawthorn berry], called *sümsünlük*

in Divriği, *yaban inciri* [wild fig], and *kuşburnu* [rosehip] was part of daily life in the village. Each variety of fruit has different pollination and ripening times, allowing for longer times of fresh fruit availability.

Since old times, the locals of Kesme village jointly accomplished common tasks such as farming, harvesting, milling of wheat, and other activities for the collective livelihood of the village, such as constructing of an additional water channel system for irrigation. Such a co-operative working culture is called *imence* in Turkish. The entire web of life lived together in a symbiotic way.

Kesme was founded far away from all urban settlements, the main road reaching it only in the 1980s, and electricity not until in 1983. However, Kesme was a self-sustaining village, which rarely encountered a lack of livelihoods. Locals of this basin used all the suitable natural or cultivated resources around them and were able to enjoy their lives.

Despite the rapid deterioration of the basin since the early 1900s, the Kesme basin continues to host the living remnants of indigenous production landscapes, embracing answers to key questions of our modern era. Further studies in this and other indigenous production landscapes of Anatolia will greatly advance and underpin our pursuit to live in harmony with each other and within the web of life on earth.

Göç nedeniyle terkedilen ve bakımsız kalan bağlara; son dönemde emeklilik çağını yaşayan köylüler tarafından bakılmaya başlanmış ve bağlar yeniden bereketlenerek üzüm vermeye başlamış.

Some people of Kesme return to their home-village after retirement, at least for summer times. It is fairly enough for the vineyards to yield grapes and be fertile again.

yöntemle hazırlanan üzümler baharın bitimine kadar misafirler sunulan önemli yiyeceklerden biri olmuş. Köyün yerlileri, geç olgunlaşan, özellikle kışın ilk soğuk günleri geldiğinde tadını bulan bir üzüm türünü hatırlıyor. Bu tür, Kesme köylülerine uzun bir yetiştirme süresi sağlamış. Meyve türleri çeşitliliği ve çok yönlü saklama teknikleri hem farklı tatlar ve lezzetler hem de don, kuraklık ve sel gibi mevsimsel hava değişikliklerine karşı direnç sağlıyor. Bu çeşitlilik sadece üzümle sınırlı değil. Kesme'de farklı kabuklu yemiş ve meyve ağaçları da mevcut. Alıç ya da Divriği'deki adıyla sümsülük, yaban inciri ve kuşburnu gibi yabancı meyvelerin mevsimsel olarak toplanması ve saklanması köyde günlük yaşamın bir parçası olmuş. Her meyve çeşidinin ayrı bir polenleşme ve olgunlaşma süresi olması, uzun süre taze meyve bulunmasını sağlıyordu.

Eski zamanlardan bu yana Kesme köyünün yerlileri çiftçilik, hasat, buğdayın öğütülmesi gibi ortak görevleri ve sulama için ilave su kanalı sisteminin inşası gibi köyün kolektif yaşamı için gerekli diğer faaliyetleri hep birlikte, ortaklaşa gerçekleştirmiş. İmece olarak bilinen bu çalışma kültürüyle bütün yaşam ağı simbiyotik biçimde birlikte yaşıyor.

Kesme tüm merkezî yerleşim yerlerinden uzakta kurulmuş; ana yol ancak 1980'lerde, elektrik ise ancak 1983'te

ulaştı. Ancak Kesme geçim kaynaklarının nadiren azaldığı kendi kendine yeten bir köydü. Bu havzanın yerlileri etraflarındaki tüm doğal veya yetiştirilmiş kaynakları kullanıyor ve yaşamlarını keyifle yaşayabiliyorlardı.

1900'lerin başından bu yana havzanın hızlı şekilde bozulmasına rağmen, Kesme havzası kadim üretim havzalarının yaşayan kalıntılara ev sahipliği yapmaya devam ediyor ve modern çağın kilit sorularına cevaplar buluyor. Bu havzada ve Anadolu'daki diğer kadim üretim havzalarında yapılacak çalışmalar birbirimizle ve dünyanın yaşam ağında uyum içinde yaşama arayışımızı önemli ölçüde ileri taşıyacak ve destekleyecektir.

KURU KAYMAK DRIED CREAM

KÜH'lerde yaşayan topluluklar elde ettikleri ürünleri var olan şartlarda uzun süreli saklama metotlarını da geliştirmişler. Yörede çok sevilen ve hâlen büyük şehirlere göç etmiş olanlara gönderilen 'kuru kaymak' bunlardan bir tanesidir. Bu sayede süt dönemi bittikten sonra da önemli gıda ihtiyaçları karşılanabilmiş. Bugün bazı köylerde geleneksel yöntemlerle odun ateşinde pişirilerek kuru kaymak yapımı devam ediyor. Ateşin üzerinde köpürtülerek kaynatılan sütün üzerinde oluşan kaymak civardan kesilen bir çalı türüyle yapılan hasır üzerinde bekletilerek kurutuluyor. Böylece suyu uçurulan ürünün uzun süreli saklanması da mümkün oluyor.

People living in IPLs invented methods for preserving fresh food for long term usage. 'Kuru Kaymak - Dried Cream' can be associated with such food in the region. People can have one of their main foods for longer times even after the milking period. Today it is still prepared and sent to relatives living in big cities.

'Kuru kaymak' is still prepared on wood fire with traditional methods. Fresh milk is boiled in a copper cup and foamed by stirring. The foamed cream is spread out on a bed of twigs cut from bushes in the region and let to dry for a couple of days. Drying the cream enables it to be preserved for long periods.

KAYNAKÇA VE DİZİN

**BIBLIOGRAPHY
AND INDEX**

KAYNAKÇA

ARŞİV KAYNAKLARI

Agos Gazetesi Arşivi
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul
İrade Meclis-i Vâlâ (İ.MVL)
Hrant Dink Vakfı Arşivi
Resmi Gazete

BASILIKAYNAKLAR

(1336) *Memalik-i Osmaniyye'nin 1330 Senesi Nüfus İstatistiği*.
Dersaadet: Hilal Matbaası.
Ağeksantryan, Antreas V. (1911) *Badmutyun Aganavor*
Kağakin Sepasdio yev Sahmanats Nora gam
Arkebisgobosutyan Norin [Ünlü Sivas Şehri ve Çevresinin
veya Onun Episkoposluğu'nun Tarihi]. Venedik.
Alboyadjian, Arshak (1946) *Badmutyun Hay Tbrotsi* [Ermeni
Okul Tarihi]. Kahire: Nor Astegh.
Andreasyan, Hrand D. (der.) (1964) *Polonyalı Simeon'un*
Seyahatnâmesi, 1608-1619. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
Ataş, Murat (2017) *Armine: Çorak Dağ'ın Sürgünü*. İstanbul:
Aras.
Badrig, Arakel (1983) *Badmakirk Huşamadyan Sepasdio yev*
Kavari Hayutyan [Sivas ve Çevre Köyleri Ermenileri
Tarihi], cilt 2. New York: Pan Sebastia Rehabilitation
Union.
Badrig, Arakel (1974) *Badmakirk Huşamadyan Sepasdio yev*
Kavari Hayutyan [Sivas ve Çevre Köyleri Ermenileri
Tarihi], cilt 1. Beyrut: Mışag Yayınları.
Bedrosyan, Hovhannes Der (1983) *Grtagan Şarjumu*
Trkahayots Meç 1600-1900 [Türkiye Ermenilerinde Eğitim
Hareketi 1600-1900]. Kahire.
Berberyan, R. H. (1907) *Tbrots yev Tbrutyun, Grtagan*
yev Kragan Nüter [Okul ve Edebiyat, Eğitim ve Edebi
Konular]. Viyana: Mihitaryan.
Biol, Nurettin (2008) "XIX. Yüzyıl Sonlarında Sivas

Vilayetinde Azınlık ve Yabancı Eğitim-Öğretim
Kurumları ve Faaliyetleri", *Turkish Studies* 3, sayı 4, s.
241-78.
Boğosyan, Yeprem (1957) *Badmutyun Hay Mışagutayin*
Ingerutyunneru [Ermeni Kültür Dernekleri Tarihi], üç cilt.
Viyana: Mihitaryan.
Boyraz, Şerif (2007) *Osmanlı Döneminde Sivas Sempozyumu*
Bildirileri, 21-25 Mayıs 2007, 3 cilt. Sivas: Sivas Valiliği İl
Kültür ve Turizm Müdürlüğü.
Büyükmihçı, Gonca, Hale Kozlu, Ayşegül Kılıç ve Sevede
Karahana (2015) "Çepni Surp Sarkis Ermeni Kilisesi
Restorasyon Çalışmaları", *Erciyes Üniversitesi Sosyal*
Bilimler Enstitüsü Dergisi 1, sayı 39, s. 42-66.
Ceyhan, Kirkor (1999) *Atını Nalladı Felek Düştü Peşimize*.
İstanbul: Aras.
Cowe, S. Peter (2016) "Patterns of Armeno-Muslim
Interchange on the Armenian Plateau in the Interstice
between Byzantine and Ottoman Hegemony" [Osmanlı
ve Bizans Hegemonyası Arasındaki Boşlukta Ermeni
Platosunda Ermeni-İslam Teatisinin Biçimleri], in
Islam and Christianity in Medieval Anatolia (ed. A. C. S.
Peacock, Bruno de Nicola and Sara Nur Yıldız). Londra:
Routledge, s. 77-105.
Cuinet, Vital (1891) *La Turquie d'Asie, Géographie*
Administrative : Statistique, Descriptive et Raisonnée de
Chaque Province de l'Asie Mineure, vol. 2. Paris: Ernest
Leroux.
Dağavaryan, Nazaret (1914) *Krisdoneagan Poğokaganutyan*
yev Kızılbaşneru Ağantın Dznuntı [Hristiyan Protestanlığı
ve Kızılbaşların Mezhebinin Doğuşu]. G. Bolis: H.
Madteosyan.
Demirel, Ömer (2006) *Osmanlı Dönemi Sivas Şehri –*
Makaleler. Sivas: Sivas Valiliği İl Kültür ve Turizm
Müdürlüğü.
Dilizyan, H. Khoren (1976). *Mihitar Sepasdatsi* [Sivaslı
Mihitar]. Venedik.
Dölek, Deniz (2007) *Continuity and Change in the Sivas*
Province, 1908-1918 [Sivas Vilayeti'nde Değişim ve
Süreklilik, 1908-1918] (yayımlanmamış yüksek lisans
tezi). Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara.
Faroqhi, Suraiya, (2012) "Sīwās", *Encyclopaedia of Islam*,
Second Edition, http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912-islam_SIM_7078
Gökbilgin, Tayyip (1965) "15 ve 16. Asırlarda Eyâlet-i Rûm",
Vakıflar Dergisi 6, s. 51-61.
Hampartsumyan, Vahan (1927) *Küğaşhar: Badmagan yev*
Azkakıragan Usumnasirutyun [Köy Dünyası: Tarihi ve
Etnografik Bir Çalışma]. Paris: Daron.
Hazarabedian Yeğişe (1968) *İnçbes Abretsank: Darende*,
Şırçaga Hay Küğeri yev İndenagan Huşer [Nasıl Yaşadık:

BIBLIOGRAPHY

ARCHIVAL SOURCES

- Agos Weekly Archives
 Hrant Dink Foundation Archives
 Prime Ministry's Ottoman Archives (BOA), Istanbul
 İrade Meclis-i Vâlâ (İ.MVL)
 Resmi Gazete [Official Gazette]

PUBLISHED SOURCES

- (1336) *Memalik-i Osmaniyye'nin 1330 Senesi Nüfus İstatistiği* [Population Statistics of the Ottoman Domains in 1330]. Dersaadet: Hilal Matbaası.
- Agheksantrian, Antreas V. (1911) *Badmutyun Aganavor Kaghakin Sepasdio yev Sahmanats Nora gam Arkebisgobosutyan Norin* [The History of the Famous City of Sivas and Its Surroundings or Its Archiepiscopate]. Venice.
- Alboyadjian, Arshak (1946) *Badmutyun Hay Tbrotsi* [History of Armenian School]. Cairo: Nor Astegh.
- Andreasyan, Hrand D. (ed.) (1964) *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi, 1608-1619* [Travel Accounts of Simeon of Poland]. Istanbul: Istanbul University.
- Ataş, Murat (2017) *Armine: Çorak Dağ'ın Sürgünü*. [Armine: Exile of Barren Mountain]. Istanbul: Aras.
- Badrig, Arakel (1983) *Badmakirk Hushamadyan Sepasdio yev Kavari Hayutyan* [History of the Armenians of Sepastia and Neighboring Villages], vol. 2. New York: Pan Sebastia Rehabilitation Union.
- Badrig, Arakel (1974) *Badmakirk Hushamadyan Sepasdio yev Kavari Hayutyan* [History of the Armenians of Sepastia and Neighboring Villages], vol. 1. Beirut: Meshag Press.
- Bedrosian, Hovhannes Der (1983) *Grtagan Şarjumu Trkahayots Meç 1600-1900* [Educational Movement of Armenians of Turkey]. Cairo.
- Berberian, R. H. (1907) *Tbrots yev Tbrutyun, Grtagan yev Kragan Nüter* [School and Literature, Educational and Literary Matters]. Vienna: Mkhitarian.
- Birol, Nurettin (2008) "XIX. Yüzyıl Sonlarında Sivas Vilayetinde Azınlık ve Yabancı Eğitim-Öğretim Kurumları ve Faaliyetleri" [Minority and Foreign Education – Teaching Institutions and Their Activities in the Province Of Sivas at the End of the 19th Century], *Turkish Studies* 3, no. 4, pp. 241–78.
- Boghosian, Yeprem (1957) *Badmutyun Hay Mshagutayin Ingerutyunneru* [History of Armenian Cultural Associations], 3 vols. Vienna: Mkhitarian.
- Boyraz, Şerif (2007) *Osmanlı Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri, 21-25 Mayıs 2007* [Sivas in the Ottoman Period Symposium Proceedings], 3 vols. Sivas: Sivas Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü.
- Büyükmıhçı, Gonca, Hale Kozlu, Ayşegül Kılıç and Sevde Karahan (2015) "Çepni Surp Sarkis Ermeni Kilisesi Restorasyon Çalışmaları" [Restoration Works of Surp Sarkis Armenian Church in Chepni], *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1, no. 39, pp. 42-66.
- Ceyhan, Kirkor (1999) *Atını Nalladı Felek Düştü Peşimize*. Istanbul: Aras.
- Cowe, S. Peter (2016) "Patterns of Armeno-Muslim Interchange on the Armenian Plateau in the Interstice between Byzantine and Ottoman Hegemony", in *Islam and Christianity in Medieval Anatolia* (ed. A. C. S. Peacock, Bruno de Nicola and Sara Nur Yıldız). London: Routledge, pp. 77-105.
- Cuinet, Vital (1891) *La Turquie d'Asie, Géographie Administrative : Statistique, Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de l'Asie Mineure*, vol. 2. Paris: Ernest Leroux.
- Daghavaryan, Nazaret (1914) *Krisdoneagan Poghokaganutyan yev Kızılbashneru Aghantin Dznuntı* [Christian Protestantism and Birth of the Kızılbash Sect]. G. Bolis: H. Madteosian.
- Demirel, Ömer (2006) *Osmanlı Dönemi Sivas Şehri – Makaleler* [City of Sivas during the Ottoman Period – Articles]. Sivas: Sivas Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü.
- Dilizian, H. Khoren (1976). *Mhitar Sepasdatsi* [Mkhitar of Sebastia]. Venice.
- Dölek, Deniz (2007) *Continuity and Change in the Sivas Province, 1908-1918* (unpublished master's thesis). Middle East Technical University, Ankara.
- Education Commission of Istanbul Armenian Patriarchate (1901) *Vicagatsuyts Kavaragan Azkayin Varjaranats Turkio* [The Report on Armenian Provincial Schools in Turkey], 2 reports. Istanbul.
- Faroqhi, Suraiya, (2012) "Sīwās", *Encyclopaedia of Islam*,

- Darende ve Çevre Ermeni Köyleri ve Aile Hatıraları]. Beirut: Şirag.
- Hovannisian, Richard G. (der.) (2004) *Armenian Sebastia/ Sivas and Lesser Armenia*. California: Mazda Publishers.
- İstanbul Ermeni Patrikhanesi Tedrisat Komisyonu (1901) *Vicagatsuyts Kavaragan Azkayin Varjaranats Turkio* [Türkiye Taşra Ermeni Okulları Raporu], 2 rapor. İstanbul
- Kapamacyan, Simon (1911) *Kamer Pokrig Camportı Aravelki Meç* [Kamer: Doğuda Kısa Bir Seyahat]. G. Bolis: R. Sakayan.
- Kapigyan, Garabed N. (1924) *Yeğernabadum Pokun Hayots yev Norin Medzi Mayrakağakin Sepasdio* [Küçük Ermenistan'ın ve Onun Başkenti Sivas'ın Felaketnamesi]. Boston: Hayrenik.
- Karacakaya, Recep (2003) "Meclis-i Mebusan Seçimleri ve Ermeniler (1908-1914)", *İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi* 3, s. 127-142.
- Kévorkian, Raymond (2015) *Ermeni Soykırımını* (çev. Ayşen Ekmekçi). İstanbul: İletişim.
- Kévorkian, Raymond H. ve Paul B. Paboudjian (2012) *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*. İstanbul: Aras.
- Kızıltoprak, Süleyman (2003) "Askeri Amaçlı Köle Ticaretinde Bir Kavşak Noktası Olarak Sivas", *Cumhuriyetin 80. Yılında Sivas Sempozyumu (15-17 Mayıs)* içinde. Sivas: Sivas Hizmet Vakfı Yayınları.
- Kuban, Doğan (2010) *Cennetin Kapıları: Divriği Ullucamisi ve Şifahanesi'nde Hürremşah'ın Yontu Sanatı*. İstanbul: YEM.
- Mahiroğlu, Adnan (2001) *Seyyahların Gözüyle Sivas*. İstanbul.
- Mildanoğlu, Zakarya (2014) *Ermenice Süreli Yayınlar 1794-2000*. İstanbul: Aras.
- Natanyan, Boğos (1877) *Değegakrutyun Inthanur Vicagin Sepasdio* [Sivas Genel Durumu Üzerine Rapor]. G. Bolis: Dbakrutyun Hayasdanyats.
- Natanyan, Boğos (2008) *Sivas 1877* (der. Arsen Yarman). İstanbul: Birzamanlar Yayıncılık.
- Nurikhan, Minas (1915) *The Life and Times of the Servant of God Abbot Mechitar, Founder of the Mechitarist Fathers* (çev. John McQuillan). Venedik.
- Ormanyan, Maghakya (1993) *Hayots Yegeghetsin* [Ermeni Kilisesi], 2. baskı. Yerevan: Parberakan.
- Özel, N. Bilge (2002) *Non-Muslims in Sivas at the End of the 18th and Beginning of the 19th Century* [18. Yüzyıl Sonu – 19. Yüzyıl Başında Sivas'ta Gayrimüslimler] (yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul.
- Peacock, A. C. S. (2016) "An Interfaith Polemic of Medieval Anatolia: Qādī Burhān al-Dīn al-Anawī on the Armenians and their Heresies", in *Islam and Christianity in Medieval Anatolia* (ed. A. C. S. Peacock, Bruno de Nicola and Sara Nur Yıldız). London: Routledge, pp. 233-261.
- Rypka, J., "Burhān al-Dīn", *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*, <http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912-islam-SIM.1543>
- Sahagyan A. K. (2009) "Sepasdia Kağaki Surp Tarkmançats yev Aramyān Varjaranneri Grtagan Gyankı (XIX-XX tar) [Sivas Sancağı Surp Tarkmançats ve Aramyān Okullarının Eğitim Hayatı (XIX. Yüzyıl sonu, XX. Yüzyıl başı)], *Lraper Hasaragagan Kidutyunneri* 3, s. 108-114.
- Shaw, Stanford (1976) *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, cilt 1. New York: Cambridge University Press.
- Shaw, Stanford and Ezel Kural Shaw (1976) *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, cilt 2. New York: Cambridge University Press.
- Sılığ, Alper ve Tekin Şener (2007) "Bir Yıkımdan Arda Kalan: Gizini Bağrında Saklayan Kale", *Hayat Ağacı* 9, s. 50-58.
- Sırvantsdyants, Karekin (1879), *Toros Ağpar Hayasdani Camport* [Toros Ağpar Ermenistan Yolcusu], 2 cilt. İstanbul.
- Suciyan, Talin (2015) *The Armenians in Modern Turkey* [Modern Türkiye'de Ermeniler]. Londra: I.B. Tauris.
- Şener, Tekin (2008) "İki Köprü Arasında Bin Yıllık Semt: Çayırğzı", *Hayat Ağacı* 10, <http://hayatagacidergisi.com/iki-kopru-arasinda-bin-yillik-semt-cayiragzi/>
- Taşer, Seyit (2012) "Sivas'ta Gayrimüslim Okulları Hakkında Tutulan Rapor (1914)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 48, s. 408-424.
- Tevfik, İhsan (2013) "Mübadelede Sivas'tan Rumların Göçü", *Hayat Ağacı* 22, s. 61-69.
- Turan, Şerafettin (2000) *Türkiye-İtalya İlişkileri*, cilt I. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ünalın, Sıddık (1997) *XX. Yüzyıl Sivas Tarihi ve Günümüz İnanç Coğrafyası* (yayımlanmamış doktora tezi). İnönü Üniversitesi, Malatya.
- Van-Lennep, Henry J. (1870) *Travels in Little Known Parts of Asia Minor* [Küçük Asya'nın Az Bilinen Yerlerinde Seyahat] vol. 2. London: John Murray.
- Voskyan, Hamazasb (1946) *Sepasdiayi Vankeri* [Sivas Manastırları]. Viyana: Mihitaryan Dbaran.
- Yenice, Şuşanik (2016) "Anıların Defilesinde Terzi Anna", *Hayat Ağacı* 30, s. 57-59.
- Yılmaz, Serpil Sönmez (2011) *Osmanlı Klasik Çağında Sivas*. İstanbul: Kitabevi.
- Zartanyan, Yervant (1972) *Badmakirk Divriğ Kağaki* [History of District of Divriği]. Beirut: Hamazkayini Vahe Setyan Dbaran.

- Second Edition, http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912-islam_SIM_7078
- Gökbilgin, Tayyip (1965) “15 ve 16. Asırlarda Eyâlet-i Rûm” [Rûm Province in the 15th and 16th Centuries, *Vakıflar Dergisi* 6, pp. 51-61.
- Hampartsumian, Vahan (1927) *Küghashkharh: Badmagan yev Azkakragan Usumnasirutyun*. Paris: Daron.
- Hazarabedian Yeghishe (1968) *Inchbes Abretsank: Darende, Shrchaga Hay Kugheri yev Indenagan Husher* [How We Lived: Armenian Villages of Darende and its Surroundings and Family Memories] Beirut: Shirag.
- Hovannisian, Richard G. (der.) (2004) *Armenian Sebastia/ Sivas and Lesser Armenia*. California: Mazda Publishers.
- Kapamacian, Simon (1911) *Kamer Pokrig Camportı Aravelki Mech* [Kamer: Short Travel in the East] G. Bolis: R. Sakayan.
- Kapigian, Garabed N. (1924) *Yeghernabadum Pokun Hayots yev Norin Medzi Mayrakaghakin Sepasdio* [An Account of Catastrophe of Lesser Armenia and its Capital Sivas]. Boston: Hayrenik.
- Karacakaya, Recep (2003) “Meclis-i Mebusan Seçimleri ve Ermeniler (1908-1914)” [Elections of Chamber of Deputies and Armenians (1908-1914)], *İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi* 3, pp. 127-142.
- Kévorkian, Raymond (2011) *The Armenian Genocide: A Complete History*. London: I. B. Tauris.
- Kévorkian, Raymond H. and Paul B. Paboudjian (2012) *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler* [Armenians in the Ottoman Empire before 1915]. Istanbul: Aras.
- Kızıltoprak, Süleyman (2003) “Askeri Amaçlı Köle Ticareti'nde Bir Kavşak Noktası Olarak Sivas” [Sivas as a Junction Point in the Military Based Slave Trade], *Cumhuriyetin 80. Yılında Sivas Sempozyumu (15-17 Mayıs)* içinde. Sivas: Sivas Hizmet Vakfı Yayınları.
- Kuban, Doğan (2010) *Cennetin Kapıları: Divriği Ulucamisi ve Şifahanesi'nde Hürremşah'ın Yontu Sanatı* [Gates of Paradise: The Sculpture of Hürremşah at Divriği Ulucami and Şifahane]. Istanbul: YEM.
- Mahiroğlu, Adnan (2001) *Seyyahların Gözüyle Sivas* [Sivas from the Travelers' Point of View]. Istanbul.
- Mildanoğlu, Zakarya (2014) *Ermenice Süreli Yayınlar 1794-2000* [Armenian Periodicals 1794-2000]. Istanbul: Aras.
- Natanyan, Boğos (1877) *Deghegkrutyun Inthanur Vicagin Sepasdio* [Report on General Situation of Sivas]. G. Bolis: Dbakrutyun Hayasdanyats.
- Natanyan, Boğos (2008) *Sivas 1877* (ed. Arsen Yarman). Istanbul: Birzamanlar Yayıncılık.
- Nurikhan, Minas (1915) *The Life and Times of the Servant of God Abbot Mechitar, Founder of the Mechitarist Fathers* (trans. John McQuillan). Venice.
- Ormalyan, Maghakya (1993) *Hayots Yegeghetsin* [The Armenian Church], 2nd edition. Yerevan: Parberakan.
- Özel, N. Bilge (2002) *Non-Muslims in Sivas at the End of the 18th and Beginning of the 19th Century* (unpublished master's thesis). Boğaziçi University, Istanbul.
- Peacock, A. C. S. (2016) “An Interfaith Polemic of Medieval Anatolia: Qādī Burhān al-Dīn al-Anawī on the Armenians and their Heresies”, in *Islam and Christianity in Medieval Anatolia* (ed. A. C. S. Peacock, Bruno de Nicola and Sara Nur Yıldız). London: Routledge, pp. 233-261.
- Rypka, J., “Burhān al-Dīn”, *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*, http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912-islam_SIM_1543
- Sahagian A. K. (2009) “Sepasdia Kağaki Surp Tarkmançats yev Aramyān Varjaranneri Grtagan Gyankı (XIX-XX tar) [Education Life of Surp Tarkmançats and Aramyān Schools of Sivas District], *Iraper Hasaragagan Kidutyunneri* 3, pp. 108-114.
- Shaw, Stanford (1976) *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, vol 1. New York: Cambridge University Press.
- Shaw, Stanford and Ezel Kural Shaw (1976) *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, vol 2. New York: Cambridge University Press.
- Sılığ, Alper ve Tekin Şener (2007) “Bir Yıkımdan Arda Kalan: Gizini Bağrında Saklayan Kale” [Remnants of a Destruction: The Fortress that Keeps its Mystery to itself], *Hayat Ağacı* 9, s. 50-58.
- Srvantsdyants, Karekin (1879), *Toros Aghpar Hayasdani Camport* [Toros Ağpar: Traveler of Armenia], 2 vols. Istanbul.
- Sucian, Talin (2015) *The Armenians in Modern Turkey*. London: I.B. Tauris.
- Şener, Tekin (2008) “İki Köprü Arasında Bin Yıllık Semt: Çayırağzı” [A Thousand-Year Neighborhood between Two Bridges: Çayırağzı], *Hayat Ağacı* 10, <http://hayatagacidergisi.com/iki-kopru-arasinda-bin-yillik-semt-cayiragzi/>
- Taşer, Seyit (2012) “Sivas'ta Gayrimüslim Okulları Hakkında Tutulan Rapor (1914)” [The Report Kept about Nonmuslim Schools in Sivas (1914)], *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 48, pp. 408-424.
- Tevfik, İhsan (2013) “Mübadelede Sivas'tan Rumların Göçü” [Immigration of Greeks from Sivas during the Population Exchange], *Hayat Ağacı* 22, pp. 61-69.
- Turan, Şerafettin (2000) *Türkiye-İtalya İlişkileri* [Turkey-Italy Relations], vol. I. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.

İNTERNET KAYNAKLARI

- Ayvazoğlu, Beşir (2012, 14 Eylül) "Sivas'a Vurulan İlk Cumhuriyet Mührü İstasyon Caddesi", http://www.sivaspostasi.com.tr/haber/sivasa_vurulan_ilk_cumhur-195.html
- "Savunma Bakanlığı'ndan Kilise Açılımı," *Agos*, 2 Aralık 2012, www.agos.com.tr/tr/yazi/6136/savunma-bakanligindan-kilise-acilimi
- "Sivas'ta 'Kilise Çanı' Operasyonu," *Mynet*, 28 Nisan 2006, www.mynet.com/haber/yasam/sivasta-kilise-cani-operasyonu-255511-1
- "TSK Arazisindeki Kilise İade Ediliyor," *Sabah*, 9 Aralık 2013, www.sabah.com.tr/Gundem/2013/12/09/tsk-arazisindeki-kilise-iade-ediliyor
- "Yarbaya Çan Tutuklaması," *İnternethaber*, 29 Nisan 2006, internethaber.com/yarbaya-can-tutuklamasi-16083h.htm

- Ünalın, Sıddık (1997) *XX. Yüzyıl Sivas Tarihi ve Günümüz İnanç Coğrafyası* [20th Century Sivas History and Today's Geography of Beliefs] (unpublished PhD dissertation). İnönü Üniversitesi, Malatya.
- Van-Lennep, Henry J. (1870) *Travels in Little Known Parts of Asia Minor*, vol 2. London: John Murray.
- Voskian, Hamazasb (1946) *Sepasdiayi Vankeri* [Monasteries of Sepasdia]. Vienna: Mkhitarian Dbaran.
- Yenice, Şuşanik (2016) "Anıların Defilesinde Terzi Anna" [Tailor Anna in Memories], *Hayat Ağacı* 30, pp. 57-59.
- Yılmaz, Serpil Sönmez (2011) *Osmanlı Klasik Çağında Sivas* [Sivas in the Ottoman Classical Age]. İstanbul: Kitabevi.
- Zartanyan, Yervant (1972) *Badmakirk Divrig Kaghaki*. Beyrut: Hamazkayini Vahe Setyan Dbaran.

ONLINE SOURCES

- Ayvazoğlu, Beşir (2012, 14 September) "Sivas'a Vurulan İlk Cumhuriyet Mührü İstasyon Caddesi" [First Republican Mark in Sivas: Station Street] http://www.sivaspostasi.com.tr/haber/sivasa_vurulan_ilk_cumhur-195.html
- "Savunma Bakanlığı'ndan Kilise Açılımı," *Agos*, 2 December 2012, www.agos.com.tr/tr/yazi/6136/savunma-bakanligindan-kilise-acilimi
- "Sivas'ta 'Kilise Çanı' Operasyonu" [A Bell Operation in Sivas] *Mynet*, 28 April 2006, www.mynet.com/haber/yasam/sivasta-kilise-cani-operasyonu-255511-1
- "TSK Arazisindeki Kilise İade Ediliyor" [The Church in Turkish Arm Forces' Property is Being Returned], *Sabah*, 9 December 2013, www.sabah.com.tr/Gundem/2013/12/09/tsk-arazisindeki-kilise-iade-ediliyor
- "Yarbaya Çan Tutuklaması" [Lieutenant Colonel Arrested over Bell Theft] *İnternethaber*, 29 April 2006, internethaber.com/yarbaya-can-tutuklamasi-16083h.htm

GÖRSEL MALZEME KAYNAKLARI

ön kapak: Hrant Dink Vakfı Arşivi

ön kulak: Raymond H. Kévorkian ve Paul B. Paboudjian (2012) *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*. İstanbul: Aras, s. 246.

arka kulak: Hrant Dink Vakfı Arşivi

s. 6 Norayr Şahinyan

s. 13-15 Hrant Dink Vakfı Arşivi

s. 16 Zakarya Mildanoğlu Arşivi

s. 18 *Wikimedia Commons*, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Saint_Blaise_Louvre_OAR504.jpg

Wikimedia Commons, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Relieftafel_L40_M%C3%A4rtyrer_von_Sebaste_Bodemuseum.jpg

Rouben Galichian (2004) *Historic Maps of Armenia: The Cartographic Heritage*. London: I.B. Tauris, s. 141.

Biblioteca Nacional de España, <http://bdh.bne.es/bnearch/detalle/1754254>

s. 19 Kévorkian ve Paboudjian (2012), s. 246.

Wikimedia Commons, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Chlebowski-Bajazyt_w_niewoli.jpg

s. 20 *Wikimedia Commons*, [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Portrait_de_Pierre_M%C3%A9khitar_\(Saint_Lazare_des_Arm%C3%A9niens,_Venise\)_5182840694_\(crop\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Portrait_de_Pierre_M%C3%A9khitar_(Saint_Lazare_des_Arm%C3%A9niens,_Venise)_5182840694_(crop).jpg)

s. 21 Salt Araştırma (American Board of Commissioners for Foreign Missions Koleksiyonu), ABAHSV5010, archives.saltresearch.org/R/CT17V4HDT8FFSL9SU6GTVSSPENY6CCKI6KPTDFK8QT5DXH9TB3-05122

Wikimedia Commons, [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:CUINET\(1890\)_1.652_Sivas_Vilayet.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:CUINET(1890)_1.652_Sivas_Vilayet.jpg)

Pinterest, <https://www.pinterest.co.uk/pin/448671181620009208/>

Taniel Varujan (2015), İstanbul: Getronagan Ermeni Lisesi, s. 58.

Getronagan Ermeni Lisesi (2015), s. 20.

s. 22 Kévorkian ve Paboudjian (2012), s. 240.

Arakel Badrig (1974) *Badmakirk Hushamadyan Sepasdio yev Kavari Hayutyun* [Sivas ve Çevre Köyleri Ermenileri Tarihi], cilt 1. Beyrut: Meshag Yayınları, s. 508.

“Sivas Mebusu Dagavaryan Efendi” Atatürk Kitaplığı Alb. 32/168, http://katalog.ibb.gov.tr/kutuphane2/albumler/Alb_000032_168.pdf

Hoğtar Gazetesi, 21 Mayıs 1911 (Zakarya Mildanoğlu Arşivi)

s. 23 Bridgeman Images, no. PFH1164133, <http://www.bridgemanimages.com/en-GB/asset/1164133//armenia-armenian-genocide-survivors-from-sivas-gathered-in-aintab-1919>

Sivas Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi

Kévorkian ve Paboudjian (2012), s. 236.

s. 66-102 Hrant Dink Vakfı Arşivi

s. 104 Hrant Dink Vakfı Arşivi

Hrant Dink Vakfı Arşivi

Kadir Üredi (2007) “Mahallemden Ramazan Manzaraları,” *Hayat Ağacı* 9, s. 33, fotoğraf: Talat Alkan

VISUAL MATERIAL SOURCES

- front cover: Hrant Dink Foundation Archives
- front flap: Raymond H. Kévorkian and Paul B. Paboudjian (2012) *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler* [Armenians in the Ottoman Empire before 1915]. Istanbul: Aras, p. 246.
- back flap: Hrant Dink Foundation Archives
- p. 6 Norayr Şahinyan
- pp. 13-15 Hrant Dink Foundation Archives
- p. 16 Zakarya Mildanoğlu Archives
- p. 18 *Wikimedia Commons*, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Saint_Blaise_Louvre_OAR504.jpg
Wikimedia Commons, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Relieftafel_40_M%C3%A4rtyrer_von_Sebaste_Bodemuseum.jpg
 Rouben Galichian (2004) *Historic Maps of Armenia: The Cartographic Heritage*. London: I.B. Tauris, p. 141.
 Biblioteca Nacional de España, <http://bdh.bne.es/bnearch/detalle/1754254>
- p. 19 Kévorkian and Paboudjian (2012), p. 246.
Wikimedia Commons, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Chlebowski-Bajazyt_w_niewoli.jpg
- p. 20 *Wikimedia Commons*, [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Portrait_de_Pierre_M%C3%A9khitar_\(Saint_Lazare_des_Arm%C3%A9niens,_Venise\)_\(-5182840694\)\(crop\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Portrait_de_Pierre_M%C3%A9khitar_(Saint_Lazare_des_Arm%C3%A9niens,_Venise)_(-5182840694)(crop).jpg)
- p. 21 Salt Research (American Board of Commissioners for Foreign Missions Collection), ABAHSVS010, archives.saltresearch.org/R/CT17V4HDT8FFSL9SU6GTVSSPENY6CCKI6KPTDFK8QT5DXH9TB3-05122
Wikimedia Commons, [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:CUINET\(1890\)_1.652_Sivas_Vilayet.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:CUINET(1890)_1.652_Sivas_Vilayet.jpg)
Pinterest, <https://www.pinterest.co.uk/pin/448671181620009208/>
 Taniel Varujan (2015), Istanbul: Getronagan Armenian High School, p. 58.
 Getronagan Armenian High School (2015), p. 20.
- p. 22 Kévorkian and Paboudjian (2012), p. 240.
 Arakel Badrig (1974) *Badmakirk Hushamadyan Sepasdio yev Kavari Hayutyan* [History of the Armenians of Sepastia and Neighboring Villages], vol. 1. Beirut: Meshag Publishing, p. 487.
 “Sivas Mebusu Dagavaryan Efendi” Atatürk Kitaplığı Alb. 32/168, http://katalog.ibb.gov.tr/kutuphane2/albumler/Alb_000032_168.pdf
 Hoghtar Newspaper, 21 May 1911 (Zakarya Mildanoğlu Archives)
- p. 23 Bridgeman Images, no. PFH1164133, <http://www.bridgemanimages.com/en-GB/asset/1164133//armenia-armenian-genocide-survivors-from-sivas-gathered-in-aintab-1919>
 Sivas Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi [Archives of Sivas Regional Council for the Conservation of Cultural and Natural Property - Sivas RCCCNP Archives]
 Kévorkian and Paboudjian (2012), p. 236.
- pp. 66-102 Hrant Dink Foundation Archives
- p. 104 Hrant Dink Foundation Archives
 Hrant Dink Foundation Archives
 Kadir Üredi (2007) “Mahallemden Ramazan Manzaraları” [Ramadan Panoramas from my Neighborhood], *Hayat Ağacı* 9, p. 33, photo: Talat Alkan

- s. 105 Hrant Dink Vakfı Arşivi
Hrant Dink Vakfı Arşivi
Badrig (1974), s. 487.
- s. 106 Hrant Dink Vakfı Arşivi
Hrant Dink Vakfı Arşivi
Badrig (1974), s. 525.
- s. 107 Hrant Dink Vakfı Arşivi
Hrant Dink Vakfı Arşivi
Sivas Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi
- s. 109-110 Hrant Dink Vakfı Arşivi
- s. 112 Badrig (1974), s. 15 (dt)
- s. 116 Kévorkian ve Paboudjian (2012), s.340
- s. 118 Zakarya Mildanoğlu Arşivi
Badrig (1974), s. 508
- s. 119 Badrig (1974), s. 504
Garabed N. Kapigyan (1924) *Yeğernabadum Pokun Hayots yev Norin Medzi Mayrakağakin Sepasdio*. Boston: Hayrenik, s. 566
- s. 120 Kévorkian ve Paboudjian (2012), s. 240
- s. 121-123 Hovannisian (2004), s. 27, s. 26
- s. 124 Boğos Natanyan (2008) *Sivas 1877* (der. Arsen Yarman). İstanbul: Birzamanlar Yayıncılık, s. 165.
- s. 125 Sivas, Harita Genel Müdürlüğü, 1947.
- s. 126 Natanyan (2008), s. 169
Hrant Dink Vakfı Arşivi
- s. 127 Sivas Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi
Hrant Dink Vakfı Arşivi
- s. 128-129 Sivas Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi
- s. 130 Zakarya Mildanoğlu Arşivi
- s. 131 Sivas Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi
- s. 134 "Limahuli Bahçesi ve Koruma Alanı", <https://onlyinhawaii.org/limahuli-garden-and-preserve-one-of-the-best-botanical-gardens-in-hawaii/>
- s. 136-143 Burak Özkırlı Arşivi

- p. 105 Hrant Dink Foundation Archives
Hrant Dink Foundation Archives
Badrig (1974), p. 525.
- p. 106 Hrant Dink Foundation Archives
Hrant Dink Foundation Archives
Badrig (1974), p. 525.
- p. 107 Hrant Dink Foundation Archives
Hrant Dink Foundation Archives
Sivas RCCCNP Archives
- pp. 109-110 Hrant Dink Foundation Archives
- p. 112 Badrig (1974), p. 15 (ժԵ)
- p. 116 Kévorkian and Paboudjian (2012), p. 340.
- p. 118 Zakarya Mildanoğlu Archives
Badrig (1974), p. 508.
- p. 119 Badrig (1974), p. 504
Garabed N. Kapigian (1924) *Yeghernabadum Pokun Hayots yev Norin Medzi Mayrakaghakin Sepasdio*, Boston: Hayrenik, p. 508
- p. 120 Kévorkian and Paboudjian (2012), p. 240.
- p. 121-123 Hovannisian (2004), s. 27, s. 26.
- p. 124 Boghos Natanian (2008) *Sivas 1877* (ed. Arsen Yarman). İstanbul: Birzamanlar Yayıncılık, p. 165.
- p. 125 Sivas, Harita Genel Müdürlüğü [General Directorate of Maps], 1947.
- p. 126 Natanyan (2008), p. 169
Hrant Dink Foundation
- p. 127 Sivas RCCCNP Archives
Hrant Dink Foundation
- p. 128-129 Sivas RCCCNP Archives
- p. 130 Zakarya Mildanoğlu Archives
- p. 131 Sivas RCCCNP Archives
- p. 134 “Limahuli Garden and Preserve”, <https://onlyinhawaii.org/limahuli-garden-and-preserve-one-of-the-best-botanical-gardens-in-hawaii/>
- p. 136-143 Burak Özkırlı Archives

TEŞEKKÜRLER

THANKS

Kürşat Açıkgöz
Uğur Altay
Celalettin Apak
Heriknaz Aslanyan
Narot Avcı
Talin Azar
Ani Baladian
Tutku Bektaşoğlu
Cafer Doğan
Songül Handan Duman
Can Durmuşoğlu
Leon Eraslan
Raziye Fırat

Hakan Gök
Murat Gönkeser
Vartuhi Gönkeser
Hilal Gül
Ali Ekber Gündüz
Orçun Serhat Güngör
Eren İçen
Zadik Kaldılı
Sıla Karabiber
Hasan Karaca
Emre Karahan
Şeyda Karakaya
Yadigar Kartal

Mert Kaya
Sümeyye Kaya
Ahmet Turan Kelkit
Merve Kelkit
Seranuş Koçak
Murat Koçak
Şahin Koçak
Hampars Kömürcü
Alen Mevlat
Yervant Miğdıs
Karun Özçelik
Burak Özkırlı
Melis Büşra Postallı

Selin Sönmez
Mustafa Tosun
Uğur Tuztaş
Satenik Usta
Evrım Yağbasan
Tuğba Yıldız
Altuğ Yılmaz
Meva Yılmaz
Duygu Yüksek
Sait Özkal Yüreğir

Sivas Valiliği
Sivas Belediyesi
Divriği Belediyesi
Divriği Kaymakamlığı
Çepni Belediyesi
Suşehri Kaymakamlığı
Suşehri Belediyesi
Sivas Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü
Sivas Ermenileri ve Dostları Derneği
Sivas Kültür Müdürlüğü
Ermenistan Milli Kütüphanesi
houshamadyan.org
Hayat Ağacı Derneği

Sivas Governorate
Sivas Municipality
Divriği Municipality
Divriği Governorate
Çepni Municipality
Suşehri Governorate
Suşehri Municipality
Sivas Regional Directorate of Conservation of Cultural Heritage
Association of Sivas Armenians and Friends
Sivas Provincial Directorate of Culture and Tourism
National Library of Armenia
houshamadyan.org
Hayat Ağacı Association

SİVAS'I TANIMAMIZDA BÜYÜK PAYI OLAN
WHO HELPED US UNDERSTAND SIVAS MUCH BETTER

Murat Gönkesen
Sebuk Koçak

SİVAS'TA YARDIMLARINI ESİRGEMEYEN VE HER TÜRLÜ İHTİYACIMIZA KOŞAN
WHO WERE GENEROUS WITH THEIR SUPPORT IN SIVAS

Osman Ada
Ali Alkan
Yervant Durmazgüler
Şahin Koçak
Yervant Miğdıs

DANIŞMA KURULU
ADVISORY BOARD

Barış Altan
Rabia Harmanşah
Zakarya Mildanoğlu
Leyla Neyzi
Jelle Verheij

DİZİN

A

Abdulvahap Gazi Türbesi 108
 Acemyan, Arakse 120
 Adana 36, 122, 158
 Adatepe 36, 67, 134, 136
 Agos 6, 7
 Ağdeğirmen, bkz. Akdeğirmen
 Ağeksantryan 124
 Ağırnas 6
 Ağrı 118
 Aharonyan, Hagop 118
 Akdeğirmen 106, 108, 109, 110
 Akıncılar 30, 32, 66
 Alakilise 30, 92
 Alevi 7
 Ali Baba Caddesi 106
 Alis, bkz. Kızılırmak
 Alişir 30, 32, 89
 Altıntaş, bkz. Zımara
 Amasya 19, 21, 22, 23, 26
 Amenapırgiç, bkz. Surp Pırgiç
 American Board 122
 Amerika(n) 14, 21, 106, 108, 110, 116, 122, 123
 Amerikan Kız Okulu 106
 Anabad 20, 28, 84, 124, 126
 Anadolu 6, 7, 12, 22, 23, 28, 36, 98, 104, 106, 114, 138, 142
 Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü 126
 Antsniver Derneği 116, 122
 Apostolik 36, 116, 122
 Aramyan 20, 21, 104, 105, 116, 118, 119, 126
 Araradyan Okulu 118
 Arege 16, 36
 Arı Sitesi 80, 110
 Arti Gırtaran 7
 Atatürk 100, 102, 106
 Avrupa 19, 118
 Ayios Yeorgios 116, 126
 Aziz Hovannes 108
 Aziz Mesrob 7
 Aziz Movses 7
 Aziz Vlas 16, 18, 28, 82, 102, 105, 106
 Azkayın Varjaran 114

B

Badrig, Arakel 26, 98, 102, 108, 112, 114, 118, 124
 Balcıoğlu, Simon 104

Baldır Pazarı 104, 106
 Balkanlar 21, 32, 136, 140
 Balozyan, Bedros 116
 Bayrampaşa 110
 Bedrosi 28, ayrıca bkz. Zara
 Bedrosyan 20, 118, 120, 122
 Belediye Sokağı 104
 Bereketli Hilal 134
 Bezikyan Okulu 120
 Bezirci 108
 Birinci Dünya Savaşı 114, 118, 140
 Bizans (İmparatorluğu) 14, 18, 19, 26
 Boğaz Evliyası, bkz. Aziz Vlas
 Boligyan Hanım 120
 Bulgari Medresesi 98
 Buruciye 98, 100

C

Cenevizli 98
 Cezvit 106, 116, 122
 Cinivizyan, Mania 120, 122

Ç

Çankırı 130
 Çepni 12, 32, 34, 35, 72
 Çifte Minare 98, 108
 Çobandurağı 137

D

Dehasa 134
 Deveciyan, Nuhimzar 120
 Dink, Hrant 7
 Divriği 12, 14, 16, 18, 19, 21, 22, 36, 67-72, 134, 136, 138, 142
 Doğa Derneği 16, 136
 Dolapdere 7
 Dört Eylül, bkz. Pırknik
 Duruköy, bkz. Arege
 Düzyayla bkz. Horohon

E

Endires 32
 Erkek Ortaokulu 118
 Ermeni Anayasası bkz. Nizamname
 Ermeni Hastanesi 106
 Erzincan 14, 26, 36
 Erzurum 114, 118

Esayan Okulu 7
 Ethembey Parkı 110
 Evliya Caddesine 100
 Eyvazyan, Nişan 120

F

FAO 134, 136
 Fevzi Çakmak Caddesi 102
 Fevzipaşa İlköğretim Okulu 106
 Fırat 12, 34, 67, 136, 140
 Fidanlık Caddesi 108, 111
 Fransız(ca) 106, 110, 116

G

Ganaçyan 7
 Garmrorag Surp Nişan Manastırı 32, 66
 Gasma, bkz. Kesme
 Gazi Osman Paşa İlkokulu 100
 Gemerek 12, 32, 72, 73
 Giresun 26, 32
 Gorgodyan, Mardiros 120
 Gök Medrese 19, 82, 102, 108, 112
 Gökdin, bkz. Gövdün
 Gökmedrese Caddesini 102
 Göl Dağı 134
 Gölova 30, 32
 Gönkeser, Murat 100, 102, 104, 106, 108, 110, 112
 Gövdün 30, 76
 Guys Derneği 106
 Günyamaç 30, 76
 Gürün 12, 15, 21, 22, 34, 36, 73, 74

Ğ

Ğazaryan, Krisdapor 116

H

Habeşyan, Kevork 120
 Hafik 13, 28, 30, 32, 34, 75, 76, 77
 Hağt, bkz. Tuzhisar
 Hakan Şahbaz Sokağı 100
 Halep 12, 19, 36
 Harita Genel Müdürlüğü 124
 Harmançayıro 102
 Havai 134
 Hay Meydan 103
 Hayrenasiragan Derneği 122
 Hekimyan, Garabed 120

Hırıpsimyants Okulu 104, 118, 121, 122
 Hikmet Işık Caddesi 104
 Hoğtar 28, 108, ayrıca bkz. Höllüklük
 Horata 134
 Horohon 30, 75
 Hovannes Golod Müzesi 124
 Hoy 126
 Höllüklük (Caddesi) 28, 108, 109
 Hrant Dink Vakfı 12, 132, 136
 Huykesen 16, 20, 79, 130, 132

I

Ihramacıade Caddesi 100

İ

İmam Hatip 104, 106, 118, 126
 İngilizce 38, 110, 116
 İnönü Bulvarı 98, 100
 İspanya 134
 İstanbul 7, 12, 16, 20-23, 26, 28, 30, 32, 34, 36,
 112, 113, 114, 118, 122, 124, 132, 136
 İsviçre 106
 İzmir 114, 160, 161

J

Jamanak 7
 Japonya 134

K

Kafeler Sokağı 100
 Kafkas(ya) 21, 32, 104, 118
 Kahiroğulları Sokağı 100
 Kale Parkı Sokağı 102
 Kale, bkz. Sivas Kalesi
 Kaleardı 48, 102, 103
 Kalfayan Okulu 122
 Kamparosyan, Berç 7
 Kangal 12, 34, 36, 78, 79
 Kanlı Bahçe 98
 Kapadokya 12, 18
 Kara Topraklar, bkz. Sev Hoğtar
 Karadeniz 12, 30, 32
 Karahisar 15
 Karakaşyan, Makruhi 120
 Karasun Manuk 18, 28, 81, 102, 103
 Katolik 23, 36, 106, 110, 116, 122
 Kayadibi 30, 90
 Kayanyants Okulu 120
 Kayseri 6, 19, 26, 30, 32, 98, 100, 122
 Kayseri Kapısı 98, 100
 Kesme 15, 36, 134, 136, 138, 140, 141
 Kévorkian 114-117, 124
 Kırık Kanat 98

Kırk Azizler, bkz. Karasun Manuk
 Kırk Şehitler, bkz. Karasun Manuk
 Kırklar, bkz. Karasun Manuk
 Kırklarınarı (Sokağı) 81, 102
 Kız Muallim Mektebi 118
 Kızılırmak 13, 30, 92, 102
 Koçak, Sebuğ 130
 Koçgiri, bkz. Zara
 Kolej (Amerikan) 14, 108, 110, 122, 123
 Koyulhisar 30
 Kulis 7
 Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu 130
 Küresel Öneme Sahip Tarımsal Miras Sistemleri
 134
 Kürt 7
 Kürt dallı, bkz. Çobandurağı
 Kürtlerli, bkz. Çobandurağı

L

Lozan 110
 Lusaper 114, 116
 Lusavoriçyan 114, 134
 Lusinyan Okulu 120

M

Madımak Oteli 104
 Malatya 14, 34, 140
 Mancılık 12, 14, 34, 78, 79
 Marmara 7
 Masis 116
 Maşdots, Mesrob 7
 Mayr Varjaran, bkz. Tarkmançats
 Mehmet Akif Ersoy Caddesi 108, 110
 Mehmet Ali (Bey) Hamamı 106
 Meréküm 79, 108, 124
 Merkez Okul, bkz. Tarkmançats
 Mevlana Caddesi 110
 Mezarlıklar Müdürlüğü 12, 30, 84
 Mezopotamya 98
 Mihitarist Tarikatı 108
 Mihitryan (Okulu) 106, 120
 Mısır 19, 22, 104
 Miatsyal Derneği 114
 Moğol 19, 104
 Moskova 118
 Muammer Bey 22, 23, 122
 Mum Baba Caddesi 100
 Mundar 102, 104
 Murdar İrmağı 107
 Muş 7
 Müslümbat 30, 92
 Müslüman 16, 19, 21, 22, 36, 82, 134

N

Nalbantyan, Nigoğos 120
 Naregatsi 16, 36
 Narekyan Okulu 30, 92
 Natanyan 100, 116, 120, 124
 Nersesyan Okulu 100, 118
 Nizamname 114, 116
 Noradunkyan, Hagop 134
 Numune Hastanesi 100

O

Odabaşyan, Hovsep ve Kevork 116
 Odabaşyan, Serovpe 122
 Osmanlı 19-21, 26, 28, 32, 36, 104, 106, 112, 114,
 116, 118, 122, 126, 132

Ö

Örtülüpınar 100

P

Paboudjian 114, 116, 124
 Paşa Camii 104
 Paşabahçe 28, 124, 130, 132
 Patrikhane 22, 23, 26, 114, 116, 118, 120, 122, 124
 Pavlikyanlara 14, 19
 Pırgıçyan Derneği 120
 Pırknik 21, 28, 80, 110, 124
 Pingen, bkz. Adatepe
 Pir Şanmaz 16
 Poladyan, Mıgırdiç 120
 Protestan 21, 23, 36, 106, 116, 122
 Purapert 30, 31, ayrıca bkz. Günyamaç

R

Raffi 7
 Rahmi Bey 100, 108
 Rahmi Günay Caddesi 110
 Roma İmparatorluğu 102
 Rum 12, 19, 20, 29, 30, 32, 86, 90, 98, 104, 116,
 126, 132
 Rupinyan Okulu 120

S

Sahagyan Okulu 118
 Sanasaryan 118, 119
 Sanuts Derneği 122
 Sapriçyan, Sırpuhi 120
 Sarı Şeyh 126
 Satoyama 134
 Savunma Bakanlığı 130
 Seferberlik 110
 Selanik 134, 140
 Selçuk(lu) 19, 28, 98

Senekerim 19-21, 26, 116, 124
 Senekerimyan Derneği 20, 114, 116, 122
 Sepasdatsi, Mihitar 20, 108
 Seropyan, Sarkis 6
 Seropyan, Vağarşag 7
 Sev Hoğer 104, 116
 Seyrantepe 124
 Sığır Meydanı 106
 Sirvantsdyants, Karekin 36, 118
 Sırer Caddesi 110
 Sivas Arkeoloji Müzesi 110, 124
 Sivas Başepiskoposluğu 28, 124
 Sivas Ermeni Yetimhanesi 120
 Sivas Gençlik Merkezi 106
 Sivas İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü 100
 Sivas İl Özel İdaresi 100, 124, 130, 132
 Sivas Kalesi 18-20, 100-103, 108
 Sivas Normal School, bkz. Kolej (Amerikan)
 Sivas Öğretmen(ler) Okulu, bkz. Kolej (Amerikan)
 Sivas Teachers' College School, bkz. Kolej (Amerikan)
 Sivaslı Ermeniler ve Dostları Derneği 12, 23, 34, 130, 132
 Sivaslı Nerses 100
 Sivrihisar 126, 128
 Sofu Yusuf Cami 100
 Sotoyama Girişimi 136
 SSK Hastanesi 100
 Suriye 36, 104
 Surp Anabad 28, 84, 124
 Surp Asdvadzadzin 19-23, , 28, 29, 34, 35, 70-74, 76, 79, 80, 85, 108, 110, 116, 124, 134, 136
 Surp Eçmiadzin 108
 Surp Garabed 7, 19, 77, 90, 108
 Surp Hagop 14, 16, 20, 21, 28, 36, 69, 83, 124
 Surp Hireşdagabed Manastırı 30, 67, 75
 Surp Kevork 20, 28, 68, 104, 126, 130
 Surp Minas 30, 86, 92, 100, 101, 120
 Surp Nişan 19, 20, 28, 32, 66, 108, 110, 118, 124
 Surp Pırgiç 20, 82, 87, 98, 100, 116, 120
 Surp Pırgiç (dergi) 7
 Surp Sarkis 12, 16, 20, 21, 28, 32, 34, 36, 72, 75, 83, 85, 100, 101, 118, 120, 122, 124, 126, 128, 130, 132
 Suşehri 12, 22, 23, 30, 32, 85, 86
 Süryani 12, 20
Ş
 Şarkışla 12,13, 32, 87
 Şebinkarahisar 21, 23, 28, 32, 66
 Şems-i Sivas Kütüphanesi 100
 Şifaiye 19, 98
 Şirin Sokağı 108
 Şirin(oğlu) Hamamı 108, 109
 Şirinyan, Kevork 108
 Şirinyanlar, Tavit ve Dikran 108

T

Taşçıyan, Harutyun 116
 Taşhan 102, 104, 110, 116
 Taşlı Sokağa 100
 Tavra 12, 16, 17, 20, 21, 28, 36, 83, 84, 108, 124-127, 128, 130, 132
 Tawur, bkz. Tavra
 Tedrisat Komisyonu 114, 116
 Tekke Önü Camii 110
 Tekkeönü, bkz. Abdülvahap Gazi Türbesi
 Temeltepe 28
 Terzi Anna 108, 112
 Tefvik Bey 110
 Tıngıryan, Simeon 120
 Timur 19, 20, 104
 Tokat 19, 21-23, 26
 Torkomyan Okulu 120
 Trabzon Vilayeti 104
 Tutmaç 124
 Tuzhisar 30, 77

U

Ulaş 12, 34, 36, 87, 88, 124
 Ulu Cami 36, 102, 104
 Uzunyol Caddesi 100

V

Vali Varınlı Caddesi 106, 108
 Valikonağı 100
 Van 16
 Vartavar 130, 132
 Varujan, Taniel 21-23, 28,110, 119
 Venedik 20, 98, 108, 112
 Vişneli Cami Sokağı 106

W

West Memorial Amerikan Hastanesi 106

Y

Yahudi 12, 23, 98
 Yakup Baba 14, 16, 36, 69
 Yergser Gırtaran Pokr Hayots 122

Z

Zadigyan, Dikran 120
 Zara 12, 30, 32, 34, 89-93
 Zare Kapı 98
 Zımara 36, 134,136
 Ziya Gökalp İlköğretim Okulu 106

INDEX

A

Abdulvahap Gazi Tomb 111
 Acemian, Arakse 121
 Adana 37,123, 159
 Adatepe 37, 67, 135, 137
 Agheksantrian 127
 Agios Georgios 117, 127, 129
 Agos 6, 7
 Ağdeğirmen, see Akdeğirmen
 Ağırnas 6
 Aharonian, Hagop 121
 Akdeğirmen 107, 109, 111
 Akıncılar 33, 66
 Alakilise 31, 92
 Aleppo 13, 19, 37
 Alevi 7
 Ali Baba Street 105
 Alis, see Kızılırmak
 Alişir 31, 33, 89
 Altıntaş, see Zımara
 Amasya 19, 21, 22, 23, 27
 Amenapırgiç, see Surp Prgich
 America(n) 15, 21, 105, 109, 111, 122, 123
 American Board 123
 American Girls School 105
 Anabad 20, 29, 84, 125-127
 Anatolia 6, 7, 13, 22, 23, 29, 37, 99, 107, 115, 137, 139, 141
 Antsnver Association 117, 121
 Apostolic 37, 117, 121
 Aramian 20, 21, 105, 117, 118, 119, 129,
 Araradian School 119
 Ararat 119
 Archbishopate of Sivas 29, 125
 Arege 17, 37
 Arı Building Complex 80, 111
 Armenian Constitution, see Nizamname
 Armenian Hospital (of Sivas) 107
 Arti Gırtaran 7
 Atatürk 103, 107
 Azkayin Varjaran 115

B

Badrig, Arakel 27, 99, 103, 111, 112, 115, 119, 127
 Balcıoğlu, Simon 103
 Baldır Bazaar 104, 105, 107
 Balkans 21, 33, 137, 141

Balozian, Bedros 117
 Bayrampaşa 111
 Bedrosi 29, see also Zara
 Bedrosian 20, 121
 Belediye Street 105
 Bezikian School 121
 Bezirci 107, 109
 Black Lands, see Sev Hoğner
 Black Sea 13, 33
 Boğaz Evliyası, see Saint Blaise
 Boys' Middle School 119
 Bulğari Madrasa 99
 Buruciye 99
 Byzantine (Empire) 13, 18, 19, 27

C

Cappadocia 13, 18, 19
 Catholic 37, 105, 107, 111, 117, 123
 Caucasus 21, 33, 35, 105, 119
 Cemeteries Directorate 13, 31, 84
 Centerel School, see Tarkmançats
 Cinivizian 123
 Cinivizian, Mania 121, 123
 College (American) 15, 105, 110, 111, 122, 123

Ç

Çankırı 131
 Çepni 13, 35, 72
 Çifte Minare 98, 99, 111
 Çobandurağı 136

D

Dehasa 135
 Deveciyan, Nuhimzar 121
 Directorate of Monuments and Museums 127
 Dink, Hrant 7
 Divriği 13, 15, 16, 18, 19, 21, 22, 37 67-72, 135, 137, 139, 141
 Doğa Derneği 15, 137
 Dolapdere 7
 Double Minaret Madrasa, see Çifte Minare
 Dört Eylül, see Pirknik
 Duruköy, see Arege
 Düzyayla, see Horohon

E

Education Commission 115

Egypt 19, 22, 105
 Endires 33
 English 38, 111, 117
 Erzincan 15, 27, 37
 Erzurum 115, 119
 Esayan School 7
 Ethembey Park 111
 Euphrates 13, 35, 67, 135, 137, 139
 Europe 19, 119
 Evliya Street 101
 Eyvazian, Nshan 121

F

FAO 134, 135
 Fertile Crescent 135
 Fevzi Çakmak Street 103
 Fevzipaşa Primary School 107
 Fidanlık Caddesi 111
 Forty (Spring of), see Kırklarınarı
 Forty Martyrs, see Karasun Manuk
 Forty, see Karasun Manuk
 French 107, 111, 117

G

Ganachian 7
 Garmrorag Surp Nişan Manastırı 33, 66
 Gasma, see Kesme
 Gazi Osman Paşa Primary School 101
 Gemerek 13, 33, 35, 72, 73
 General Directorate of Cultural and Natural Heritage 131
 General Directorate of Mapping 125
 Genoese 99
 Ghazarian, Krisdapor 117
 Giresun 27, 33
 Girls' Teacher School 119
 Globally Important Agricultural Heritage Systems Initiative 134
 Gorgorian, Mardiros 121
 Gök Madrasa 19, 82, 103, 111
 Gökdin, see Gövdün
 Gökmedrese Street 103
 Göl Mountain 135
 Gölova 33
 Gönkeser, Murat 101, 103, 105, 107, 109, 111, 113
 Gövdün 31, 76
 Greek 13, 20, 29, 33, 37, 86, 90, 99, 105, 119, 127, 129, 133

Guys Association 107
Günyamaç 31, 76
Gürün 13, 15, 21, 22, 35, 37, 73, 74

H

Habeshian, Kevork 121
Hafik 13, 29, 31, 32, 33, 35, 75, 76, 77
Haght, see Tuzhisar
Hakan Şahbaz Street 101
Harmançayırı 103
Hawaii 134
Hay Meydan 104
Hayrenasiragan Association 123
Hekimian, Gabared 121
Hikmet Işık Street 105
Hoghtar 29, 111, see also Höllüklük
Horata 135
Horohon 31, 75
Hotel Madımak 105
Hovannes Golod Museum 127
Höllüklük (Street) 29, 109, 111
Hrant Dink Foundation 13, 37, 133
Hripsimants School 105, 119, 121, 123
Huykesen 17, 20, 79, 130, 133

I

Ihramacıade Street 99
Imam Hatip 105, 119
Istanbul 7, 9, 13, 17, 20-23, 27, 29, 31, 33, 35, 37, 113, 115, 117, 119, 121, 123, 127, 133, 137
Izmir 115

İ

İnönü Boulevard 99, 101

J

Jamanak 7
Japan 135
Jesuits 106, 107, 117, 123
Jewish 13, 23, 99

K

Kafeler Sokağı 100
Kahiroğulları Street 101
Kale Parkı Street 103
Kale, see Sivas Fortress
Kaleardı 48, 102, 103
Kalfayan School 123
Kamparosyan, Berç 7
Kangal 13, 35, 37, 78, 79
Kanlı Bahçe 99
Karahisar 15
Karakashian, Makruhi 121
Karasun Manuk 18, 29, 81, 102, 103
Kayadibi 31, 90
Kayanians School 121

Kayseri 6, 19, 27, 31, 33, 99, 123
Kayseri Kapısı 99
Kesme 14, 37, 135-137, 139, 141
Kévorkian 115, 117, 127
Khoy 129
Kırık Kanat 99
Kırklarpınarı Street 81, 103
Kızılırmak 13, 31, 92, 103
Koçak, Sebuğ 131
Koçgiri, see Zara
Koyulhisar 33
Kulis 7
Kurds 7
Kürtdallı, see Çobandurağı
Kürtlerli, see Çobandurağı

L

Lausanne 111
Lusaper 115, 116
Lusavorichian 115, 135
Lusinian School 121

M

Malatya 15, 35, 139
Mancılık 13, 14, 35, 78, 79
Marmara 7
Mashdots, Mesrob 7
Masis 117
Mayr Varjaran, see Tarkmanchats
Mechitarist congregation 111
Mehmet Akif Ersoy Street 109, 111
Mehmet Ali (Bey) Bathhouse 105-107
Mereküm Plateau 79, 111, 125
Mesopotamia 99
Mevlana Street 111
Miatsyal Association 115
Ministry of Defense 131
Mkhitarian (School) 107, 121
Mongol 19, 105
Moscow 119
Moush 7
Mrs. Boligian 121
Muammer Bey 22, 23, 123
Mum Baba Street 101
Mundar 103, 105
Murdar River 107
Muslim 17, 19, 21, 22, 37, 82, 135
Müslümbat 31, 92

N

Nalbantian, Nigoghos 121
Naregatsi 17, 37
Narekyan School 33, 92
Natanyan 99, 101, 117, 121
Nerses of Sivas 101
Nersesian School 101, 121

Nizamname 115, 117
Noradunkian, Hagop 135
Numune Hospital 101

O

Odabashian, Hovsep and Kevork 117
Odabashian, Seropve 123
Ottoman 19-22, 27, 29, 33, 105, 107, 113, 115, 117, 119, 123, 129, 133, 135

Ö

Örtülüpınar 101

P

Paboudjian 115, 117, 127
Paşa Mosque 103
Paşabahçe 29, 125, 131, 133
Patriarchate 22, 23, 27, 115, 119, 121, 123, 127
Paulicians 15, 19
Pingen, see Adatepe
Pir Şanmaz 17
Pirknik 21, 29, 80, 111, 125
Poladian, Mgrdich 121
Prgichian Association 121
Protestant 21, 37, 107, 117, 121, 123
Purapert 30, 31, also see Günyamaç

R

Raffi 7
Rahmi Bey 103, 109
Rahmi Günay Street 111
Roman Empire 103
Rupinian School 121

S

Sahagian School 121
Saint Blaise 18, 29, 82, 102, 103, 105
Saint Hovannes 111
Saint Mesrob 7
Saint Movses 7
Sanasaryan 118, 119
Sanuts Association 121
Saprichian, Sırpuhi 121
Sarı Şeyh 129
Satoyama 135
Seferberlik 111
Seljuk 19, 29, 99
Senekerim 19-21, 27, 117, 125
Senekerimian Association 20, 115, 117, 121
Sepasdatsi, Mkhitar 20, 111
Seropyan, Sarkis 6
Seropyan, Vağarşag 7
Sev Hogher 105, 119
Seyrantepe 125
Shirinian, Kevork 109
Shirinyan, Tavit and Dikran 109

- Sığır Square 107
 Sıracı Street 111
 Sivas Archaeological Museum 110, 111, 127
 Sivas Armenian Orphanage 120
 Sivas Armenians and Friends Association 13, 23, 131, 133
 Sivas Fortress 18-20, 101, 103, 111
 Sivas Normal School, see College (American)
 Sivas Provincial Directorate of Culture and Tourism 101
 Sivas Teachers' College, see College (American)
 Sivas Youth Center 107
 Sivrihisar 129, 131
 Sofu Yusuf Mosque 99
 Sotoyama Initiative 135
 Spain 135
 Special Provincial Administration 101, 125, 133
 Srvantsdyants, Karekin 37, 121
 SSK Hospital 101
 Streets of Cafés 99
 Stone Inn, see Taşhan
 Surp Anabad 29, 84, 125, 127
 Surp Asdvadzadzin 19-23, , 28, 29, 34, 35, 70-74, 76, 79, 80, 85, 110, 111, 117, 125, 127, 133, 135, 136
 Surp Etchmiadzin 111
 Surp Garabed 7, 19, 77, 90, 111
 Surp Hagop 15, 17, 20, 21, 29, 37, 69, 83, 125, 127
 Surp Hıreşdagabed 31, 67, 75
 Surp Kevork 20, 29, 68, 105, 117, 119, 127, 129, 131
 Surp Minas 31, 86, 92, 101, 121
 Surp Nshan 19, 20, 33, 66, 110, 111, 119, 125, 127
 Surp Pırgiç (journal) 7
 Surp Prgich 20, 82, 87, 98, 99, 116, 117, 121
 Surp Sarkis 13, 16, 17, 20, 21, 29, 35, 36, 37, 72, 75, 83, 85, 101, 121, 125, 127, 128, 129, 131, 133, 135, 136
 Suşehri 13, 22, 23, 31, 33, 85, 86
 Swiss 107
 Syria 37, 105
 Syriac 13, 20
- Ş
 Şarkışla 13, 33, 87
 Şebinkarahisar 21, 23, 31, 33, 66
 Şems-i Sivas Library 101
 Şifaiye 19, 99
 Şirin Street 109
 Şirin(oğlu) Bathhouse 109
- T
 Tailor Anna 109, 113
 Tashchian, Harutyun 117
 Taşhan 103, 104, 111, 117
 Taşlı Street 101
 Tavra 13, 17, 20, 21, 29, 37, 83, 84, 111, 124, 125, 127, 129, 131, 133
- Tawur, see Tavra
 Tekke Önü Mosque 111
 Tekkeönü, see Abdülvahap Gazi Tomp
 Temeltepe 29
 Tefrik Bey 111
 Thessaloniki 135, 141
 Timur 19, 20, 105
 Tngrian, Simeon 121
 Tokat 19, 21-23, 27
 Torkomian School 121
 Trabzon Province 105
 Tutmaç 125
 Tuzhisar 31, 77
- U
 Ulaş 13, 35, 37, 87, 88, 125
 Ulu Cami 37, 103, 104
 Uzunyol Street 101, 103
- V
 Vali Varınlı Street 107, 109
 Valikonağı 101
 Van 17
 Vartavar 130, 133
 Varujan, Taniel 21-23, 29, 111, 119
 Venice 20, 99, 111
 Vişneli Camii Street 105
- W
 West Memorial American Hospital 105
 World War I 115, 119, 141
- Y
 Yakup Baba 15, 17, 37, 69
 Yergser Grtaran Pokr Hayots School 123
- Z
 Zadigyan, Dikran 121
 Zara 13, 29, 31, 33, 35, 89-93
 Zare Kapı 99
 Zımara 37, 135
 Ziya Gökalp Elementary School 107

© HRANT DİNK VAKFI YAYINLARI, 2018

© HRANT DINK FOUNDATION PUBLICATIONS, 2018